BŪDAS

1863–1864 m. sukilimo atmintis
Dangaus akmenys, uolos ir kalnai
1970 m. vestuvės Pelesoje
Apie senovės baltų dievą Puškaitį

2024 | 6

Paberžės bažnyčia. Arūno Baltno nuotrauka

APIE 1980-UOSIUS PABERŽĖJE, 1863-1864 M. SUKILIMO ATMINTĮ IR ISTORIJOS POLINKĮ KARTOTIS

POKALBIS SU ISTORIKE NERINGA ČEŠKEVIČIŪTE

Rasa KALINAUSKAITĖ

„Priešais mane ant stalo krūva bylų. Kiekvienoje jų – tragiškas žmogaus likimas, o dažnoje – kelios dešimtys tokių likimų. Istorija jiems davė vieną vardą – 1863–1864 metų sukilimo Lietuvoje dalyviai, kovotojai dėl Lietuvos laisvės. Vienus jų prisimename geriau, kitus esame pamiršę, galbūt visai nepelnytai. Tik todėl, kad mažiau apie juos žinome, kad apie juos mažiau rašyta. O kiek tokių, apie kurių gyvenimą tėra vos kelios eilutės: „...Už dalyvavimą sukilime...“ Tačiau daugiausia tokių sukilėlių, apie kuriuos neliko nė vieno įrašo, nes jie krito mūšio lauke, dingo be žinios...“

Šie istorikės Neringos Češkevičiūtės žodžiai – iš 1991 m. išleistoje knygoje paskelbto straipsnio apie senų vilniečių Jamontų šeimą, kurių bute Rotušės aikštėje, 1863-aisiais tapusiame slaptu sukilėlių štabu, nuolat lankydavosi Konstantinas Kalinauskas, Titas Dalevskis ir kiti, tarp jų ir visus pražudęs išdavikas[1]. Kai jiedvi su kolege Vida Girininkiene rengė šiai knygai archyvinius dokumentus ir rašė straipsnius apie sukilėlių likimus, Lietuva dar nebuvo laisva, o pro Lietuvos TSR centrinio valstybinio istorijos archyvo pastatą Gerosios Vilties gatvėje, kur tada dirbo, šimtatūkstantinės minios plūdo į 1988-ųjų vasaros Sąjūdžio mitingus Vingio parke. Tautos pakilime pulsavo XIX ir XX amžių laisvės kovų aidas, Sąjūdžio steigimąsi lydėjo visoje Lietuvoje svarbiu įvykiu tapęs 1863 m. sukilimo 125-ųjų metinių minėjimas, jau atsisakant sovietinių klišių apie klasių kovą ir įvardijant prieš Rusijos imperiją nukreiptą politinės nepriklausomybės siekį[2]. Anuomet trisdešimtmetė Neringa, bendraminčių grupelėje godžiai klausiusi Arvydo Juozaičio iš Talino parvežtų žinių apie

Lietuvos valstybės istorijos archyvo Informacijos ir sklaidos skyriaus vedėja Neringa Češkevičiūtė prie savo kuruotos parodos „Dvarų planai“ stendo. Vilnius. 2018 m. Iš N. Češkevičiūtės asmeninio archyvo

1988 m. balandžio 13-ąją įkurtą Estijos liaudies frontą ir pasinėrusi į besikuriančio Sąjūdžio reikalus, 1863-ųjų bylas prisimena varčiusi su ypatingu jausmu: istorija apsuko ratą, užaugo nauja karta, atėjo mūsų laikas pakilti...

Tada parašyti žodžiai apie dingusius be žinios ir nepelnytai pamirštus 1863-ųjų sukilėlius gimė ne vien iš istorikės, archyvarės profesinės patirties, kanceliarinėse bylų formulėse bandant įskaityti likimus, ieškant dokumentuose pastebėtos detalės vietos didžiojo istorijos pasakojimo mozaikoje. Juose – ir tai, kas atsinešta iš „mažosios“, šeimos istorijos, asmeninio likimo. Iš vaikystės – pasakojimai apie sovietų kalėjime nužudytą senelį, kurio

1 Češkevičiūtė 1991: 120–122.

2 1988 m. spalio 27 d. Šiauliuose, Sukilėlių kalnelyje, kur įvykdytos egzekucijos vienuolikai sukilėlių, po restauracijos iškilmingai atidengtas 1935 m. pastatytas Nepriklausomybės paminklas, kuriam sugrąžintos sovietmečiu nuimtos ir „Aušros“ muziejuje išsaugotos lentos su užrašais „Tiems, kurie žuvo už Lietuvą“ ir „Tėvyne, būk laiminga amžinai“, Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje išslapstytas kryžius, Gediminaičių stulpai. Tą pačią dieną „Saulės“ kino teatre įvyko mokslinė konferencija. Daugiau žr.: Šiukščienė 2013: 55–58.

mirties data ir kapas liko taip pat nežinomi, kaip pradingusiųjų Sibiro tremtyje ar po egzekucijų slapta užkastųjų, net ir po mirties kėlusių grėsmę imperinei Rusijai. Iš studijų laiko – atsiminimas, kaip 1980–1981 m., kai mintis apie Lietuvos laisvę dar būtų atrodžiusi beprotiška, būrelis jaunuolių talkino disidentui kunigui Tėvui Stanislovui (Algirdui Mykolui Dobrovolskiui, 1918–2005), Paberžės kapinaitėse stačiusiam koplytstulpius „Sukilėliams“, „Negrįžusiems“, „Užmirštiems“.

Pluoštelį asmeninių to laiko nuotraukų Lietuvos valstybės istorijos archyvo Informacijos ir sklaidos skyriaus vedėja NERINGA ČEŠKEVIČIŪTĖ šiemet paskelbė savo kuruotoje virtualioje parodoje, skirtoje 1863–1864 m. sukilimui[3]. Jos ir paskatino pakalbinti ne tik apie darbą archyve, bet ir apie asmenines patirtis, liudijančias, kaip sunkiais istorijos tarpsniais, kai atvirai kalbėti yra pavojinga, tautos savivokai svarbių dalykų atsiminimas perduodamas kitai kartai ir tarp eilučių, nutylėjimais, kaip žodžiams taupus savitarpio supratimas. Kaip ir Atgimimo laikais, ant archyvarės darbo stalo – bylos. Jau 42 metus ji dirba tame pačiame, tik dabar laisvos Lietuvos archyve. Atsigręžus pačiai nuostabu: „Visas gyvenimas čia praėjo. Labai keista – niekada taip neplanavau...“

Ūkininkas, šaulys Mykolas Motiejūnas (1903–1944) – Neringos Češkevičiūtės senelis. Ežerėlių kaimas, Lazdijų r., apie 1938 m. Iš N. Češkevičiūtės asmeninio archyvo. M. Motiejūną stribai suėmė Ežerėlių kaime, kaip parašyta baudžiamojoje byloje – 1944 m. spalio 10 d., bet šeima prisimena, kad tai įvyko spalio 4-ąją. Jis buvo kalinamas ir kankinamas Marijampolėje, kalėjime Nr. 6, kur gruodžio pabaigoje mirė. Palaikų artimiesiems negrąžino, palaidojimo vieta nežinoma

TUŠČIA LĖKŠTELĖ IR NUOTRAUKA

Kad tapo archyvare, iš dalies nulėmė Neringos senelis, kurio jai neteko pažinti. Būdama moksleivė, svajojo būti archeologe ar ekskursijų vadove ir mokydamasi vokiečių kalbos įsivaizdavo, kaip atranda savąją Troją ar veda ekskursijas į Lietuvą atvykstantiems turistams, pati keliauja po užsienį. Į tikrovę grąžino mokytoja, pasakiusi paprastai: „Baik svajoti...“ Viltis pamatyti pasaulį, esantį anapus geležinės uždangos, buvo naivi, tuo labiau kad šeimos istorijoje būta fakto, nederančio tarybiniam piliečiui, – mamos tėtis Mykolas Motiejūnas (1903–1944) buvo šaulys, vienas iš paprastų šviesių tarpukario Lietuvos žmonių, tapusių sovietų represinių struktūrų kankiniais. „Jį išsivedė 1944-ųjų spalio 4 dieną, o kai močiutė per Kalėdas nuvažiavo į Marijampolės kalėjimą aplankyti, pasakė, kad jau nebėra – mirė,“ – pasakoja Neringa. Šeima iki šiol nežino nei mirties datos, nei kapo – tik atsargų kapinių sargo pasakojimą, kad kažkurią naktį kažką užkasė už tvoros. Nors gimė po tų įvykių praėjus penkiolikai metų, senelio veidą Neringa atsimena nuo vaikystės: „Per Kūčias ant stalo visada padėdavo tuščią lėkštelę ir nuotrauką, uždegdavo žvakę. Lyg ir jis dalyvautų. Mes, vaikai, visada žinojome, kad senelis žuvo. Paaugę sužinojome daugiau, tik buvo prisakyta – tylėkit.“ Galbūt kankinio mirtis išgelbėjo nuo Sibiro tremties šeimą, kurioje liko trys vaikai – septynerių, dvylikos ir keturiolikos metų. Šeima nebuvo laikoma lojalia. Kai Neringos dėdė žurnalistas Vladas Motiejūnas (g. 1937) kreipėsi dėl kelionės į užsienį, vienas veikėjas jam pacitavo tėvo baudžiamąją bylą.

Jau laisvės laikais skaitant tos bylos kopijas, gautas iš Lietuvos ypatingojo archyvo, istorikei drebėjo rankos: „Šeimos nuotraukose mačiau gražų keturiasdešimtmetį vyrą, o parašyta, kad ūgis – 1 metras 55 centimetrai. Nesupratau, kaip gali taip būti, kol neperskaičiau: *položenije ležaščeje*. Matavo jau gulintį...“ Gal todėl ir nuotraukos byloje nėra, tik rodomojo piršto antspaudas. Ten

3 1863–1864 m. sukilimo didžiavyriai. Lietuvos valstybės istorijos archyvo virtuali paroda: <https://lvia.archyvai.lrv.lt/lt/naujienos/virtuali-paroda-18631864-metu-sukilimo-didziavyriai/>

pat ji perskaitė ir kaimyno skundą, kad senelis agituoja neiti į tarybinę kariuomenę. Sieloje liko šleikštulys – su įskundusiais žmonėmis šeima dar kurį laiką bičiuliavosi (vėliau jie išvyko į Kauną)... Kad rado bylą, mamai ir dėdei išdrįso pasakyti tik po poros mėnesių: „Mama grįždama iš mokyklos matė, kaip stribai išsivedė tėtį, o dėdė prisimena, kaip jis išmokė skaityti... Bijojau, kad gali neatlaikyti širdis.“

PABERŽĖ, 1980-IEJI

Su 1863-ųjų sukilimu Neringa pirmą kartą iš arčiau susipažino apie 1980-uosius Paberžėje, kur nuo 1966 m. kunigavęs vienuolis kapucinas Tėvas Stanislovas saugojo savo pirmtako, vieno pagrindinių sukilimo vadų kunigo Antano Mackevičiaus (1828–1863) atminimą. Studijuodama istoriją Vilniaus universitete, 1980–1981 m. ji dažnai ten lankėsi su jaunų istorikų, restauratorių ir dailininkų kompanija.

Kai Vilniuje viskas pasidarydavo atgrasu, kaip į ramybės oazę keliaudavo pas Tėvą Stanislovą, kurį jie vadindavo Tėveliu. Tapo ten kaip savi. Vakarais prie židinio, kur stovėjo supamasis krėslas, skaitydavo tarpukario Lietuvoje išleistus laikraščius, žurnalus, Neringos jau matytus pas močiutę, diskutavo, šnekėjosi. Nesovietinės lektūros turtingą Tėvelio biblioteką rasdavę kaskart pasikeitusią: „Šito nespėjome perskaityt, paskaitysim kitą kartą“, – galvoji. Aha, jau nėra, kažkur iškeliavo... „Na, tai gal kas pasiėmė, gal grąžins“, – sako. Jam nebuvo gaila.“ Retsykiais tą biblioteką kas nors ir papildydavo. Panašūs mainai vykdavo su maistu. Atvažiuodami stengėsi jo atsivežti, nes kamaroje prie virtuvės kartais rasdavę tik makaronų. Anot Tėvo Stanislovo, niekada neturėjusio šeimininkės: „Šiandien tą ir valgysim, kas yra.“ Stalas būdavęs sotesnis, kai pasitaikydavo krikštynos, vestuvės.

Ten sutikdavo įvairiausių žmonių: ir Panevėžio dramos teatro aktorių, ir neviltyje prieglobsčio ieškančių, priklausomybių kankinamų nelaimėlių. „Eik, padaryk valgyti, reikia pamaitinti žmogų“, – apgyvendinęs tokį svečią viename iš kambarėlių, sakydavo kunigas. „Priimdavo juos kaip dvasininkas, tėvas – pagalbos žmogui reikia dėl ligos ar suklydimo. Nesu Tėvelio mačiusi pikto. Jis nieko neišvarydavo, net ir tų, kurie gal ateidavo pasiųsti tarnybų.“ Paberžė buvo lyg reabilitacijos centras, kur nuolat būdavo kas nors dirbama, dirbtuvėje kalami lietuviški kryžiai-saulutės, sovietmečiu, anot menotyrininko

Lietuvos pasipriešinimo sovietinei okupacijai dalyvis, kunigas Algirdas Mykolas Dobrovolskis (Tėvas Stanislovas). Paberžė, Kėdainių r. Apie 1987 m. Saugoma Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje

Vytauto Tumėno, tapę ne tik ikikrikščioniškąją ir krikščioniškąją tradicijas sugėrusios kultūrinės tapatybės, bet ir kultūrinio pasipriešinimo sovietizacijai ir ateistinei modernizacijai išraiška, kuri susiformavo ieškant „diplomatiškų, kompromisinių ir drauge konspiracinių geležinių kryžių simbolikos aspektų“[4].

Iš Vilniaus atkeliavusio jaunimo dienos bėgo darbuojantis: kalant tas saulutes, kurias Tėvas Stanislovas kiekvienam išvažiuojančiam dovanodavo, Neringos žodžiais, lyg komuniją („labai daug jų reikėjo, išsivažinėjo per visą Lietuvą...“), lankstant detales žvakidėms, gaminant valgį, tvarkantis. „Šmirinėjome po visą klebonijos trobą, tik jo kambarėlis buvo tabu, nebent pats pasikviesdavo užeiti. Celė labai asketiška: lova, spintelė-lentyna su keliomis jam brangiomis teologinėmis ir filosofinėmis knygomis. Jis keldavosi labai anksti, eidavo į bažnytėlę, melsdavosi. Gyveno savo grafiku, savo rutina, o mes, vėliau

4 Tumėnas 2018: 86.

Paberžė, 1980–1981 m. Priekyje – Neringa Češkevičiūtė, tolėliau – Raimonda Dapkūnaitė. Įspūdinga medžių alėja vedė į lūžena sovietmečiu virtusį medinį Šilingų dvaro pastatą, kuriame kunigas A. Mackevičius dažnai pietaudavo su dvaro paveldėtoju Stanislovu Šilingu ir aptardavo svarbius sukilimo rengimo klausimus. Atkūrus Nepriklausomybę dvaras restauruotas, jame veikia vienintelis Lietuvoje 1863 m. sukilimo muziejus. Iš asmenio N. Češkevičiūtės archyvo

atsikėlę – savo. Atlikęs bažnytines pareigas, ateina: „Na, jaunimas, dabar reikia šitą padaryti, einam.“ Ir visi laimingi iš paskos – bidzi bidzi... Persirengdavo paprastais drabužiais, kaip ir visi – kaip toje nuotraukoje, kurią įdėjau į parodą. Vien būti su juo buvo malonumas. Toks šviesus tas veidas...“ – prisimena Neringa.

Jai geriausias laikas Paberžėje – kai nebūdavo nieko svetimo: „Pats įdomumas – rudenį, žiemą, kai visi žinojo, kad aplink aparta, užakėta, sunkiai prieinama, jokių kelių, takelių... Susisiekimas būdavo sudėtingas. Važiuodavom iki Kauno, iki Kėdainių, o kaip toliau? Į Paberžę – jokio autobuso. Jeigu išvažiuoji po paskaitų, tai nusibeldi apie aštuntą vakaro ir brendi tais laukais, arimais, kažkur naktyje... Na, bet buvau jauna, jau perėjusi Altajų, Sajanus, tai manęs negąsdino. Atsimenu, kaip iki gilios nakties klaidžiojom kažkokiais paupiais, pagrioviais, kol parsiradom, nes seni keliukai buvo užarti. Žmonių tokiu metų laiku nebūdavo arba būdavo mažai, vienas kitas dailininkas, skulptorius. Ir – ta dvasia...“

Ypatingos akimirkos liko atmintyje iš Tėvo Stanislovo suremontuotos medinės Paberžės Švč. Mergelės Marijos apsilankymo bažnytėlės, kurioje 1863 m. kovo 20 d. kunigas A. Mackevičius

perskaitė sukilėlių manifestą ir pasakė paskutinį pamokslą, su medžiokliniais šautuvais ir dalgiais ginkluotų vyrų būriu išeidamas kovoti į Krekenavos girias. „Kai Tėvelis mus jau priimdavo kaip savus, kartais naktį vesdavosi į bažnytėlę. Tai būdavo labai retai. Pats atėjęs, sako: „O dabar einam...“ Kas, kur? Tyli... Kokią dvyliktą nakties atrakina bažnytėlę... ir toj tamsoj groja vargonais, gieda choralus... Tėvas labai gražų balsą turėjo. Labai gražiai giedojo. Ypatinga, net intymi atmosfera – mūsų keli žmonės, ir jis tame pakilime... Iki šiol atminty skamba tas balsas.“

Paberžės bažnytėlėje ir lauke, prie šventovės durų, Neringa pirmą kartą pamatė Vinco Svirskio kryžius. O svirne 1980-aisiais jau buvo neoficialus muziejus, kur Tėvas Stanislovas saugojo bažnytinio meno, tapybos, senų liturginių drabužių, maldaknygių, procesinių žibintų ir namų apyvokos daiktų kolekciją, kurią rinko įkvėptas austrų poeto Rainerio Marijos Rilkės, bet svarbiausia – mišiolą, stalą, kėdę ir sekreterą, galbūt menančius patį A. Mackevičių. Jaunimo kompaniją į tą muziejų jis vesdavosi ne žiūrėti, bet dirbti, o 1863-ųjų sukilimo dvasią perteikdavo be ilgų paskaitų: „Grįžęs iš bažnyčios, ateina: „Šiandien reiktų sutvarkyti arnotus.“ Na, ir keliaujam į svirną. O ten sukabinti liaudies meistrų paveikslai... „Na, matai, – sako – kaip Antanas atrodė... O čia štai kas nupiešta... Dabar einam juostų tvarkyti.“ Arba svirno šluoti, perkabinti raktų. Ant klebonijos sienos ir verandoje ekspozicija nuolat keitėsi – tai saulutės, tai raktai... O ant virtuvės sienos jau buvo įtaisęs žalvarinių puodų kolekciją. Mūsų kompanijoje buvo restauratorių, tai eidavome apžiūrinėti paveikslų – jie su Tėveliu tardavosi, gal ką patvarkyti, vežti restauruoti į Vilnių. Kai būdavo bjaurus oras, kartais sėdėdavom su vatos gabaliuku ir vaikišku muiliuku, labai atsargiai plaudavom (zonduodavom) nedidelį paveikslo plotelį... Paveikslas ilgai kabėjęs bažnyčioje, apdulkėjęs, detalės vos įžiūrimos, o pradedi švelniai prausti – ir atsiveria angeliuko akytė ar veidukas... Nuprausi tą amžių purvą, kad pasižiūrėtum, kas ten toliau. Lyg pirminis restauravimo etapas. Tokie labai gražūs dalykai...“

Kartą Tėvas Stanislovas pasikvietė į talką statyti koplytstulpių ant sukilėlių kapų savo tvarkomose Paberžės kapinaitėse: „Klebonijos kieme, už svirno, visada būdavo rąstų, tautodailininkai tašydavo. Ogi medis sunkus, dviese nepastatys. Akyse stovi kapinaitės ant Liaudės kranto, tie koplytstulpiai, labai ryškiai atsimenu. Jis sakydavo: „Čia pastatėm tiems užmirštiems...“ Ir matai užrašyta: „Užmirštiems“. Arba „Negrįžusiems“. Lyg ir

Paberžė, 1980–1981 m. Į kapinaites vežamas statyti koplytstulpis. Antras iš dešinės – Tėvas Stanislovas, paskutinėje poroje iš kairės – Vygantas Leščinskas ir dailininkas Vaidotas Kvašys (1955–2024). „Nepamenu, ir tada nebuvo taip svarbu, kas to koplytstulpio autorius. Tėvelis atėjęs pasakė, kad vyrai baigė drožti ir reikia pagalbos nuvežti į kapinaites, pastatyti. Atstumas nemažas, lauko kelelis – pažliugęs. Man buvo patikėta svarbi misija – atskirai nešti koplytstulpio šventųjų skulptūras, – prisimena N. Češkevičiūtė. Iš asmenio N. Češkevičiūtės archyvo

Koplytstulpis „Užmirštiems“ Paberžės kapinaitėse, 1980–1981 m. Iš asmenio N. Češkevičiūtės archyvo

nekalti žodžiai, aiškiai nepasakyta, kas, kaip, kodėl. Bet jeigu truputį mąstai, tai žinai... Supranti, kam tas kapelis ar kauburėlis su koplytstulpiu. Gal net tuščias.“ Atmintyje įsirašė ir Tėvo Stanislovo žodžiai, kad net vargšai savižudžiai ar nekrikštai turi būti laidojami ne už tvoros – pakraštyje, bet kapinių teritorijoje. Jų atminimo ženklą įvardino: „Nusivylusiems“.

Alegorinę sukilėliams pastatytų paminklų prasmę šiandien supaprastinęs galėtum apibūdinti taip: kovotojų už Lietuvos laisvę atminimas, kalbantis ir apie XIX, ir apie XX amžiaus laisvės kovas. Ar taip jautė ir koplytstulpių statytojai 1980-aisiais, kai ši tautos istorijos tema buvo cenzūruota, kai pagal įsigalėjusią oficialiąją versiją 1863 m. sukilimas buvo vaizduojamas be pasipriešinimo Rusijai ir tautinio išsivadavimo dėmens, kaip klasinė valstietijos kova prieš „carizmą“ ir „dvarininkus“, pabrėžiant „tautų draugystę“ su rusų revoliuciniais demokratais[5], o pokario partizanai vadinti banditais? „Jėzus surištomis rankomis... Į kurį paminklą bežiūrėtum, tą simbolizmą visi mokėjome skaityti. Aš esu dar iš tos kartos, kuri mokėjo skaityti tarp eilučių. „Užmirštiems“, – o kas yra tas užmirštas?.. Viską supranti kontekste. „Na, tai dabar jau reiktų ir šitiems pastatyti...“ – ir visi laimingi pėdinam. Jauti, kad dalyvauji procese. Be didelių žodžių, be aiškinimų, bet viduje tarpusavy vyksta susipratimas, ką mes čia visi darom. Nediskutuodavom, daug nesitardavom, nes nežinia, kas išgirs, kur nuneš kokį žodį. Buvome jauni, pakvailiodavom, bet turėjom tą savitarpio supratimą: vienas kala saulutes, kitas, kaip tada vadindavom, „gaikas“, trečias renka detales, krauna į puodą, dar kiti sudeda jas į visumą,“ – prisimena Neringa.

Ar 1980-aisiais lankydamiesi Paberžėje jie žinojo, kad Tėvas Stanislovas – sovietų politinis kalinys, kalintas Intos ir Vorkutos lageriuose, jau daug metų stebimas KGB agentų, ne be reikalo perkeltas į tą ypač atkampią parapiją, kurią nuo artimiausios autobusų stotelės skyrė keturi kilometrai, ir visai neseniai, 1976-aisiais, oficialiai įspėtas dėl „ideologiškai žalingos“ antisovietinės veiklos[6]? „Mes daug žinojome. Žinojau, kad jis

5 Staliūnas 2008: 68–110.

6 Lietuvos ypatingojo archyvo KGB dokumentų skyriaus vedėjos patarėjos Editos Škirkos parengtoje informacijoje nurodyta, kad 1948 m. tardomas KGB Tėvas Stanislovas „nesigynė – prisipažino, kad, būdamas nusiteikęs prieš sovietų valdžią, per pamokslus ragino tikinčiuosius kovoti su komunistų partijos ir okupacinės sovietų valdžios vykdoma nutautinimo politika, kritikavo civilinės santuokos registravimą, ragino lietuvius nesituokti su rusais, smerkė represijas, ragino tikinčiuosius nepranešinėti saugumo organams apie asmenis, kovojusius su okupantais“, už tai buvo nuteistas 10 metų lagerių. 1956 m. iš jų sugrįžęs ir paskirtas į atokią Vertimų parapiją (Jurbarko r.), KGB bylos žodžiais tariant, „mezgė ryšius su iš įkalinimo vietų grįžusiais asmenimis, šmeižė sovietinę santvarką“, todėl 1957 m. vėl suimtas ir išsiųstas į Vorkutlagą pabaigti atlikti bausmės. Vėl sugrįžęs ir paskirtas į dar atokesnę Juodeikių parapiją (Joniškio r.), įsitikinimų nepakeitė, tad 1959 m. Religinių kultų reikalų tarybos įgaliotinis „už antisovietinio turinio rekolekcijas kunigams“ atėmė iš Tėvo Stanislovo kunigo registracijos pažymėjimą. Negalėdamas atlikti dvasininko pareigų, Žemaitkiemio parapijoje (Ukmergės r.) jis vertė R. M. Rilkės poeziją ir tvarkė miestelio aplinką, o 1961 m. grąžinus kunigystės teises dirbo klebonu Ugonių, Milašaičių ir Butkiškių parapijose (Raseinių r.). 1964 m. KGB pažymoje nurodyta, kad nuspręsta „agentūrinio ištyrimo bylą pervesti į stebėjimo bylą ir, padedant agentūrai, nuolat stebėti kunigo veiklą“. 1966 m. perkeltas į Paberžę, Tėvas Stanislovas platino draudžiamus pogrindinius leidinius „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką“, „Aušrą“, „Dievą ir Tėvynę“, tarpukario Lietuvos spaudą, Boriso Pasternako, Aleksandro Solženycino kūrinius, vertė savilaidos būdu leistas Vakarų filosofų ir teologų knygas, bendravo su Lietuvos ir Rusijos disidentais (Paberžėje lankėsi A. Solženycinas, Rusijos ortodoksų bažnyčios teologas tėvas Aleksandras Menis). Tėvo Stanislovo organizuojamus literatūrinius vakarus, senovinių namų apyvokos ir bažnytinių daiktų kolekcionavimą KGB vertino kaip mėginimą „ištirti žmones ir juos ideologiškai paveikti“ ir 1972 m. dėl „žodinės antisovietinės agitaci-

Paberžės kapinaitės. 1980–1981 m. Dešinėje – savamokslio skulptoriaus Rimanto Idzelio (1949–2013) skulptūra Jėzus Nazarietis. Iš asmenio N. Češkevičiūtės archyvo

praėjęs lagerius, pasišnekėdavome. Bet ir apie tai jis kalbėjo kažkaip šviesiai, filosofiškai: taip buvo, toks gyvenimas, praėjo...“ Tačiau apie draudžiamos Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos platinimą Paberžėje Neringa sužinojo tik gerokai vėliau. Įsiminė viena konspiracijos pamoka: „Kartą Tėvelis pasisodino mane ir pasakė: „Jeigu kas nors tavęs klausinės, tai sakyk akis išpūtusi, kad nieko nežinai, atvažiuoji su *uchažorais*[7] ir tik sriubą verdi...“ Buvome pamokyti niekur apie nieką nešnekėti. Atsimenu, kad kitame klebonijos trobos gale gyveno tokia šeima, man atrodo, pageriantys, asocialūs, vaikai per gruodą lakstydavo basi. Kartais duodavome jiems maisto. Sakydavo, kad ta šeima ten apgyvendinta specialiai, kad stebėtų. Bet to nežinau, nemačiau dokumentų.“

Studijuodama ketvirtame kurse, 1981 m. Neringa sulaukė perspėjimo nebesilankyti Paberžėje. Jį kone Ezopo kalba perdavė Istorijos fakulteto prodekanas: „Jis buvo iš archyvarų, aš rašiau tos srities darbą, mudu gražiai sutardavom. Vieną dieną mane pasikvietė į kabinetą. Užėjau, o jis lyg tarp kitko klausia: „Ar nori baigti universitetą?“ Nustebau: „Žinoma, liko tik metai...“ „Tada į Kėdainių rajoną daugiau – ne...“ Nieko neaiškino. Man ir taip buvo aišku, nes be Paberžės jokių reikalų ten neturėjau.“

Nors kelionės pas Tėvą Stanislovą nutrūko, jo šviesos liko visam gyvenimui.

jos ir propagandos“ užvedė naują agentūrinio stebėjimo bylą „Kolekcionierius“. Kunigo gyvenamosiose patalpose Paberžėje ne kartą darytos kratos, 1976 m. KGB nusprendė įrengti jose pasiklausymo įrangą. Buvo analizuojami jo pamokslai, sekami artimesni žmonės. 1978 m. dėl „rašytinės antisovietinės agitacijos ir propagandos, maskuojamos religine dogmatika“ Tėvui Stanislovui ir aktyviai jo talkininkei Eugenijai Aladavičiūtei pradėta grupinio operatyvinio ištyrimo byla „Bendrininkai“ („Jedinomyšliniki“). Daugiau žr.: Lietuvos ypatingasis archyvas. KGB agentų persekiojamas Tėvas Stanislovas atsikvėpė tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę. www.lrytas.lt, 2018-09-26; Lietuvos ypatingojo archyvo virtuali paroda „O aš esu vadovėlis be viršelio, viskas, kas yra manyje, visur ir visada atvira“, prieiga <https://virtualios-parodos.archyvai.lt>

7 Gerbėjais (iš rusų k.).

„TAS PATS LAISVĖS TROŠKIMAS, TOS PAČIOS NUODĖMĖS“

Pabaigusi studijas, kaip sovietmečiu buvo įprasta, N. Češkevičiūtė gavo paskyrimą – dirbti archyve. Ne vilnietei tai buvo galimybė likti Vilniuje, mokytojauti kaime nesinorėjo: „Galvojau, atidirbsiu ir išeisiu.“ Bet buvo lemta kitaip. 1985 m. Sovietų Sąjungos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi išrinkus Michailą Gorbačiovą prasidėjo perestroika, arba pertvarka, imperija ėmė eižėti, Lietuva budo. 1987–1988 m. kartu su dėde žurnalistu ir romuviečiu Vladislovu Motiejūnu, kurį ji vadina savo mokytoju ir vienu iš Sąjūdžio juodadarbių, Neringa įsitraukė į pusiau slaptą bendraminčių grupelių veiklą ir viešus besikuriančio Sąjūdžio veiksmus, dalyvavo ir 1988 m. birželio 3 d. Lietuvos mokslų akademijos rūmų Didžiojoje salėje įsteigiant Sąjūdžio iniciatyvinę grupę, o 1988 m. spalio 22–23 dienomis – Sąjūdžio Steigiamajame suvažiavime. Be to, archyve, kur anuomet dirbo nemažai įvairių tarnybų atsargos karininkų ir dauguma darbuotojų buvo ne lietuvių kilmės, ji organizavo Sąjūdžio grupę. „Kaip ir didžiajai Lietuvos daliai, tai buvo gyvenimo esmė“, – taip tą laiką prisimena istorikė.

Naują prasmę įgijo ir darbas archyve. Artėjant 1863 m. sukilimo metinių minėjimui 1988-aisiais, jauną archyvarę įtraukė į parengiamuosius darbus. „Aš gi buvau tarybinė moksleivė, studentė. Kai mokiausi, sukilimą pateikdavo kaip socialinę kovą prieš carą, prieš baudžiavą, dokumentai Maskvoje išleistuose rinkiniuose buvo atrinkti taip, kad parodytų klasių kovą. O už lango – judėjimas... Sėdžiu, skaitau lietuviškus XIX a. atsišaukimus, parašytus tokia kalba, kur turi suprasti, ką reiškia žodis „maskoliai“... Kai kolegė V. Girininkienė pasiūlė kartu rašyti knygą, norėjosi drąsiau parodyti tai, kas lietuviška.“ Dirbo, anot Neringos, it išprotėjusios, pačios rinko medžiagą, vertė, spausdino. Kaip tos 1988–1989 m. rašytos, bet tik 1991 m. išleistos knygos pratarmėje parašė V. Girininkienė, tada buvo svarbu, kad skaitytojai išgirstų „gyvų širdžių plakimą tuo romantišku ir tragišku laikmečiu, kurį galėtume pavadinti karu dėl *mūsų ir jūsų laisvės*“[8].

Neringa sako jautusi tai kaip likimo dalyką: „Būdama istorikė, žinojau, kad sukilimai Lietuvoje kildavo maždaug kas trisdešimt ar keturiasdešimt metų – vienas, antras, trečias... Kiekviena karta pergyveno savąjį. Ir aš gimiau tokiu laiku, kai vėl vyksta...“ Todėl ir 1863-ųjų tardymų

Titas Jokūbas Dalevskis (1841–1863). Autorius nežinomas. Vilnius, XIX a. 7 deš. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 439, ap. 1, b. 148, l. 5

bylose po sausa faktine medžiaga jai rūpėjo apčiuopti likimus, pamatyti ir parodyti tai, kas netilpo į sovietinių enciklopedijų klišę „revoliucinis demokratas“, pajusti, ką daugiau nei prieš šimtmetį jautė bendraamžiai, susibūrę į panašias laisvės sąmokslininkų grupeles.

Viena iš jų – vilniečių Jamontų šeima, kurios namuose Rotušės aikštėje trisdešimtmečiai „kūrė ne tik sukilimo, bet ir savo gyvenimo planus“, ne tik rašė įsakymus ir instrukcijas, aptarinėjo kovos reikalus, bet ir svajojo, grojo, plepėjo niekus...[9] Jauniausiasis Jamontų sūnus Juozapas buvo K. Kalinausko bendražygis, sukilimas įtraukė ir dukteris Mariją, Liudviką, Eleną. Saviškiai – K. Kalinauskas, Titas Dalevskis, Vladislovas Malachovskis, Aleksandras Oskierka, Juozas Pepuolis – į butą ateidavę pro šonines duris, pasibeldę sutartu ženklu, svetimieji – paradiniais laiptais. Senasis Jamontas į jaunimo reikalus nesikišdavęs,

8 Girininkienė 1991:3.

9 Čia ir toliau pastraipoje cituojama iš: Češkevičiūtė 1991.

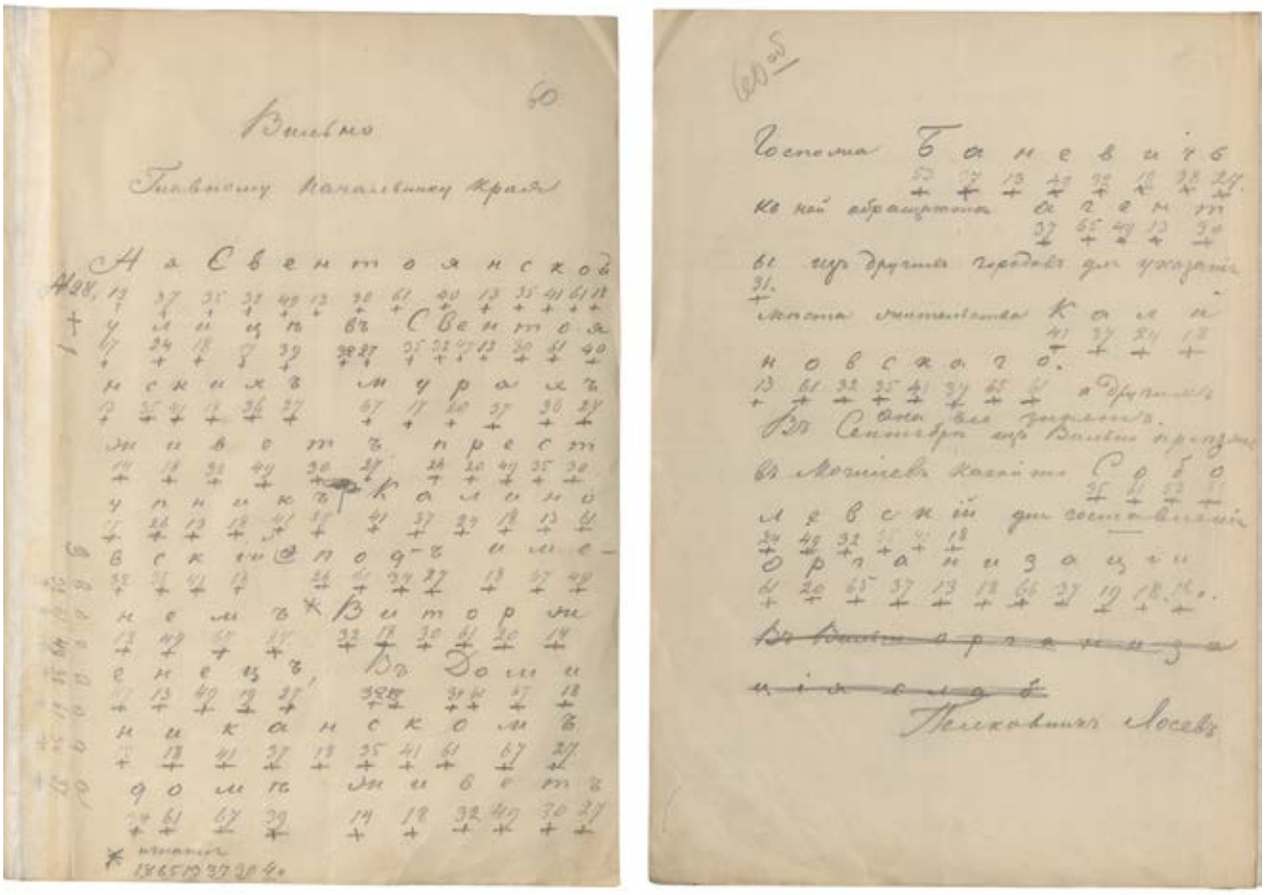

Vilniaus žandarų vyresniojo karininko pulkininko A. Losevo šifruota telegrama Vilniaus generalgubernatoriui M. Muravjovui, kuria pranešama, kad K. Kalinauskas Vitoženco pavarde gyvena bute Šv. Jono gatvėje, buvusio Vilniaus universiteto pastatuose. Vilnius, 1863 m. vasario 2 d. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 419, ap. 2, b. 190, l. 60–61

„bet beveik visada buvo namie ir žinojo, kas dedasi nedideliame su langu į galeriją kambarėlyje“, o motina Scholastika buvusi namų siela ir sargas: „tai ji išleisdavo ir pasitikdavo vaikus, tai ji krūptelėdavo, ant laiptų ar tarpduryje pamačiusi nepažįstamą žmogų“. Tuose namuose užsimezgė ir meilės istorijos: „Titui Dalevskiui patiko guvioji šatenė Elena, o amžinai susirūpinęs, sukilimo reikalais užsiėmęs Kostas Kalinauskas negalėjo nepastebėti protingos ir rimtos Marijos, ir gal ne vien dėl to, kad priklausė Vilniaus organizacijai, ji vykdė Konstantino pavedimus...“ 1863 m. gruodžio 30 d. (dabar – 1864 m. sausio 11 d.) Lukiškių aikštėje viešai sušaudžius T. Dalevskį, bene devyniolikmetė Elena saugojo paskutinį mylimojo laišką, slapta perduotą iš kalėjimo: „Savo gyvenime neturėjau laimės... Po trijų dienų Kalėdos, prašau tave ir mano vardu perlaužti plotkelę. Būsiu su jumis mintimis, jausmais ir dvasia. Motina ir tu, laiminkite mane mirčiai, nuo kurios tik stebuklas arba tavo maldos tegali išgelbėti, ir todėl melskis ir prašyk Dievą manęs pasigailėti...“ Netrukus išdavystė pražudė ir likusius, o 1864 m. birželio 2 d. paskelbtas nuosprendis išdraskė Jamontų šeimą: sūnus, motina ir Marija ištremti į Sibirą, tėvas – į Vidurio Rusijos gubernijas, Elena, neįrodžius kaltės, iš pradžių palikta giminaičių globai, bet vėliau išsiųsta su tėvu.

Šiemet N. Češkevičiūtės parengtoje virtualioje parodoje galima rasti detalių, papildančių Atgimimo laikais aprašytą istoriją. Viena iš jų – išdaviko Vitoldo Parfianovičiaus fotografija. Kijevo universiteto studentas, Mogiliovo gubernijos sukilėlių įgaliotasis komisaras, kaip savas lankęsis Jamontų namuose, 1864 m. sausį buvo suimtas Minske ir už pažadą sušvelninti bausmę smulkiai išdėstė, kur, kada lankėsi, su kuo susitiko. Tai padėjo suimti K. Kalinauską, Vitoženco pavarde gyvenusį bute Šv. Jono gatvėje, daugelį Minsko organizacijos narių, Jamontus ir Banevičių šeimą, kurios bute Dominikonų gatvėje, virš Savickio vaistinės, K. Kalinauskas taip pat susitikdavo su draugais.

Kad likimai sugultų į nuoseklų pasakojimą, anot N. Češkevičiūtės, turi būti perskaitęs kalnus po įvairius fondus išsimėčiusios archyvinės medžiagos ir įgudęs skaityti rankraščius, parašytus anuo metu naudotomis kalbomis, išmanyti istorinį kontekstą – tik tada dokumente atpažinsi tai, ko nepasirengęs skaitytojas nepastebėtų. „O po to žiūri, kurioje mozaikos vietoje ta detalė tiktų. Kad ir Jamontų šeimos istorija: skaitai per kratą

Spėjama K. Kalinauską ir jo bendražygius išdavusio Vitoldo Parfianovičiaus nuotrauka. XIX a. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 439, ap. 1, b. 148, l. 61

paimtus dvidešimtmečių panelių laiškus – regis, nieko ypatingo, bet jauti, kad plevena romantika. O po ta priedanga vyksta darbas. Man įdomu ieškoti detalių“, – sako istorikė.

Taip ji ir pasiliko dirbti Lietuvos valstybės istorijos archyve: „Kartais žmonės įsivaizduoja, kad archyvaras saugyklose dėlioja popieriukus... Man šis archyvas – mūsų istorijos lobynas. Saugome virš pusantro milijono bylų, 600 metų Lietuvos istorijos, o perskaityta – gal tik 10 procentų.“ N. Češkevičiūtės vertinimu, archyve gali būti apie šimtas tūkstančių bylų, susijusių su 1863 m. sukilimu. Tai ne vien jį malšinusių represinių ir karinių institucijų dokumentai, bet ir įvairių kitų fondų medžiaga, per kurią iki pat XX a. kaip raudona gija driekiasi sukilimo tema, netikėtai išnyranti vienur suradus sukilėlio prašymą leisti sugrįžti iš tremties, kitur – po kelių dešimtmečių jo palikuonių rašytą prašymą grąžinti sekvestruotą dvarą.

Keturi dešimtmečiai darbo tiriant XVII–XX a. pradžios bylas istorikę įtikino, kad gyvenimas juda spirale: „Matai, kad pasikeičia formos, aplinkybės, bet esminiai dalykai lieka tie patys. Ta pati žmogaus prigimtis, tas pats laisvės troškimas, tos pačios nuodėmės. Taip istorija ir suka ratą.“

Laikinojo karo lauko teismo nuosprendis K. Kalinauską, pripažintą I-os kategorijos valstybės nusikaltėliu, nubausti mirtimi sušaudant. Nuosprendžio pabaigoje yra prierašas pieštuku: „Sutinku, bet pakarti“. Vilnius, 1864 m. kovo 2 d. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1248, ap. 2, b. 280, l. 40–40v

VEIDAI, LAUKIANTYS ATPAŽINIMO

Anot N. Češkevičiūtės, tiriant 1863 m. sukilimo medžiagą viena įdomiausių intrigų – atpažinti išlikusiose nuotraukose įamžintus sukilėlius. Archyve saugomas ypatingai svarbus, į UNESCO pasaulinio paveldo sąrašą įrašytas šaltinis – du oda įrišti vadinamieji „sukilėlių albumai“, kuriuose yra per 250 fotografijų. Kadaise jie eksponuoti 1898 m. Vilniuje įkurtame grafo Michailo Muravjovo muziejuje, skirtame pašlovinti kruviną sukilimo numalšinimą. Eksponatai šiam muziejui buvo renkami ne tik iš Rusijos imperijos institucijų ir archyvų, bet ir iš privačių asmenų, vietinių ir užsienio laikraščių bei žurnalų redakcijų ir bibliotekų, ypač Lenkijos ir Prancūzijos, kur susitelkė daug pabėgėlių ir emigrantų.

Tarp albumuose esančių sukilėlių portretų – ir sukilime dalyvavusio pirmojo Vilniaus vaizdų fotografo Abdono Petro Korzono (1824–po 1874) padarytos fotografijos. 1859 m. Didžiojoje gatvėje prie Rotušės aikštės įsteigtoje savo fotoateljė jis įamžino daugybę XIX a. visuomenės ir kultūros veikėjų, taip pat ir būsimus sukilimo vadus Zigmantą Sierakauską, Jokūbą Geištorą, bei, kaip spėjama, Antaną Mackevičių, o prasidėjus sukilimui ten pat slėpė savo brolio Brunono Tado Korzono iš Maskvos atvežtus ginklus ir verbavo vyrus eiti į sukilėlių būrius. 1863 m. tardant provokatoriaus išduotą fotografą, jo reikalavo papasakoti apie ateljė buvojusius ir fotografuotus asmenis. Kartu su dokumentais, liudijančiais apie tragišką A. Korzono likimą, N. Češkevičiūtės parengtoje parodoje eksponuojamos ir įkalčiais sukilėlių bylose tapusios jo fotografijos su imperijos valdininkų užrašais kitose pusėse: „buvo gaujoje“, „emigrantas“, „katorgos darbuose 18 metų“...

Malšinant sukilimą, fotografijos padėdavo nustatyti sukilėlių tapatybes, kurias jie slėpė saugodami ne tik save, bet ir artimuosius. Koks opus represinėms institucijoms buvo šis klausimas, rodo žandarų sukurti žodiniai K. Kalinausko portretai: vieniems jis – šviesiaplaukis ir mėlynakis, kitiems – rusvaplaukis, tretiems – barzdotas juodaplaukis, o kai kurie abejojo, ar toks asmuo išvis egzistuoja[10]. Generalgubernatoriaus kaimynystėje gyvenęs ir prie Domininkonų vienuolyno, kur veikė Tardymo komisija, į mirtį vedamų draugų išlydėti ateidavęs K. Kalinauskas buvo atpažintas tik po išdavystės surengus akistatą. Fotografijos žandarų veiklą gerokai palengvindavo. Kaip jų ieškota, liudija kitoje pusėje užrašytos pastabos: „Atimta iš...“, „Rasta nukauto sukilėlio kišenėje“. Tarp sukilėlių, atpažintų pagal nuotraukas, – dailininkas Mykolas Elvyras Andriolis ir jo bendrakeleivis Tomas Gregutovičius, kurie, suimti Besarabijoje, bandė apgauti persekiotojus prisistatę slapyvardžiais. O vienoje iš bylų N. Češkevičiūtė aptiko užklausą, iš Kauno tvirtovės kartu su fotografija išsiųstą Raseinių apskrities policmeisteriui: „Kauno tvirtovėje kalintis asmuo prisistato pavarde N. Ar tai tikrai jis?“

Anot istorikės, kol kas nepavyko nustatyti daugelio „sukilėlių albumuose“ ir atskirose fotografijose įamžintų žmonių tapatybių, nes pavardės, kurias užrašė tardytojai, neretai kelia abejonių. Tad išsiaiškinti tikruosius vardus, atpažinti sukilėlių veidus – dar laukianti nelengva užduotis.

Spėjamas Antano Mackevičiaus portretas. Vilnius. Apie 1860 m. Abdono Korzono nuotrauka. Lenkijos nacionalinė biblioteka (*Biblioteka Narodowa w Warszawie*). Kaip nurodo N. Češkevičiūtė, iki šiol sukilimo istoriografijoje buvo publikuojama vienintelė Šiaulių „Aušros“ muziejuje saugoma A. Mackevičiaus nuotrauka, tad Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje aptiktas A. Korzono darytas jo portretas yra labai įdomus ir kelia daug klausimų. Duomenų, kad A. Mackevičius lankėsi A. Korzono ateljė, kol kas nerasta. Fotografijos istorikas Dainius Junevičius nurodo, kad tai nenustatyto kunigo fotografija

10 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi Lietuvos valstybės istorijos archyvo virtualios parodos „1863–1864 m. sukilimo didžiavyriai“ medžiaga.

Adrijonas Novickis (~1840–po 1903), Vilniaus Šv. Pranciškaus Asyžiečio (Bernardinų) bažnyčios diakonas. Abdono Korzono fotografija su jo ateljė logotipu. Vilnius, apie 1861 m. Įsitraukęs į sukilimo organizavimą, vienas pirmųjų perskaitęs bažnyčioje jo manifestą ir šelpęs pinigais į sukilėlių būrį išėjusius Vilniaus gimnazistus, kunigas A. Novickis jau 1863 m. kovo pabaigoje buvo uždarytas į Vilniaus citadelę. Vėliau suimtas fotografas A. Korzonas tardymo metu prisipažino, kad vesdavo pas A. Novickį į sukilėlių būrį apsisprendusius išeiti vyrus, diakonas priimdavo jų priesaiką ir palaimindavo. Karo lauko teismo nuosprendžiu nubaustas tremtimi ir pašalintas iš dvasininkų luomo, pirmaisiais tremties metais A. Novickis gyveno Irkutske, vėliau buvo išsiųstas į Tunką, Permės guberniją. 1903 m. gavo teisę pasirinkti gyvenamąją vietovę (išlikęs prašymas). Tolesnis likimas nežinomas. Saugoma Lietuvos valstybės istorijos archyve (f. 439, ap. 1, b. 148, l. 29)

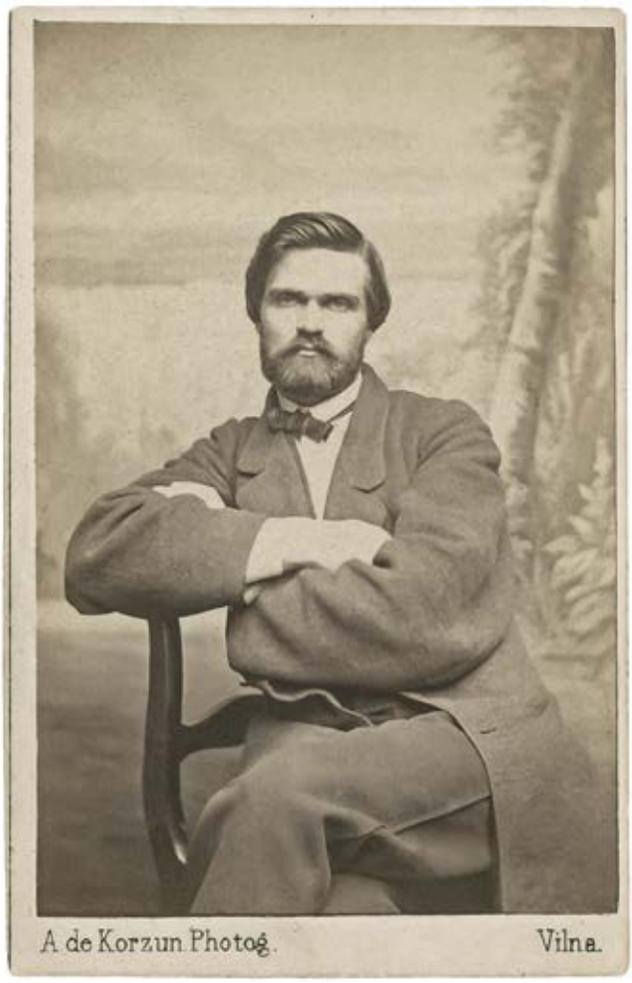

Spėjamas [Karolio] Jasevičiaus portretas. Abdono Korzono fotografija su jo ateljė logotipu. Vilnius, apie 1860 m. Kitoje pusėje yra 3 įrašai skirtingu braižu ir rašalu: „Paimtas iš Narbuto gaujos maištininko“, „Buvo gaujoje“, „Jasevičius“. Saugoma Lietuvos valstybės istorijos archyve (f. 439, ap. 1, b. 148, l. 30)

Vaclovas Pšibilskis (1828–1872). Abdono Korzono fotografija. Vilnius, apie 1863 m. Gamtininkas, baigęs Sankt Peterburgo universitetą. Mokytojavo, buvo Vilniaus archeologinės komisijos narys, vertė Prancūzijos gamtos istorijos tyrėjų darbus į lenkų kalbą. 1863–1864 m. sukilimo metu R. Trauguto vyriausybėje vadovavo sukilėlių spaudai. Ant vienos iš archyve rastų jo fotografijų užrašyta: „Paimta iš Narbuto gaujos maištininko“. Saugoma Lietuvos valstybės istorijos archyve (f. 439, ap. 1, b. 166, l. 16)

DEJA VU KRASNOJARSKE

Už dalyvavimą 1863 m. sukilime į Sibirą ištremtas fotografas A. Korzonas – vienas iš daugybės sukilėlių tremtinių, kurių mirties data ir aplinkybės liko nežinomi. Tarp dokumentų, liudijančių apie jo likimą, – prašymai leisti atvykti į tremties vietą šeimai, kuriuos N. Češkevičiūtė 2017 m. surado Rusijoje, Krasnojarsko krašto valstybiniame archyve.

„Tų, kurie negrįžo iš Sibiro, likimai tarsi nutrūksta. Čia žmogus buvo, o ištrėmė – ir nelieka nė ženklo. Krasnojarskas, Irkutskas ir XIX, ir XX amžiuje buvo savotiškos paskirstymo stotys, iš kurių tremtinius išsiuntinėdavo po visą Sibirą. Tuos miestus taip ir vadino – *raspredelitelnyj punkt*. Tų sričių archyvuose yra tūkstančiai 1863 m. sukilėlių tremtinių, ten vadinamų lenkų tremtiniais (*polskije ssilnyje*), bylų. Tarp jų ir Lietuvos sukilėlių“, – pasakoja istorikė.

Keliauti į Rusiją ieškoti Sibire pradingusių sukilėlių pėdsakų, be profesinio intereso, pastūmėjo iš šeimos paveldėta patirtis: „Iš vaikystės prisimenu, kaip mama tarybiniais laikais per Mirusiųjų dieną degdavo žvakes ant tamsių, neprižiūrėtų kapų, sakydama: „Gal ir tėtei kažkas kažkur uždegs žvakelę.“ Stojus Lietuvai, mama nešė žvakes prie Alytaus Laisvės angelo ar bendrų partizanų kapų. Lietuviui svarbu turėti ir žinoti savą žemės kauburėlį. Mes, tikriausiai, tokia tauta. Matyt, su genais paveldėjau poreikį ieškoti istorijos verpetuose pradingusių žmonių likimų.“ Tad kai Sibire esančio Lietuvai reikšmingo kultūros paveldo paieška, sklaida ir sugrąžinimu besirūpinusi asociacija „Lietuvių tiltai“ 2017 ir 2018 m. organizavo ekspedicijas ieškoti dokumentų Rusijos archyvuose, N. Češkevičiūtė greitai apsisprendė skristi į Krasnojarską ieškoti informacijos apie 1863 m. sukilėlius tremtinius. Anot istorikės, tai buvo tarsi jos mažoji „Misija Sibiras“.

Bet 2017 m. Krasnojarsko archyve ją pasitikę suakmenėjusiais nuo įtampos veidais, ir direktorė, asmeniškai patikrinusi pasą ir vizą, galiausiai priėmė ne kaip kolegę, o kaip eilinę skaitytoją. Nepadėjo nei paaiškinimas, kad atstovauja Lietuvos archyvarų asociacijai (tada buvo jos pirmininkė), nei patikinimas, kad neketina domėtis XX a. tremtiniais. Per dieną jai leisdavo susipažinti vos su keliomis bylomis, o kiekvienas judesys buvo įdėmiai stebimas: „Prie manęs skaitykloje stovėjo darbuotojas. Arba vaikščiojo greta, pirmyn ir atgal, kaip mokytoja pirmoje klasėje. Pasikalbėti su kolega – negalima, nors vasarą skaitykloje lankytojų vos vienas kitas... Radome įdomių

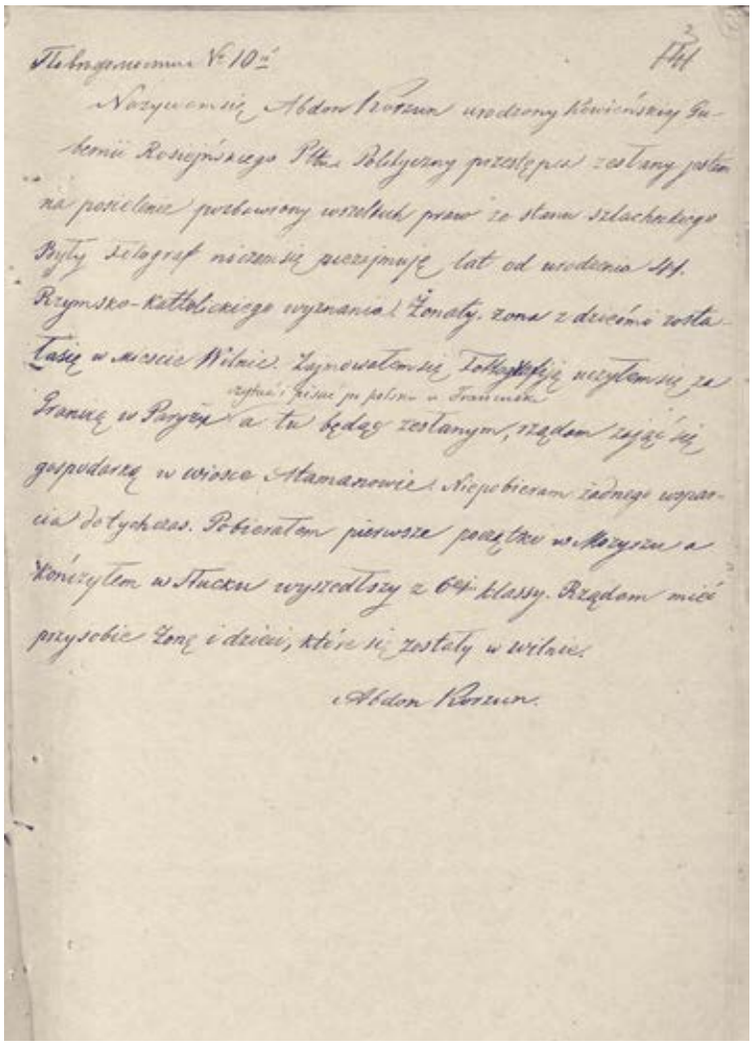

Tremtinio Abdono Korzono prašymas leisti atvykti į tremties vietą šeimai, yra jo parašas. Dokumentas be datos ir adresato, rastas 2017 m. Krasnojarsko apskrities archyve. Apie 1866 m. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1999, ap. 1, b. 89, l. 1

dokumentų, bet labai ribojo kopijų išdavimą. Man, kaip archyvarei, buvo juokinga – iš bylos leido nusikopijuoti 10 procentų. Jeigu dokumentas dešimties lapų, tai duoda vieno lapo kopiją – o kas iš to dokumentų tyrėjui... Pats nusifotografuoti negali, prie tavęs stovi.“

Kad yra stebima, N. Češkevičiūtė sako aiškiai jautusi ne tik archyve, bet ir gatvėje, net ekspedicijos organizatorių išnuomotą butą jai išėjus kažkas, panašu, apžiūrėdavo: „Pirmą sykį gyvenime pasijutau taip, lyg man kvėpuotų į nugarą...“ Vietiniams lietuviams nematytų stebėtojų atėjo ir į Krasnojarsko bibliotekoje surengtą susitikimą su bendruomene. Jos atstovai įspėjo viešnią kalbėti atsargiau, o nuoširdesniam pokalbiui primygtinai pasiūlė susitikti ne kavinėje, bet namuose. „Visur lydėjo baisi įtampa, mačiau, kad su manimi bijo bendrauti. Nepaisant to, teko laimė susipažinti su labai įdomiais žmonėmis, XX a. tremtiniais ir jų palikuoniais“, – pasakoja istorikė.

Tremtims skirto stendo dalis Krasnojarsko kraštotyros muziejuje. 2017 m. Iš N. Češkevičiūtės archyvo

Per porą valandų peržiūrėjusi kelias tą dieną atneštas bylas, likusį laiką ji galėjo skirti pažinčiai su Krasnojarsku. Didžiulis, turtingas, naudingosiomis iškasenomis garsėjančio krašto miestas su gražiais prospektais, daugybe kavinių, krautuvių – viskas tarsi normalu, jei ne atmosfera, sukėlusi sovietmečio *deja vu* jausmą. Sukrėtė rugpjūčio pradžioje švenčiamos Desantininko dienos vaizdai – Lenino prospektu lekiantys prašmatnūs automobiliai, pilni girtų, pusplikių, marškinius virš galvos sukančių „mačo“, visu garsu griaudinčios sovietinės dainos, minios apkvaitusių jaunuolių... Televizorius, kurį įsijungė grįžusi į butą, per visas vietines ir sąjungines programas transliavo senas propagandines klišes apie supuvusius Vakarus, tarp aršiausių priešų minint ir Baltijos valstybes.

Mieste N. Češkevičiūtei ypač rūpėjo surasti Lietuvos ar Vakarų kultūros pėdsakų. Egiptietiškomis fasado dekoracijomis nustebinusiame turtingame, bet eklektiškame Krasnojarsko krašto kraštotyros muziejuje ji aptiko „lenkų tremtiniams“ skirtą nedidelį, gal kvadratinio metro ploto stiklinį stendą su keliomis vizitinės kortelės dydžio fotografijomis: „Prie Z. Sierakausko nuotraukos paaiškinta, kad tai vienas iš sukilimo vadovų, bet neparašyta, kad buvo nužudytas. Net mirties datos nėra.“ Tiesa, užraše prie stendo buvo nurodyta, kad „7-ajame dešimtmetyje tarp Jenisiejaus gubernijos politinių kalinių vyravo lenkų sukilimo dalyviai. Į čia buvo ištremta 4 419 sukilėlių, o pro Krasnojarską pravažiavo 6 tūkstančiai lenkų.“ Anot istorikės, belieka spėlioti, kiek žmonių net nepasiekė Krasnojarsko. O XX a. tremtinių nuotraukos muziejuje buvo pateiktos iliustruojant, kaip kadaise plukdyti sieliai...

Apžiūrėti neogotikinės katalikų bažnyčios nepavyko: „Apsaugos darbuotojai manęs neįleido net į šventorių. Teko fotografuoti per tvorą ir aiškintis, kas aš ir kodėl tai darau. Aš fotografavau bažnyčią, o tuo pat metu kažkas fotografavo mane!..“ Mat ši bažnyčia, kurią 1911 m. pastatė išeivis iš buvusių vakarinių Rusijos imperijos gubernijų Sokolovskis, 1936 m. buvo nacionalizuota

ir paversta sandėliu, po to televizijos studija ir galiausiai – vargonų sale. Katalikų bendruomenei ji iki šiol negrąžinta, todėl ne koncertų metu valdžios budriai saugoma.

Grįžusi į Lietuvą, istorikė prisipažįsta lengviau atsikvėpusi. Po metų, 2018-aisiais, Rusija jau neįsileido daug metų rengtos Lietuvos jaunimo ekspedicijos „Misija Sibiras“ dalyvių tvarkyti lietuvių kapų. Šalyje, kurios imperinę ideologiją diegiančios institucijos pernai Kaliningrade priešais Lietuvos konsulatą pastatė Vilniuje kadaise stovėjusio paminklo Muravjovui Korikui kopiją, liko didžiuliai, dabar visai nebepasiekiami ir, anot N. Češkevičiūtės, lietuvių beveik netyrinėti mūsų istorijos klodai.

LITERATŪRA

Češkevičiūtė 1991 = Neringa Češkevičiūtė. Jamontų šeima. *1863–1864 metai Lietuvoje. Straipsniai ir dokumentai*. Sud. Vida Girininkienė. Kaunas: Šviesa, 1991.

Balza, Šiukščienė 2013 = *1863 metų sukilimas: Veidai, vardai, istorijos*. Sudarė Raimundas Balza, Virginija Šiukščienė. Šiaulių „Aušros“ muziejus, 2013.

Girininkienė 1991 = 1863–1964 metai Lietuvoje. Straipsniai ir dokumentai. Sud. Vida Girininkienė. Kaunas: Šviesa, 1991.

Šiukščienė 2013 = Virginija Šiukščienė. 1863 metų sukilimo istorinė atmintis muziejuose. *1863 metų sukilimas: Veidai, vardai, istorijos*. Sudarė Raimundas Balza, Virginija Šiukščienė. Šiaulių „Aušros“ muziejus, 2013.

Tumėnas 2018 = Vytautas Tumėnas. Lietuvių kalviškųjų „saulučių“ simboliai skirtybių ir bendrybių priešpriešos lauke. *Logos*, Nr. 94, 2018 sausis–kovas.

Staliūnas 2008 = Darius Staliūnas. Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta. Vilnius: Mintis, 2008.

ABOUT THE 1980S IN PABERŽĖ, MEMORIES OF THE 1863-1864 UPRISING, AND HISTORYS TENDENCY TO REPEAT ITSELF. A CONVERSATION WITH HISTORIAN NERINGA ČEŠKEVIČIŪTĖ

Rasa KALINAUSKAITĖ

With Neringa ČEŠKEVIČIŪTE, a historian who has worked at the Lithuanian State Historical Archives for 42 years, we talk not only about her work at the Archives, but also about her personal experiences, which testify to how, in difficult periods of history when it is dangerous to speak openly, the memory of things that are important to a nations self-understanding is passed on to the next generation and between the lines in the so-called Aesops language in the form of a mutual understanding that is sparing with words. The historian shares her memories of visiting Paberžė (Kėdainiai district) as a student in 1980-1981 with young historians and restorers. There, she would also visit Father Stanislovas (Algirdas Mykolas Dobrovolskis, 1918-2005), a dissident monk, imprisoned in the Soviet camps and persecuted by the KGB during the Soviet era, who preserved the memory of Father Antanas Mackevičius (1828-1863), one of the main leaders of the 1863-1864 uprising. The young people helped Father Stanislovas manage the museum he had founded and erect the shrines “To the rebels,” “To those who did not return,” and “To the forgotten” on the graves of the 1863-1864 rebels in the cemetery in Paberžė. The community gathered by Father Stanislovas perceived the allegorical meaning of these monuments as a reminder of the nations freedom struggles, which did not correspond to the official Soviet narrative, which portrayed the 1863 uprising as a class struggle of the peasantry against “tsarism” and “landlords,” without the element of resistance to Russia and national liberation. After being warned that she would be expelled from Vilnius University, Neringa stopped visiting Paberžė, but the experience gained there remained important throughout her life. According to the historian, who later took part in *Sąjūdis* activities and has been searching for details of the fate of unknown rebels of 1863-1864 in archival documents, history moves in a spiral: “Forms change, circumstances change, but the essential things remain the same. The same human nature, the same desire for freedom, the same sins.”

Krasnojarsko kraštovaizdis su Jenisiejumi. 2017 m. Iš N. Češkevičiūtės archyvo

1863-ŲJŲ SUKILIMO BALTIJOS EPIZODAS. II D.

Dainius ELERTAS

Tęsinys. Pradžia Nr. 5

Šių metų birželio 8-ąją Juodkrantėje ant marių kranto iškilmingai atidengtas atminimo ženklas tragiškai pasibaigusiam 1863-ųjų sukilimo epizodui – į pagalbą sukilėliams iš Londono į Lietuvą keliavusiai jūrų ekspedicijai, vadovaujamai pulkininko Teofilio Lapinskio (lenk. *Teofil Łapiński*, slapyvardžiai čerkesų kalba *Adyghe*, *Teffik Bej,* 1827–1886). Idėją įamžinti šį žygį ir žuvusius jo dalyvius iškėlė Lietuvos šaulių sąjungos Vakarų trečioji (jūros) rinktinė, o jos įgyvendinimas aptartas su vietos bendruomene ir Neringos savivaldybe. Diskusijų metu kai kurie juodkrantiškiai abejojo, ar šis istorinis įvykis yra susijęs su Juodkrante, o dauguma Lietuvos istorikų ir istorinės atminties puoselėtojų nesidomėjo jūriniais sukilimo aspektais. Tad šiuo straipsniu siekiama supažindinti su „žygiu į Lietuvą“ vadinta karine operacija ir išsklaidyti nepagrįstas abejones, ypač įsiklausant į istorinių įvykių liudytojų prisiminimus, autentiškai atskleidžiančius ano meto žmonių jauseną, išgyvenimus ir asmeninius vertinimus. Šių spalvų kartais pritrūksta dabartiniame istorijos naratyve.

ŽVALGYBA JUODKRANTĖJE

Laivui pasukus link Klaipėdos pulkininką T. Lapinskį užliejo prieštaringų jausmų banga:

> Dabar laivo denyje, kur, be vairininko, vieno jūreivio ir karininko sargyboje, visi miegojo ir laive viešpatavo mirtina tyla, aš, atsirėmęs į turėklą, paleidau savo minčių vadeles ir keistai užsisvajojau. Iš tolo boluojantys smėlio krantai, nuogos tuščios kopos, baltos, lyg paženklintos mirties, fantastiškai spindėjo šviesioje naktyje, tartum milžiniški senųjų pagoniškų prūsų dievų kapai. Tas pats neapsakomo pavojaus jausmas, kurį pajutau Švedijoje, apėmė dabar mane, ir atrodė, kad tas nerimas perplėš man krūtinę. <...> Iki to vakaro niekuomet nebuvau patyręs panašaus jausmo. <...> Apie trečią valandą ryto buvome ne toliau kaip per keturias jūrmyles nuo sausumos; lėtai plaukėme palei pakrantę pučiant silpnam vakarų vėjui. Pakrantėje nesimatė nei mažiausio judėjimo, nei gyvos dvasios; kelios žvejų valtys gulėjo ištrauktos į krantą.[1]

1 Cituojama iš vertimo, žr. Timinskaitė 2023. Čia ir toliau šis vertimas pateikiamas neredaguotas.

1863 m. jūrų žygiui iš Londono į Lietuvą skirtas atminimo medalis, sukurtas Lietuvos šaulių sąjungos Vakarų (jūros) trečiosios rinktinės iniciatyva. Autoriai Mantas Daukšys ir Gintautas Jonkus. Lietuvos jūrų muziejaus muziejininko-fotografo Alfonso Mažūno nuotraukos

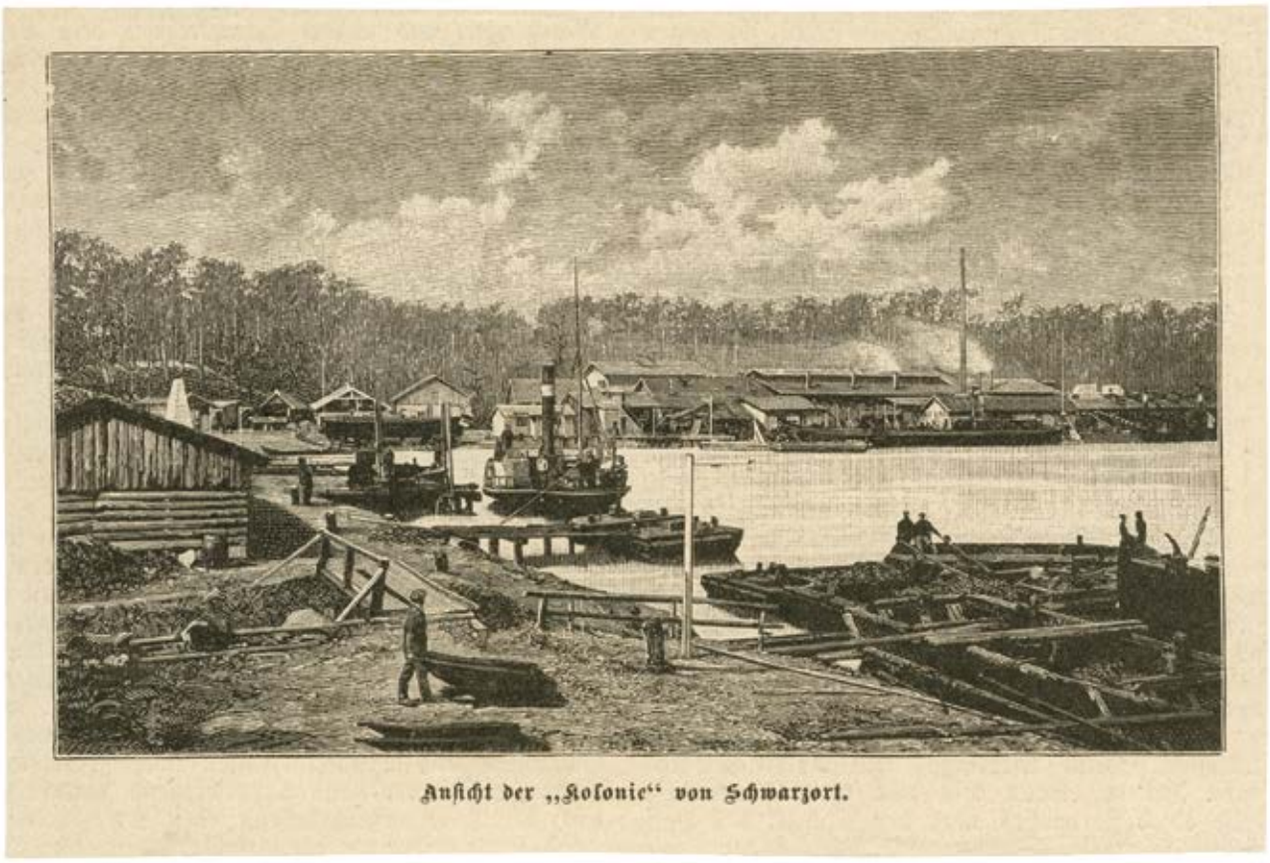

Gintaro kasyklos darbininkų kolonijos Juodkrantėje vaizdas. Dainininkas Fricas Vernikas (Fritz Wernik). XIX a. antra pusė. Iliustracija iš 1888 m. leidinio „Die Gartenlaube“ Nr. 18. Saugoma Lietuvos jūrų muziejuje

Jaudinosi ir kiti ekspedicijos dalyviai. Ties Juodkrantės kurorto paplūdimiu burlaivis sustojo ir nuleido valtis. V. Marcinkovskis rašė:

> Trečią valandą nakties mane pažadino baisus triukšmas. Pulkininkas nerimastingu veidu vaikštinėja denyje. Manau, mane paskyrė irkluoti, kaip buvusį jūrininką. Sienkevičius [Sienkewicz] man patinka; mes abu – tikri jūrininkai. Nulipame iki valčių; su mumis du jūreiviai. Pulkininkas stovi prie vairo, į jį kreipiamės: „Kapitone“ [čia sąmoningai pavartotas jūrinis laipsnis].[2]

Netrukus į krantą išsilaipino pirmieji sukilėlių žvalgai. Sukilėlius įkvėpė Urugvajaus pilietinio karo metu 1845–1846 m. įvykdyta jūrų desanto operacija ties Buenos Airėmis ir Montevidėju bei sėkmingas italų žemių vienytojo Dž. Garibaldžio raudonmarškinių savanorių tūkstantinės išsilaipinimas 1860 m. gegužės 11 d. prie Marsalos vakarų Sicilijoje. Kad išlaikytų slaptumą, žvalgai buvo be sukilėlių ar garibaldininkų atributų. A. Ružemonas prisiminė:

> Birželio 11-osios vakarą atsidūrėme netoli Kuršių marių krantų. Italai, prancūzai bei dvylika lenkų kavaleristų išsilaipino pirmieji. Aptarta, kad mums teks stoti į kautynes su prūsų muitininkais, o likusieji savanoriai tuo metu išsikels ir nešdamiesi ant pečių valtis pereis neriją; ten vėl nuleis valtis į vandenį ir persikels į žemyną. Iki prūsų–rusų sienos būtų likusios apie dvi valandos kelio. Viskas buvo paskaičiuota taip, kad ją būtų galima pasiekti per naktį. Tą dieną turėjome pasitikti Žemaitijoje tarp mūsų laukiančių sukilėlių. Kaip matote, Pone, [operacija] turėjo atrodyti panašiai kaip Garibaldžio žygis į Buenos Aires.[3]

Su žvalgais nusigavęs iki Juodkrantės kurorto, pulkininkas T. Lapinskis apžiūrėjo ties dabartine Gintaro įlanka veikusios gintaro kasimo verslovės krantines:

> Apie antrą valandą dienos buvome ties paplūdimio maudyklėmis per dvi jūrmyles nuo sausumos, dešimt jūrmylių nutolę nuo Mėmelio. Įsakiau nuleisti bures, laivas sustojo, į jūrą buvo nuleistos dvi didelės valtys. Laive buvo dar viena mažytė valtis kapitono reikmėms, bet joje

2 Mickewicz 1927: 434. Čia ir toliau vertimas autoriaus, jei nenurodyta kitaip.

3 Hubert 1964: 104–105.

Juodkrantės žvejų kaimo gatvė pamaryje. Leidėjas Roberto Šmito knygynas. XX a. pr. Saugoma Lietuvos jūrų muziejuje

galėjo tilpti tik trys žmonės, tad palikome ją denyje. Viena valtis, kaip jau minėjau, buvo tvirta, bet nedidelė, joje galėjo sutilpti dvylika penkiolika žmonių, antroji – nepatvari, skirta naudoti tik ramiame vandenyje ir galėjo būti tik tempiama pirmosios. Su dviem jūrininkais, dviem karo jūreiviais ir podporučiku Malinowskiu, apsirengusiais civiliniais jūreivių rūbais, sėdome į mažesniąją valtį ir nusiyrėme į krantą. Išlipę krante patraukėme į smėlio kopą, idant apžiūrėtume į maudykles vedantį kelią, įvertintume pusiasalio ir prieplaukos šalia maudyklių padėtį. Kaip ant delno matėsi prieplaukos pastatai, daugybė valčių, tarp kurių buvo daug labai elegantiškų, ir mažas garlaivis. Galvojant apie persikėlimą per marias, viskas atrodė labai nesudėtinga.[4]

Tačiau ne viskas vyko sklandžiai. V. Marcinkovskis prisiminė pirmąjį susitikimą su vietos gyventojais:

Atėjus trečiai valandai dienos, oras puikus, jūra lengvai siūbuoja. Išsyk irkluojame link smėlėtos seklumos: nors ji driekiasi labai arti, iki ten nusigauname didžiulėmis pastangomis. Vos atvykę pamatėme nuo krantinės atlaukiantį šliupą, pilną kažkokių keistų žmonių, ir muitininką primenančią figūrą, kuri pakrante artėjo prie mūsų. Pulkininkas paklausė patarimo, kaip turėtume elgtis. Mūsų manymu, reikia tęsti [kelionę], kol tie žmonės priartės, ir jiems paaiškinti, jog pristigome vandens ir turime juo apsirūpinti. Akimirką padvejojęs pulkininkas visiškai sutrikusiu balsu atsakė: „Greičiau grįžkim, iš kur atplaukę“. „Betgi ne, – prieštaraujame, – reikėtų juos pasitikti“. Laimei, nerimavome be reikalo, tai tik žvejai. Paaiškinęs jiems mūsų apsilankymo tikslą, pulkininkas paklausė, kur galėtume gauti vandens. Mums pasakė, kad kitoje pusėje yra kaimas ir karčemos laikytojas. Nedelsdami sugrįžome į laivą. Po kelių minučių – vėl ant denio. Pulkininkas tarė: „Kaip bebūtų, žinome ten esant kaimą. Jie nustebs, kai šiąnakt užpulsime.“[5]

Atsargumas pasiteisino, nes netrukus išsilaipinę atvykėliai susidūrė su vietine gyventoja – tikėtina, kuršininke – kurios padarytą įspūdį T. Lapinskis aprašė taip:

Po kiek laiko, kai jau buvome apžiūrėję visa, kas reikalinga, ir traukėme prie valties, nutikęs įvykis patvirtino mano tikėjimą ir nuojautas. Prie mūsų artinosi kažkokia liesa aukšta figūra su keistu – nei vyrišku, nei moteriškų – apdaru.

4 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

5 Mickewicz 1927: 435.

> Iš tolo nebuvo galima suprasti, kokios ji lyties, bet kai eidama pro mus sumurmėjo kažkokius pasveikinimus, supratome, jog tai moteris, tikriausiai žvejė, nes ant pečių nešėsi tinklus. Apsaugok Dieve! Buvau jau nemaža matęs baidyklių – ir gražiosios, ir šlykščiosios padermės, bet niekuomet nieko panašaus į šią. Tai buvo didžiulė kaulėta moteris, žili plaukai netvarkingais kuokštais dryksojo ant kaktos ir veido, akys giliai įdubusios, bet žibančios, tikras pagonių raganos, aukojančios dievybei vaikus, modelis. Malinowskis iš baimės persižegnojo, aš mielai būčiau davęs kelis dukatus, kad tik ta baidyklė nebūtų pasirodžiusi mums kelyje, o jūreiviai piktai žvelgė į bobą ir būtų mielai ją nuskandinę. Tai buvo pirmas išlipus į krantą mūsų sutiktas asmuo.[6]

Ekspedicijos dalyvių vaizduotę galėjo pakurstyti Lenkijoje, Lietuvoje ir Gudijoje žinomas prietaras, kad žvejui sutikti bobą su tuščiais kibirais ar tuščiu tinklu – bloga lemiantis, nesėkmę užtraukiantis ženklas. Pakrantėje netruko pasklisti gandas apie svetimšalius. Išlikti nepastebėtiems nepavyko, tad, anot T. Lapinskio, pabandyta suklaidinti ir apraminti vietinius gyventojus bei išgauti daugiau informacijos:

> Buvo penkta valanda po pietų, kai grįžome į laivą. Išsilaipinimas ir krova galėjo prasidėti tik po dešimtos valandos vakaro, nes šiaurėje dienos ilgos, o naktį šviesu kaip dieną. Kadangi ilgesnis buvimas toje vietoje, kur laivai niekada nestovi, galėjo sukelti mums pavojingą kitos pusiasalio pusės gyventojų smalsumą, išsiunčiau Malinowskį su dviem lenkų jūreiviais atgal į krantą ir rekomendavau, kad vieną paliktų sargyboje prie valties, o su kitu nueitų į paplūdimį ir nupirktų ten statinaitę alaus. Jeigu jo kas klaustų, kodėl laivas čia stovi, o paklaus tai tikrai, jis turėjo pasakyti, kad sulūžo vairas ir jį taiso, o apie „Emilie“ turėjo sakyti, jog tai anglų laivas, plaukiantis į Mėmelį grūdų. Taip pat turėjo apžiūrėti, kiek valčių ir jūreivių yra prieplaukoje, kiek gyventojų, išsiaiškinti, ar iš jų galima sulaukti paspirties, kiek laiko užtruks persikelti per marias, koks ten kaimas priešais ir ar anoje pusėje yra prūsų kariuomenė. Malinowskis išplaukė ir grįžo septintą vakaro su alumi. Sėkmingai atraportavo: maudyklėse dar jokių lankytojų, apskritai visoje gyvenvietėje su moterimis ir vaikais buvo vos trisdešimt žmonių. Ginkluotas tik vienas žandaras. Prieplaukoje stovėjo mažas garlaivis, bet netinkamas plaukti, ir šešiolika skirtingo dydžio valčių. Vietovėje buvo telegrafas. Gyventojai, tai yra viešbučio šeimininkas ir žandaras, su kuriais Malinowskis kalbėjo darkyta vokiečių kalba (nors mokėjo ją gerai, o angliškai jis, kaip ir tiedu jūreiviai, kalbėjo kaip Anglijoje gimęs), iš tiesų stebėjosi, ko laivas čia taip ilgai stovi, bet paaiškinimą apie sulūžusį vairą priėmė gana natūraliai, jiems net į galvą neatėjo, kad mažame burlaivyje buvo lenkų sukilėlių kariuomenė, atvykusi iš už tūkstančio mylių.[7]

Juodkrantė. Kuršė žvejo žmona (užrašas vokiečių kalba: „Ostseebad Schwarzort. Kurische Fischerfrau“). Nežinomas autorius, leidėjas Roberto Šmito knygynas. XX a. I p. Saugoma Neringos muziejų kolekcijoje

Šį epizodą aprašė ir V. Marcinkovskis:

> Šį kartą [į ekipažą] buvo įtrauktas dar vienas jūreivis, aukštas anglas, pavarde Jendžejovskis [Jędrzejowski]; vairą laikęs Malinovskis [Malinowski] buvo pavadintas padėjėju: turėjo atrodyti kaip anglas. Pagaliau pasiekėme krantą. Žvejai apsupo iš visų pusių. Jendžejovskis, Malinovskis, Hankievičius [Hankiewicz] nuėjo nupirkti visiems degtinės ir alaus. Pulkininkas jiems karštai prisakė pasidomėti tinkamomis išsilaipinti vietomis. Čia tik smėlio kalvos

6 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

7 Ten pat.

> ir įdubos, primenančios išdžiūvusius ežerus. Grįžtame prie išvilkto į krantą laivelio. Daug žvejų priėjo su mumis pasikalbėti. Vienas iš jų papasakojo apie mūsų laivą, kurį aptiko atviroje jūroje: „Kažkoks mažas laivas!“ Nepagalvojo, kokį krovinį jis gabeno. Pagaliau išgirdome dardant vežimą. Tai mūsų gudročiai. Atsistūmę nuo kranto, energingai irklavome.[8]

Tarp Anglijos ir Klaipėdos nuolat plaukiojo įvairius krovinius gabenantys laivai. Kartais audros kurį nors išmesdavo ant seklumos, apgadindavo ar net pražudydavo. Tad juodkrantiškių nenustebino jūroje remontuojamas ir netrukus turėsiantis išplaukti anglų burlaivis, nesukėlė nerimo ir svetimšalių jūreivių apsilankymas.

KATASTROFA

Žvalgams surinkus informaciją, žygio dalyviai nusprendė veikti kuo greičiau, nes delsimas galėjo sukelti nereikalingų įtarimų. Pulkininkas prisiminė juos apėmusią nuotaiką:

> Visi džiaugėsi kaip vaikai, kad atėjo laikas veikti. Visi buvome sveiki, nes jūros liga mus aplenkė, o aštrus maistas, kurio buvo pakankamai, ir šviežias jūros oras darė gerą poveikį. Pagal mano skaičiavimus penktą valandą ryto jau turėjome būti Lenkijos žemėje. Kas toliau? Tai jau Apvaizdos rankose. [9]

Tačiau džiaugėsi ne visi. Laivo kapitonas buvo santūresnis:

> Išėję į denį matėme kapitoną Wilkensą, nerimastingai besižvalgantį į dangų. Dar nebuvo vakaro devynių, o paskui praslinko dar valanda, nes reikėjo laukti saulėlydžio. Klausiau kapitono, ko jis taip įdėmiai žiūri į dangų.
>
> – Bijau, kad tik nesulauktume audros. Bet gal Dievas duos, iki jos jau būsime kitoje marių pusėje, – atsakė.
>
> Dangus buvo giedras, absoliuti tyla tvyrojo ore ir virš vandens, tris savaites viešpatavo puikiausias oras, bet ore jautėsi kaži koks tvankumas dėl didelio karščio, tvyrojusio visą dieną.[10]

Apglėbus vakaro sutemoms, sukilėliai pasiruošė išsilaipinimui ir pulkininkas įsakė sulipti į valtis:

> Nekantriai laukėme saulės laidos ir nakties, kad nors truputėlį sutemtų, kad mūsų nuo kranto kas nors netyčia nepastebėtų ir nesukeltų aliarmo. Pagaliau pusę vienuoliktos daviau ženklą lipti į valtis. Dalis skyriaus, priklausiusio pirmajai važtai, skubiai pakilo į denį. Kapitonui Magnuskiui įsakiau, kad visi kiti, išskyrus vieną ar du karininkus, į denį neliptų, idant laivo kapitonui nebūtų kliūčių manevruoti laivą, nes, sumažėjus apkrovai, laivas galėsiąs labiau priartėti prie kranto ir kartu paskubinti dviejų kitų ekipažų išsilaipinimą.[11]

Prie valties, kuria plaukė T. Lapinskis ir karininkai, buvo pririštas žygyje dalyvavusius užsieniečius gabenęs šliupas – taip šį laivelį įvardijo V. Marcinkovskis, vienas iš nedaugelio ekspedicijos dalyvių, turėjusių jūrininko patirties:

> Užsienio legioną negaišdami pradėjome sodinti į šliupą. Hankievičius [Hankiewicz] ir aš likome valtyje, kuri iki kranto liks pririšta prie šliupo. Du jūreiviai taip pat ėmėsi irklų. Jendžejovskis suspaudė vairą. Pulkininkas, kapitonai Pelegrinis [Pellegrini] ir Tiškevičius [Tyszkiewicz] susėdo gale. Nuplaukėme.[12]

Tai patvirtina prancūzo A. Ružemono liudijimas:

> 22-ą valandą didžioji valtis, pulkininko nupirkta Hamburge, buvo nuleista į vandenį. Ją turėjo tempti kita valtis, kurioje buvo p. [šiame kontekste – pulkininkas] Lapinskis ir jo karininkai. Krantas buvo matyti už 3 km. Pastebėsiu, pone, kad su „Emilie“ galėjome priplaukti prie kranto gerokai arčiau. Vanduo buvo gilus iki pat pakrantės.[13]

Nuo čia įvykių dalyvių liudijimai pradeda skirtis. Pulkininkas akcentavo vėją, bangas ir srovę:

> Po penkių minučių pirmoji važta jau buvo valtyse, tad atsisveikinę su kapitonu išlipome iš laivo. Jau mums lipant į valtis, jūra nebebuvo tokia rami kaip dienos metu, o vėjas pūtė nuo sausumos. Kai nuo laivo buvome nutolę vos porą šimtų sieksnių, pirma dar nestipri banga smogė į valtį, tarytum audra būtų mūsų laukusi, tada pakilo stiprus vėjas, o jūra subangavo kur kas smarkiau. Jūreiviai įsirėžę irklavo, aš pats stovėjau prie valties vairo. Tačiau mūsų pastangos buvo bergždžios; mačiau, kad, užuot artėję prie sausumos, sustiprėjusio vėjo buvome

8 Mickewicz 1927: 435.
9 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.
10 Ten pat.
11 Ten pat.
12 Mickewicz 1927: 435–437.
13 Hubert 1964: 105.

> nešami gilyn į jūrą, o bangos kur kas smarkiau plakė valtį ir ją užliedavo. Padėtis buvo kritiška, reikėjo grįžti į laivą, kuris nežinia kodėl, užuot laikęsis arčiau mūsų, nutolo per gerą pusę jūrmylės. Daviau pavojaus ženklą keliais revolverio šūviais, bet laivas nepriartėjo. Kareiviai iš didžiosios valties šaukė, kad pas juos vandens iki kulkšnių, netrukus prisipildė ir iki kelių, liepiau vandenį semti gertuvėmis, bet tai nedaug tepadėjo, nes vos tik vandenį išsemdavo, tuoj valtį užliedavo nauja banga.[14]

Kartu su ekspedicijos vadu pirmojoje valtyje plaukęs V. Marcinkovskis pabrėžė šliupo netinkamumą:

> Šliupas nugrimzdo iki bortų. [Buvo] Naujas, ir vanduo plūdo į jį iš visų pusių [medienai nespėjus išbrinkti, tarp borto lentų susidarė plyšiai]; be to, [prisidėjo] milžiniškas kuprinėmis, kardais, šautuvais, revolveriais, parako ir patronų krepšiais apsikrovusių žmonių svoris. Štai kodėl po kelių akimirkų pasigirdo išgąstingi šūksniai: „Skęstame“. Pulkininkas įsakė jūron išmesti mantą. Keli žmonės taip ir padarė, bet už diržų dar laikė savo kuprines. Šaukėme jiems, kad jas paleistų. Nerimas augo. Liepėme mūsiškiams iš visų jėgų plaukti link laivo, kad jį prišlietų prie mūsų [priartėjus iš pavėjinės pusės, bangos valtį būtų prišliejusios prie laivo], bet pūtė priešpriešinis vėjas ir priartėti neįstengėme. Laivas nutolo.[15]

Tai patvirtina užsieniečių valtyje plaukusio A. Ružemono pasakojimas:

> Vos įsiropštėme į valtį, ir per dugną ėmė plūsti vanduo. Tačiau mus apėmė džiugesys, ir daugelis jaunų karių, kuriems buvo lemta mirti po kelių minučių, pokštavo apie vonią, parūpintą mūsų kojoms. Buvo gili naktis, ir brizo įsiūbuota jūra smarkiai bangavo. Vanduo valtyje jau siekė kelius. Aidint jauniausiųjų (tarp mūsų buvo ir šešiolikmečių) išgąsčio šūksniams, irkluotojai genami pavojaus iš visų jėgų prieš vėją irklavo kone užtvindytą valtį. Tai buvo siaubo kupina akimirka. Trisdešimt du žmonės viltingai pažvelgė dangun, o Dievas klausėsi nebylių ir karštų jų maldų. Netikėtai viską užklojo banga.[16]

Išsilaipinimui įsigytas šliupas (toliau jį vadinsime taip, kaip įvardijo V. Marcinkovskis) nebuvo patikrintas ir paruoštas naudojimui. Jo mediena buvo išdžiūvusi ir susitraukusi, kamšalas tarp lentų – neužkaltas ar išbyrėjęs, laivelį nepasirūpinta impregnuoti. Ruošiant naudojimui naują ar krante ilgai laikytą valtį, ji paprastai pripildoma vandens arba panardinama, kad išbrinktų medinės bortų lentos, po to tarpai tarp jų užpildomi ir sandariai užkalami dervuotomis pakulomis, impregnuojami bortai. Be to, nebuvo įvertinta šliupo keliamoji galia ir talpa – jį sausakimšai pripildžius žmonių ir mantos, neliko erdvės, kur būtų galima darbuotis bandant išsemti plūstantį vandenį. Akivaizdu, kad dauguma ekspedicijos dalyvių nebuvo apmokyti, kaip elgtis atsidūrus vandenyje. Tad pagrindinė nelaimės priežastis buvo ne skubotas šliupo įsigijimas, o tai, kad nepasirūpinta jį išbandyti ir parengti naudojimui bei apmokyti į jį sulaipintus žmones.

Anot pulkininko, pirmajai valčiai bandant pasiekti laivą, šliupas vis labiau grimzdo:

> Negalėjau suprasti, kodėl laivas, kartkartėm paleidžiantis pavojaus ugnį[17], neplaukia mums į pagalbą; štai jis pagaliau pasuka burę, artinasi, štai jau visai prie mūsų, ne toliau kaip per dešimt uolekčių, bet, nenuleidęs burės, kaip strėlė pralekia pro mus ir akimirksniu atsiduria vėl už poros šimtų sieksnių. Denyje girdėti triukšmas ir erzelis, valtyse viešpatauja tyla ir ramybė, nors gresiantį pavojų jau supranta kiekvienas. Kova tęsiasi, irkluotojai deda nežmoniškas pastangas, kareiviai ir karininkai semia vandenį iš visų jėgų, bet audra vis stiprėja ir stiprėja, banga po bangos griūva ant valčių, didžioji valtis jau prisipildė vandens iki kraštų, kareiviai apsemti iki juosmens, mažojoje valtyje, stipresnėje ir tvirtesnėje, vandens dar palyginti nedaug. Taip grumiamės ketvirtį valandos, laivas tuo metu lyg išprotėjęs sukinėjasi tai į vieną, tai į kitą pusę ir prie mūsų nepriartėja; pagaliau ima artėti, jis jau ne toliau kaip už šimto sieksnių, bet tuo tarpu didžiulė banga užgriūva ant mūsų iš šono, apverčia didžiąją valtį, mažoji kol kas irklais ir vairu manevruojama išlaiko pusiausvyrą.[18]

Apie tolesnius įvykius jų liudininkai vėl pasakoja skirtingai. V. Marcinkovskis taip prisiminė šliupo keleivių likimą ir akimirką, kai buvo nukirstas abi valtis siejęs lynas:

> Didžiulis nusivylimas užvaldė šliupą, kuris per akimirką prisipildė vandens. Įnirtingai irklavome. Staiga pasigirdo kurtinantis siaubo klyksmas ir nelaimingieji savanoriai krito į gel-

14 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

15 Mickewicz 1927: 435–436.

16 Hubert 1964: 105.

17 T. y. signalizuojantis. (Aut. past.)

18 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

mę. Dauguma nebeiškilo, tačiau kiti, truputį mokėję plaukti, maldavo pagalbos. Tuo metu skęstantis pokštininkas Tibo [Thibault] šūktelėjo: „Einu pas ryklius, užtarsiu už jus žodelį“. Lasevičius [Łasiewiscz] laikė moters portretą, jį pabučiavęs nuskendo. Mūsų valtį greitai perpildė išsigelbėjusieji. Jaunas jūreivis perkirto lyną, užsiraizgiusį kapitonui Tiškevičiui [Tyszkiewicz] ant kojų.[19]

Prisiimdamas atsakomybę, T. Lapinskis nurodė pats nukirtęs lyną:

Su pratisu gailiu šauksmu, mirties šauksmu, tokiu baisiu, kad sudrebėjau – aš, kuris nesu silpnų nervų ir visos katastrofos metu nė akimirkos nebuvau praradęs savitvardos, – su šauksmu, kurio neužmiršiu iki mirties, trisdešimt šeši geriausi mano draugai panyra į šėlstančias bangas. Pirmoji valtis dar laikosi paviršiuje, bet lynas, prikabintas prie didžiosios valties, tempia jos galą žemyn – šis panyra į vandenį, o ąžuolinis priekis pakyla. Dar sekundė, ir visi būtume žuvę. Tą akimirką čiumpu kirvį, gulintį prie mano kojų, mikliai ir su tokia jėga, kokios iš savęs nesitikėjau, nukertu lyną, valtis išsitiesina, jūreiviai įsirėžia, ir nuplaukiame šalin nuo nelaimės vietos. Dar akimirka, ir keletas skęstančių geriausių plaukikų būtų įsikabinę į valtį – sau jie nebūtų padėję, o mus visus būtų pražudę, nes laive, išskyrus mažytę niekam tikusią valtį, nebuvo kuo gelbėti.[20]

Prancūzas A. Ružemonas, kuriam pavyko išsigelbėti, perteikė tai, ką skęstant užsieniečius gabenusiam laiveliui patyrė jis ir jo likimo draugai:

Pasigirdo keli šūksniai ir vos po kelių minučių pasimatė narsūs plaukikai, narsiai, bet bergždžiai besigrumiantys su bangų įniršiu. Valtis, kurioje buvo mūsų karininkai, ta, kuri mus tempė, nukirtus lyną nuplaukė, nusiirdama šalin nuo siaubingos scenos. Atrišęs savo kuprinę, aš iššokau iš valties vienas pirmųjų. Tačiau ant juosmens turėjau mažiausiai 60 užtaisų [šaudymui karabinu paruošti parako užtaisai būdavo tvirtinami prie diržų], kurie labai trukdė plaukti. Tada prisiminiau turįs durtuvą. Apsiaustas ir batai irgi smarkiai varžė. Tad plaukdamas kaire ranka dešinėje perpjoviau šovininės diržą ir apsiausto rankovę. Likau tik su kelnėmis ir savo nelemtais batais, bet jėgos manęs neapleido. Vis plaukiau. Jūros paviršiuje mūsų dar buvo penkiolika žmonių. Po to pastebėjome valties priekį. Greitai priplaukėme prie jos, it prie gelbėjimo lentos [tais laikais skęstantiesiems mesdavo ne gelbėjimo ratą, o pririštą lentą]. Tačiau kai plaukikai įnirtingai įsikibo į vieną iš bortų, valtis apvirsdama nutempė daugumą skęstančiųjų į gelmes. Tą akimirką žuvo greta manęs plūduriavęs Šenas [Chaine]. Tikėtina, kiti jį įtraukė paskui save. Jūros paviršiuje likome šešiese. Laive pasilikusieji bendražygiai atsiliepdavo į mūsų šūksnius, bet tamsa trukdė jiems mus pamatyti.[21]

Netrukus pirmoji valtis, kuria plaukė T. Lapinskis, priplaukė prie burlaivio. Pulkininko teigimu, iš karto bandyta gelbėti skęstančiuosius:

Atlaisvinta nuo lyno, mūsų valtis minutėlei priglunda prie laivo. Įšokame į denį, jūreivius pasiunčiu atgal gelbėti su mūsų valtimi, į mažąją valtelę įšoka narsusis podporučikas Wilkė, vokietis, ir senas prūsų karininkas su kitu karininku, kurio pavardės neprisimenu; jie iriasi per bangas, bet turi grįžti be nieko ir vos patys nenuskendę.[22]

Kaip nelaimė pribloškė likusiuosius laive, atskleidžia V. Marcinkovskiui įsiminęs vaizdas:

Dviem irklo mostais pasiekėme laivą. Koks sielvartas! Kapitonas Magnuskis vaikščiojo rankomis užsidengęs akis ir kartojo: „O! Mūsų jaunimas!“[23]

Šį vaizdą papildo pulkininko liudijimas:

Laive neapsakoma sumaištis, šauksmai, verksmai, visas skyrius denyje. Išsigandęs, išblyškęs kaip lavonas prieš mane stovi kapitonas Wilkensas, plėšdamas nuo savęs rūbus jis atstato nuogą krūtinę ir rėkia: „Šauk, pone, aš niekuo nekaltas, negalėjau deny laisvai veikti, negalėjau valdyti laivo.“ Iš tiesų: per denį, kur susigrūdę keliasdešimt žmonių, prasibraut neįmanoma, kapitono Magnuskio niekas neklausė ir iškart, valtims išplaukus, visi pasipylė ant denio, nepaisydami mano draudimo, nepaisydami kapitono, kurio kalbos jie nesuprato, prašymų ir maldavimų. Todėl jis negalėjo reikiamu metu nei pakelti, nei nuleisti burės ir atskubėti mums į pagalbą. Akimirksniu nuvariau kareivius į apačią, ir laivas galėjo labiau priartėti prie katastrofos vietos.[24]

V. Marcinkovskis papasakojo apie pergyvenimus dar kartą bandant surasti skęstančius bendražygius:

19 Mickewicz 1927: 435–436.

20 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

21 Hubert 1964: 105–106.

22 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

23 Mickewicz 1927: 436.

24 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

> Pelegrinis [Pellegrini] neteko savo italų. Norėjo valties jiems surasti. Pulkininkas prieštaravo, kad jis pats imtųsi gelbėjimo, ir nurodė tai padaryti jūreiviams; išplaukė du jūreiviai, po ilgos valandos pasiekę katastrofos vietą. Iš visų pusių buvo girdėti žūstančių žmonių balsai, o mes skaudančia širdimi negalėjome suteikti pagalbos. Atėjo naktis, turėjome vienintelę tinkamą naudoti valtį. Išmetėme kelias lentas, tuščias statines [naudotas kaip dabartiniai gelbėjimo ratai]. Vilties mažėjo, vėliau viskas paskendo tyloje. Tada staiga tolumoje išgirdome giedant: „Mirti už tėvynę“. Atpažinome Šapelė [Chapelet] ir Cholevos [Cholewa] balsus. Valtis grįžta, o joje – septyni išsigelbėję žmonės: Šapelė [Chapelet], Choleva [Cholewa], Plia [Pluard], Ružemonas [Rougemont], Amičiaro [Amciaro; tai gali būti slapyvardis nuo it. *amico*, draugas, ir *caro*, brangus], Morisas [Maurice], Pougasas [Pogus], Richteris [Richter], Visockis [Wysocki]. [Nors nurodyta, kad išsigelbėjo septyni, išvardinti devyni asmenys, galbūt pridedant ir du gelbėjimo operaciją vykdžiusius jūreivius.][25]

A. Ružemonas, užrašęs kiek kitas išgelbėtųjų pavardes (Chaplaix, Cholewa, Rougemont, Pear, von Siegenfeld, Payoth, Biller, Polaczek), prisiminė:

> Pagaliau mus ištraukė į dviejų narsių škunos jūreivių valdomą valtį, kurią minėjau. Netrukus aptikome dar du plaukikus. Iš trisdešimt trijų žmonių išgyventi pavyko tik aštuoniems. Vandenyje praleidome dvi valandas. Denyje mus pasitikę bičiuliai nesivaržydami išliejo savo džiaugsmą ir nuostabą.[26]

Išgyvenusiųjų paieška, regis, buvo tęsiama – apie tai papasakojo pulkininkas:

> Valtis grįžo su sėkmingu laimikiu – atplukdė aštuonetą leisgyvių iš vandens ištrauktų karių ir puolė gelbėti toliau, o tai buvo nelengva, nes jūra smarkiai bangavo, o naktis, visą kelionės laiką buvusi šviesi beveik kaip dieną, šiandien apsitraukė tamsa. Ir antrą kartą gelbėtojams pavyko, atplukdė keturis. Trečią kartą jau veltui beieškojo. Išgelbėti kareiviai įsitaisė kuo patogiau ir iškart gavo visą reikiamą pagalbą: nė vienam nei gyvybe, nei ilga liga neteko sumokėti už fatališkas maudynes.[27]

Pastaruoju teiginiu galima suabejoti, nes žuvusių ir mirusių ekspedicijos narių skaičius vėliau padidėjo dviem žmonėmis.

25 Mickewicz 1927: 436–437.

26 Hubert 1964: 106.

27 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

AUKOS

Nesėkmė, kaip matyti iš V. Marcinkovskio liudijimo, palaužė ekspedicijos dalyvius:

> Vojcechas Roclavskis [Wojciech Rocławski] neteko brolio. Laukiniu žvilgsniu peržvelgęs sąrašą, rodydamas pirštu į kažkokį tašką jūroje tarė: „Tai ten jie nuskendo, teisybė?“ Štai [taip] dabar pražuvo dvidešimt keturi šaunūs kariai. O manėme, kad žūstama tik ugnyje. Kapitonas Magnuskis [Magnuski] įsiutęs nusitaikė pistoletu į laivo kapitoną, kaltindamas jį dėl nelaimės. Tas tylėdamas apnuogina krūtinę, tuo veiksmu rodydamas savo nekaltumą. Susijaudinęs pulkininkas ten nubėgęs aimanuoja, kartodamas: „Tai ne mano kaltė!“ Keli karininkai nori tęsti karių perkėlimą ir užbaigti žygį. Tačiau tai neįmanoma, jiems prieštarauta, kad jūra audringa, jau pusė trečios [nakties] ir tuoj švis. Ir išties, niekas nebetrokšta savęs išbandyti pavojuose.[28]

T. Lapinskis konstatavo:

> Nustatyta, kad, išskyrus kapitoną Pelegrinį, vieną karininką ir du eilinius, nuskendo visas svetimšalių dalinys. Iš viso žuvo šešiolika svetimšalių, aštuoni lenkai; buvo išgelbėti trys svetimšaliai, devyni lenkai, bet kurį laiką pastarieji buvo netinkami tarnybai. Kapitono Tyszkiewicziaus ir svetimšalių kompanija buvo sudaryta beveik išimtinai iš atitarnavusių kareivių ir rinktinio jaunimo, tai buvo dalinys, kuris dėl šio nuostolio sumažėjo trečdaliu, o geriausioji jo dalis, demoralizuota ir tarsi žaibo trenkta, šiuo metu buvo niekam netinkama. Šiaip ar taip, tolesni išsilaipinimo į krantą bandymai buvo neįmanomi dėl audros ir dėl didžiosios valties praradimo.[29]

Žuvusiųjų vardus sužinome iš A. Ružemono ir V. Marcinkovskio pateiktų sąrašų, kurie nežymiai skiriasi[30]. Sudėjus nuskendusiuosius ir tuos, kurie buvo išgelbėti, bet mirė vėliau, aukų skaičius tampa didesnis, nei nurodė T. Lapinskis – 26 asmenys: dešimt prancūzų (Chaix / Chaine[31], d'Ar-

28 Mickewicz 1927: 437.

29 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023

30 V. Marcinkovskio sąrašą žr.: Mickewicz 1927: 437. A. Ružemono sąrašas paskelbtas: Hubert1964: 106; Kotecki 2015: 223. Šiuose šaltiniuose skirtingai nurodytas žuvusių lenkų skaičius ir kai kurios pavardės. Nesutampančias pavardes galima sieti ir su keturiais vėliau išgelbėtais ekspedicijos dalyviais.

31 Kai V. Marcinkovskio ir A. Ružemono liudijimuose asmenvardžiai užrašyti skirtingai, čia pateikiamos abi formos.

sonfal / Darsonval, Devillers / Delfiere, Ducros / Duireu, Gillard, Hanetel / Hanetelle, Loing / Lonjean, Macherat / Marchera, Robert, Thibault / Thibaud), keturi italai (de Franceschi / di Francesci, Dominici, Ellero / Elleraux, Trafico), du šveicarai (Glanzmann / Glandman, Schelemberg / Schelamberg), dešimt lenkų (Borowski, Kwiatkowski, Łosiewicz / Łasiewicz (K.), Poniewski / Poneski, Piotrowski, Rocławski, Sosiewicz, Wiciejewski / Wisiewski, Wieśnieński, Źolnierowski / Zelnerowski).

Skenduolių kūnus bangos išmetė į krantą. Prūsijos institucijos apie bandymą išsilaipinti pranešė po mėnesio ir nurodė, jog tai įvykę ties Palanga. Informacija buvo iškraipyta neatsitiktinai: valdžia nenorėjo visuomenei atskleisti, kad nesugebėjo užkirsti kelio įsiveržėliams. Todėl ir kūnai turėjo būti palaidoti neviešai. Tikėtina, kad žuvę savanoriai atgulė amžinojo poilsio Juodkrantės kapinių skenduolių pusėje, kur laidoti visi jūros išmesti kūnai, taip pat ir svetimšalių. Šią palaidojimo vietą nurodė mozūrų kilmės vaistininkas, kraštotyrininkas, istorikas Johanas Karlas Zembrickis (Johann Karl Sembritzki, 1856–1919), iš kurio pasakojimo matyti, kad oficialioje įvykio versijoje įpinti netikslumai padarė įtaką Prūsijos istoriografijai – minimi ne 24, bet 26 skenduoliai, o tragedijos vieta nukelta arčiau Palangos: „<...> 1863 m. audringą naktį iš liepos 14 į 15 d. bandė išsilaipinti prie Olando Kepurės, tačiau iš laivo nuleista valtis su žmonėmis apvirto. 26 ginkluotų sukilėlių lavonus bangos išnešė į Neringos krantą; ten jie ir palaidoti.“[32] Kita vertus, vėjo veikiamos srovės kai kuriuos kūnus galėjo nunešti toli nuo skendimo vietos. Vėlesnę informaciją apie palaidojimą dar reikėtų tikslinti tyrinėjant vidinį Prūsijos institucijų susirašinėjimą.

Paskutinėmis 1863-ųjų birželio dienomis Švedijos laikraščiai perspausdino žinutę „Paplūdimio radiniai. Sekant naujienas, perskaitytas vokiškoje spaudoje“:

> Piluva [Pillau], birželio 28 d. Praeitą savaitę paplūdimyje ties Rasyte [Rossiten] surasta: juodai nudažyta didelė pušinė valtis su pririšimu [galbūt turimas omenyje prie žiedo pritvirtintas lynas, kuriuo ši valtis buvo pririšta prie pirmosios]; pusiau sveiki pilki marškiniai; trys senos nudrengtos kvadratinės kepurės iš nublukusios raudonos medžiagos su juodais gobtuvais [t. y. konfederatės]; keli žali ir geltoni apdangalai su aliejiniais dažais užrašytu pavadinimu „Emilie af Bogense“. Tad šie paplūdimio radiniai, sprendžiant iš visko, priklausė vado Lapinskio būrio nariams, žuvusiems bandant išlaipinti desantą piečiau Klaipėdos [Memel], ir yra vienintelės liekanos, apie kurias iki šiol pranešta.[33]

ATGAL Į ANGLIJĄ

Bet grįžkime prie T. Lapinskio ekspedicijos likučių, škuna „Emilie“ tolstančių nuo birželio 11-ąją ištikusios tragedijos vietos. Po daugelio metų pulkininkas prisiminė:

> Pūtė pietvakarių vėjas, ir taip stipriai, kad trečią valandą ryto išvydome Palangos pakrantę; kuo skubiau reikėjo nutolti nuo tų pakrančių, tad, pasitarę su kapitonu, nusprendėme pasislėpti artimiausiame švedų uoste, o tam tinkama pasirodė prieplauka Gotlando salos pietinėje pusėje. <...> Birželio dvyliktą pūtė labiau pietų vėjas, audringa jūra pradėjo rimti tik apie tryliktos dienos vidurdienį. Tos kelionės metu pastebėjome tik du burlaivius, nutolusius dideliu atstumu. Tryliktos dienos vakare pasirodė Gotlando salos žemė, kitos dienos ryte išlipome Vamlingbo miestelyje, veikiau kaime, kur įrengtos paplūdimio maudyklės, liepos ir rugpjūčio mėnesiais gana lankomos, bet dabar tuščios.[34]

Birželio 15-ąją Stokholmą pasiekė švedų karo pajėgų vado Gotlande depeša:

> Vakar apie vidurnaktį kapitono Vilkeno [Wilken] valdoma danų škuna „Emilie“ nepatarnauta locmano išmetė inkarą Klintehamo [Klintenhamn] reide. Laive rasti pulkininko Lapinskio vadovaujami 88 žmonės. Lapinskis su keliais karininkais pasiekė krantą iki pareigūnams pasirodant laive. Paaiškino, kad prieš vienuolika dienų laivas išvykęs iš Kopenhagos, jame aptiktas būrys bandęs išsilaipinti rusų krante, tuo metu keli žmonės paskendę, kas sutrukdę tęsti išsilaipinimą. Po to nesėkmingo bandymo ieškodamas artimiausio uosto laivas atvyko į Klintehamą, kur įgula, permirkusi ir pradėjusi sirgti, pageidavo kelias dienas pailsėti. Bet koks susiekimas tarp laivo ir juo atgabentųjų [turimi omenyje į krantą išlaipinti ekspedicijos dalyviai] uždraustas, o kariuomenei įsakyta palaikyti tvarką. Laukiame įsakymų.[35]

32 Sembritzki 1918: 235.

33 *Polska upprorsmakaren Lapiński på Gotland 1863.* Prieiga <htttp://www.gotlandsforsvarshistoria.se/varia/53.htm> [žiūrėta 2024-08-06]. Cituojama iš autoriaus turimos žiniatinklyje paskelbtos informacijos kopijos.

34 Cituojama iš vertimo: Timinskaitė 2023.

35 Pertek 1964: 32.

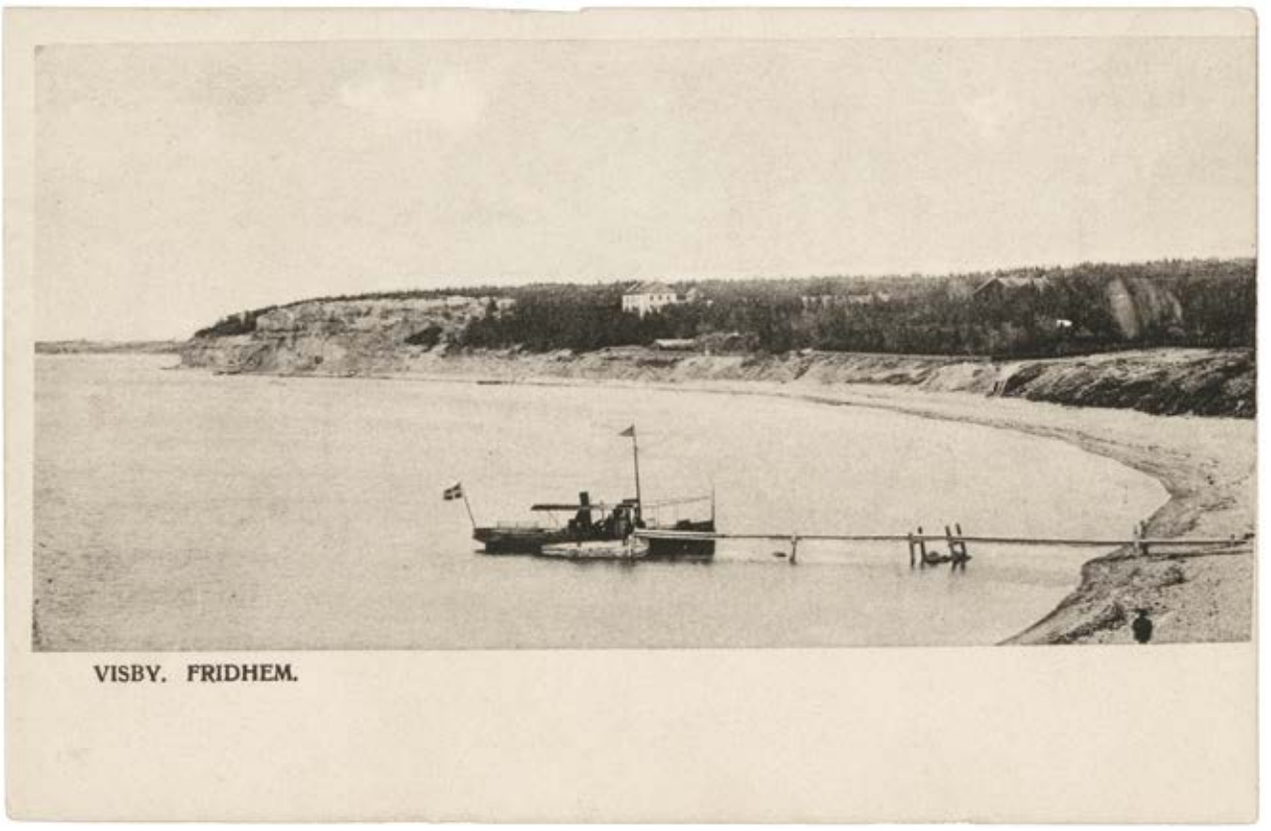

Vaizdas į Fridhemą Gotlande. Apie 1900 m. Atvirukas, išleistas 1906 m. (užrašas švedų kalba: *Visby. Fridhem*.). Saugomas Švedijos nacionaliniame Geležinkelių muziejuje (*Järnvägsmuseet*)

Iš karto po įvykio rašytame dienoraščio fragmente V. Marcinkovskis pažymėjo, kad dėl vėjo škuna negalėjo pasiekti uosto, tad išmetus du inkarus sustojo toliau, o būrelis karininkų su pulkininku išplaukė valtimi. Apibūdindamas T. Lapinskio elgesį, jis negailėjo karčių žodžių:

> Jūra audringa. Būtume nuskendę, jei valtyje turėtume nors vienu žmogumi daugiau. Ieškojome uosto, bet ten jo nėra. Tik uosto molai. Mirtinai išvargę išsilaipinome ir ėjome iki kaimo, tikėdamiesi surasti užuovėją savo bendražygiams iš „Emilie“. Pakeliui pulkininkas dalinosi pastabomis apie žygį. Hankevičius [Hankiewicz] atsakė: „Padarei, pone, ką galėjai. Tik fatališka lemtis kalta dėl to, kas mus ištiko.“ Įėjome į vieną namuką. Merginos padavė mums užkąsti. Nusilenkėme joms. Mūsų šeimininkai buvo apstulbę. Paruošėme [maisto] atsargą savo kolegoms laive. Lapinskis priima lankytojus. Pulkininkas geria *bordeaux* vyną, palikęs mus alkanus, miega su moterimis ir valgo rinktinius patiekalus už nelaimingų lenkų pinigus. Kaip toks žmogus galėjo vadovauti žygiui, kurio kiekviena detalė reikalavo ypatingo dėmesio, kas, regis, turėtų būti savaime suprantama? Jis lėbavo, kol tie, kurie yra jam pavaldūs, kentė alkį ir troškulį parazitais knibždančiame laive. Taip prakentė visą naktį iki išlaipinimo. Mūsiškiai išsilaipino grupelėmis po dešimt žmonių. Kita grupė atvyko taip persimainiusiais veidais, kad juos išvydus moteris krėtė drebulys.[36]

Gotlande pulkininkas T. Lapinskis ne tik bandė užsimiršti, bet ir išsiuntė telegramą į Stokholmą komisarui J. B. Demontovičiui bei aptarė tolesnio veikimo galimybes:

> <...> jeigu nacionalinė vyriausybė atkreiptų dėmesį į galutinį [tikslą], kad ginkluotas dalinys galėtų iš jūros pusės įžengti į Lietuvą, reiktų nedelsiant parduoti švedų vyriausybei ginklus ir amuniciją [laikyti visą ekspedicijos ginkluotę ir paraką mažame burlaivyje buvo rizikinga, tad tai buvo saugoma kariniuose švedų sandėliuose, o išgabenti į Angliją būtų buvę keblu], pakrauti arklių pakinktus, balnus, kuprines bei išsilaipinimo reikmenis į „Emilie“ ir pasiųsti ją link rytinių Švedijos krantų, kad lauktų tarp žemyno ir Elando [Oeland] salos, o pats turėčiau kuo skubiau vykti į Londoną. Užverbuotume nuo šimto dvidešimties iki šimto penkiasdešimties [kariuomenėje] tarnavusių vokiečių ar lenkų karių, [nes daugiau] gebančių naudoti ginklus ten nėra; o įvairių [kitų] tautybių nuogalių ne-

36 Mickewicz 1927: 438.

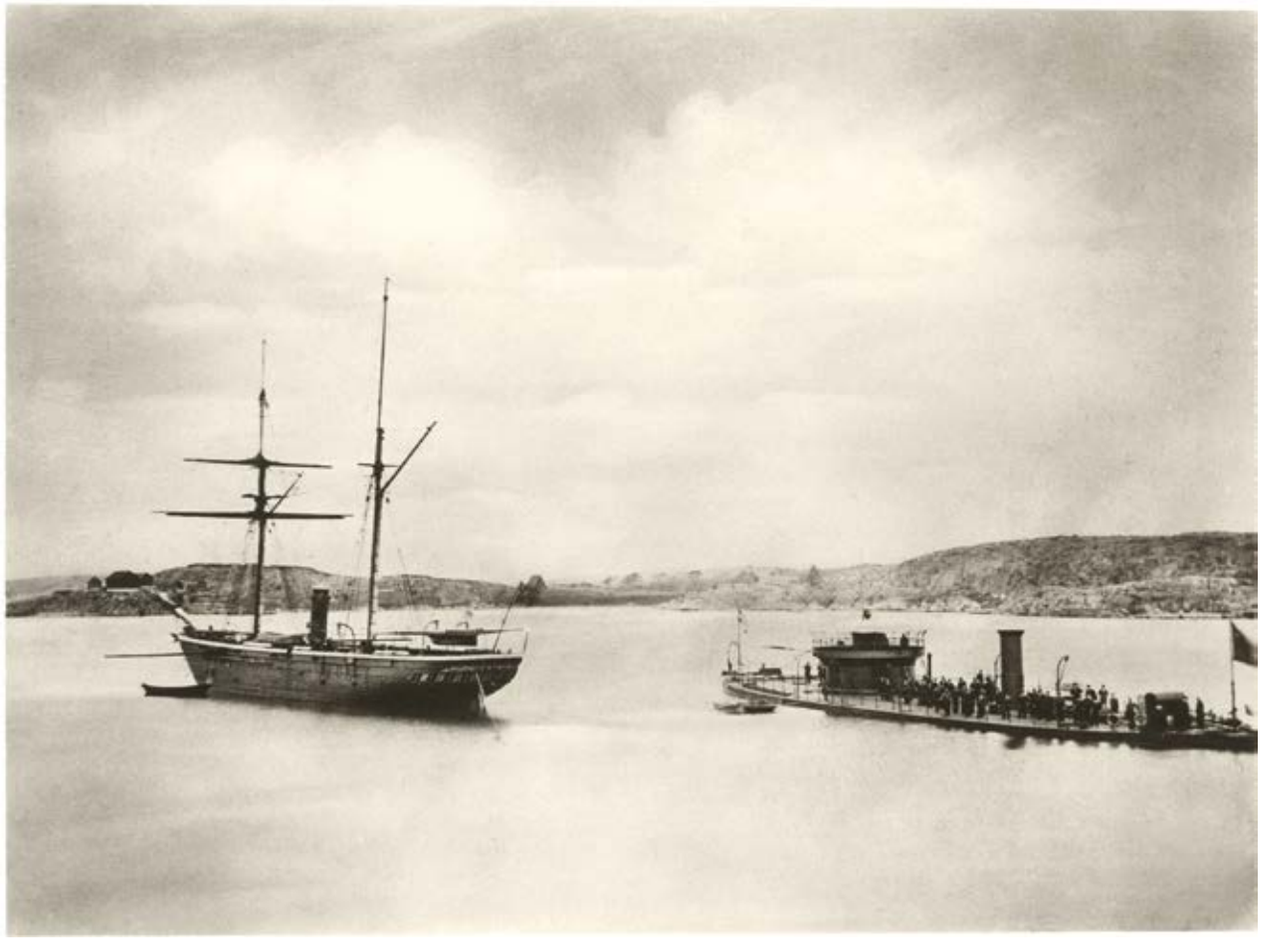

Sargybinis laivas „John Ericsson“ ir garinė korvetė „Orädd“ Rodestyne [Rödesten] 1866 m. vasarą. Nežinomas fotografas. Švedijos karo laivyno korvetė „Orädd“, kuria 1863-ųjų žygio į Lietuvą dalyviai po katastrofos Baltijoje buvo pargabenti į Angliją, buvo pastatyta ir nuleista į vandenį 1853 m. rugsėjo 10 d. karinio jūrų laivyno laivų statykloje (Örlogsvarvet) Karlskronoje. Netrukus ją ištiko nelaimė: 1866 m. žiemą laivas išgabeno eksponatus į pasaulinę parodą Paryžiuje, bet gruodžio 3-iąją nuskendo Lamanšo sąsiauryje su dvylika įgulos narių. Saugoma Švedijos nacionaliniame jūrų muziejuje

> verbuotume. Man pavestas dalinys visas, išskyrus keletą, vyks ten, kur įsakys nacionalinė vyriausybė. Šiems porai šimtų [karių] reikėtų nupirkti dvigubą apginklavimą, kad kiekvienas turėtų, be savojo, po atsarginį karabiną, tvarkingą ir sukomplektuotą uniformą bei [visas būrys] šešiasvarę patranką. Londone pasamdytas garlaivis nugabentų mus iki „Emilie“, kuri lauktų už dvidešimties ar trisdešimties jūrmylių nuo Prūsijos krantų, ir galėtume dar kartą pabandyti. Po trijų savaičių galėtume būti Lietuvoje.[37]

Šioms svajoms nebuvo lemta išsipildyti. Netrukus po aptariamų įvykių parašytoje I. K. Helbergo (*I. C. Hellberg*; tikėtina, kad turimas omenyje Hamburgo pašto direktorius Johanas Karlas Helbergas (Johann Carl Hellberg, 1815–1877) reliacijoje pažymėta:

> Birželio 11 d. [T. Lapinskio ekspedicijos dalyviai] sulipo į laivą, nuplaukusį iki Klaipėdos [Memel], bet valtys buvo perpildytos, ir viena jų nuskendo su 24 žmonėmis. Lenkus pristatė į Gotlando salą. Vyriausybė įsakė vienam laivui juos nugabenti į Angliją. Lenkai ėmė audringai protestuoti prieš šį prievartinį iškeldinimą. Vėliau J. B. Demontovičius laikraščiuose paskelbė atsiprašymą už tai, primindamas, kokius nemalonumus pergyveno ir kokį sukrėtimą patyrė tie protestuotojai, kai jų akivaizdoje nuskendo dvidešimt keturi bendražygiai. Lenkus paėmusi švedų korvetė „Orandö” išlaipino juos Vulviče [Woolwiche], kur žygis užsibaigė.[38]

Pabaiga, V. Marcinkovskio liudijimu, buvo dar prozaiškesnė:

> Mus išlaipino Grinviče-Vulviče [Greenwich-Woolwich]. Neturėjome nė grašio. Iš anglų lab-

37 Łapiński 1879: 208–209.

38 Mickewicz 1927: 421.

daros kiekvienam buvo įteikta po 3 svarus ir 5 šilingus, kas atitinka 80 frankų. Ir kiekvienas iš mūsų ieškojo būdų užsidirbti pragyvenimui.[39]

1863 m. birželio 27 d. Vulviče rašytame laiške, adresuotame į Paryžiaus Montparnaso bulvaro 151-ą namą literatui Erikui Isvarui [Eryk Isvar], A. Ružemonas pasakojo:

> Po trijų valandų pasiekėme Gotlandą, kur švedų tautinė gvardija palaikė mus piratais ir išsiuntė į Klintehamo [Klinthamn] kaimą. Ten buvome, kol mūsų nepaėmė telegrafu iškviesta korvetė „Ockrad“, sugrąžinusi į Vulvičą [Woolwich], kur dabar esame. Anglijoje iš tiesų badmiriaujame. Kasdien gauname [po] tris šilingus, kurių vos užtenka niekingiems pietums. Pulkininkas neprarado vilties, bet aš juo daugiau nepasitikiu. <...> Neturiu baltinių, kelnių ir apsiausto. Pulkininkas neturi nė grašio. Zamoiskis [Zamoyski] pasiūlė mums šluoti Londono gatves, bet to nedarome. Padėkite man, *Pan*, *Giraud* ir *Bompard* [kas yra šie asmenys, kol kas nežinome]! Norėčiau didvyriškai žūti už Lenkiją, o ne čia mirti skurde.[40]

Socialdemokratas Aleksandras Hercenas, su kuriuo pulkininkas T. Lapinskis susitiko Londone, prisiminė: „<...> į Londoną Lapinskis atvyko įžeistas ir piktas. Anot jo, likę tik sudaryti žudikų draugiją ir iššudyti daugumą carų ir jų patarėjų <...> arba vėl važiuoti į Turkiją.“[41] O buvusių jo bendražygių įkarštis aprimo. Žygio į Lietuvą dalyvis V. Marcinkovskis 1863 m. rugsėjo 16 d. Šv. Severino bažnyčioje užsakė mišias birželio 11-osios naktį paskendusiųjų atminimui, pateikdamas jų sąrašą.[42] Nors mišių užsakymo raštelyje nėra nurodytas miestas, tikėtina, kad turima omenyje vienu iš emigrantų veiklos centrų tapusio Paryžiaus Šv. Severino bažnyčia, kur yra Valentino Vankavičiaus (1800–1842) 1841 m. nutapyta Aušros Vartų koplyčios Švč. Mergelės Marijos paveikslo kopija, o virš šio paveikslo – Lietuvos Vytis ir Lenkijos erelis[43].

PASILIKUSIŲJŲ ŠVEDIJOJE LIKIMAI

Gotlando gubernatoriaus archyvo aprašuose nurodyta, kad birželio 18 d. 7 val. ryto garine-burine dvistiebe korvete „Orädd“ iš salos išplaukė 85 ekspedicijos dalyviai, o prižiūrimi gydytojų pasiliko karininkai Janas Choleva (Jan Cholewa) ir Liudvikas Čempinskis (Ludwig Czempinski)[44]. Kaip vėliau paaiškėjo, būta ir trečiojo Švedijoje pasilikusio sukilėlio.

Net ir po to, kai ekspediciją ištiko tragedija Baltijoje, „lenkų reikalas“ Gotlande susilaukė paramos. Birželio 23-iąją Nybergo [Nyberg] knygyne buvo iškabintas kvietimas aukomis paremti sukilimą ir sąrašas įstaigų, kuriose galima tai padaryti. Aukos rinktos entuziastų organizuojamų renginių metu. Bilietas į Klintehamne vykusią vakaronę, skirtą paremti „garbingą ir nelaimingą Lenkijos tautą“, kainavo 50 erių. Joje dalyvavo 250 maudyklų lankytojų, kurie paaukojo daugiau kaip 300 talerių. Lenkų tautinėmis spalvomis ir gėlių girliandomis papuoštos salės scenoje buvo parodyti trys gyvieji paveikslai-vaidinimai: „Lenkai priespaudoje“, „Lenkų kova už laisvę“ ir „Išvaduotoji Lenkija“. Trečiojo paveikslo metu sugiedota boso arija iš Felikso Mendelsono oratorijos „Paulius“. Kiekvieną veiksmą lydėjo giesmės už laisvę lenkų kalba. Renginį užbaigė iliuminacija iš lenkų tautinių spalvų bengališkųjų ugnių. Ovacijų ir plojimų negailėję žiūrovai jausmingai braukė ašaras. Paskutinis raginimas aukoti lėšas buvo paskelbtas spalio 1-ąją. Žinoma tuo metu saloje surinktų aukų suma – 301 taleris ir 27 erės. Gotlando spaudoje buvo išspausdinta sukilimą palaikančių, sukilėlius užjaučiančių ir Rusiją smerkiančių eilėraščių bei dainų švedų kalba.

Du jūrų ekspedicijos dalyviai Švedijoje įleido šaknis. Liudvikas Čempinskis įsidarbino buhalteriu Malmėje ir tapo katalikų parapijos nariu, o 1888-aisiais persikėlęs į Lundą dirbo geležinkelio stoties raštininku. Dar bent vieną kartą jis apsilankė Gotlande ir pabandė parašyti turistinį vadovą po salą lenkų kalba, o 1898–1902 m. dėl psichinės ligos buvo gydomas Lundo ligoninėje. 1917 m. vasario 28 d. L. Čempinskis mirė savo darbo vietoje – stotyje, ir viena iš Lundo katedros draugijų pasirūpino vienišo lenko laidotuvėmis. Antrasis Švedijoje apsigyvenęs ekspedicijos

39 Ten pat, 438.

40 Hubert 1964: 106.

41 Maksimaitienė 1969: 80.

42 Mickewicz 1927: 438–439.

43 Valstybinės kultūros paveldo komisijos interneto svetainėje pateiktą informaciją žr. <https://vkpk.lt/u-zemelapis/ausros-vartu-svc-mergeles-marijos-paveikslas/>.

44 Jei nenurodyta kitaip, čia ir toliau šiame skyrelyje remiamasi: *Polska upprorsmakaren Lapiński på Gotland 1863*. Prieiga < htttp://www.gotlandsforsvarshistoria.se/varia/53.htm> [žiūrėta 2024-08-06]. Žiniatinklyje paskelbtos informacijos kopija išsaugota autoriaus archyve.

dalyvis – 1834 m. sausio 11 d. Belgrade gimęs kroatas Karlas de Šerengradas (Carl de Shàrengrad), kovinės patirties įgijęs dalyvaudamas Dž. Garibaldžio žygyje Italijoje. Taip pat persikėlęs į Malmę, jis įsidarbino fotografu, o laikui bėgant išgarsėjęs tapo karališkųjų rūmų fotografu. Asmeninis K. de Šerengrado gyvenimas susiklostė sėkmingiau nei ginklo bičiulio lenko – jis vedė ir susilaukė dviejų vaikų. 1878 m. kovo 24 d. sukilėlio ir fotografo gyvybę netikėtai nutraukė, kaip nurodoma, širdies paralyžius. Jo palikuonys iki šiol gyvena Švedijoje[45].

KELIOS PASTABOS PABAIGAI

Skleisdami gandus ir dezinformaciją, pulkininkas T. Lapinskis ir jo bendražygiai sugebėjo suklaidinti priešininkus. Rusijos imperijos tarnybas pavyko įtikinti, kad ekspedicija, vadovaujama niekam tikusio vado, išsilaipins ties Gdansku ar Palanga, o gal net ir nebandys išsilaipinti. Žygio vadovai atliko didžiulį logistikos, vadybos ir diplomatinį darbą, sėkmingai organizuodami laivų pakeitimą ir ginklų, šaudmenų bei kitų reikmenų perkrovimą, derėdamiesi su Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Danijos ir Švedijos institucijomis. Parinkus išsilaipinimo vietą ir laiką, buvo parengtas ir įgyvendinamas veiksmų planas, sugebėta koordinuoti užsienyje veikusios vadovybės, jūrų ekspedicijos bei sukilėlių pastangas. Nepaisant to, jūrų žygis į Lietuvą baigėsi nesėkme. Prie tokios baigties prisidėjo įvairūs veiksniai: delsti ar pernelyg skubėti privertusios aplinkybės, nepriklausiusios nuo sukilėlių valios, didelis žiniasklaidos ir diplomatų dėmesys, prastų, nepatikrintų valčių įsigijimas desanto išsilaipinimui, ekspedicijos dalyvių nepasirengimas veiksmams jūroje ir vadovybės nusivylimas po Baltijoje ištikusios nesėkmės. Netrukus sukilimo vadovybė Paryžiuje ir Londone padarė išvadą, kad dėl Rusijos imperijos karinio laivyno veikti Baltijoje būtų neįmanoma, todėl nukreipė pastangas į Juodąją jūrą. Čia Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Turkijos palaikomiems sukilėliams sėkmė buvo palankesnė. 1863 m. spalio 25 d. jie įsteigė Lenkijos tautinių jūros pajėgų vyriausiąją organizaciją (Organizacja Główna Narodowych Sił Morskich przy Rządzie Narodowym). Pasikeitė sukilėlių veiksmų jūroje pobūdis: prie karinių tikslų prisidėjo siekis reprezentuoti okupuotą šalį tarptautinėje erdvėje. Ši sukilėlių vadovybės veikla, visai nežinoma lietuvių auditorijai, yra verta atskiro aptarimo.

45 Winderberg 1964: 82–88.

LITERATŪRA[46]

Hubert 1964 = Witold Hubert. *Polskie dążenia morskie*. Warszawa, 1939.

Kotecki 2015 = Andrzej Kotecki. Powstanie Styczniowe na morzu. *Niepodległość i pamięć*. Warszawa, 2015, Nr. 2(50), l. 197–231.

Łapiński 1879 = Teofil Łapiński. *Powstańcy na morzu w wyprawie na Litwę. Z pamiętnikow pułkownika p. Łapińskiego*. Lwów, 1879.

Maksimaitienė 1969 = Ona Maksimaitienė. *Lietuvos sukilėlių kovos 1863–1864 m*. Vilnius: Mintis, 1969.

Mickewicz 1927 = Władisław Mickewicz. *Pamiętniki. 1838–1925*. Warzawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane, 2 t., 1927.

Pertek 1964 = Jerzy Pertek. *Pod powstańczą banderą (1863–1864)*. Gdynia, 1964.

Polska upprorsmakaren Lapiński på Gotland 1863. Prieiga <htttp://www.gotlandsforsvarshistoria.se/varia/53.htm> [žiūrėta 2024-08-06].

Sembritzki 1918 = Johannes Sembritzki. *Geschichte des kreises Memel*. Memel, 1918.

Timinskaitė 2023 = Nida Timinskaitė. Sukilėliai jūrinėje ekspedicijoje į Lietuvą. *Šiaurės Atėnai*, 2023 m. lapkričio 10 d.

Winderberg 1964 = Bertil Winderberg. *Kaeran minns: fotografi i Malmö 1843–1870. Sydsvenska Dagbladets årsbok*. Malmö, 1964.

BALTIC EPISODE OF THE 1863 UPRISING

Dainius ELERTAS

On 8 June this year, a commemorative marker was unveiled on the shore of the lagoon in Juodkrantė to commemorate the tragic end of one episode from the 1863 uprising the naval expedition from London to Lithuania, led by Colonel Teofil Łapiński (Polish: Teofil Łapiński, 1827-1886). The idea to commemorate the voyage and the men who died on it was put forward by the Western Third (Sea) Detachment of the Lithuanian Riflemens Union and discussed with the local community and the Neringa municipality. During the discussions, some people in Juodkrante questioned whether this historical event was even linked to Juodkrante, and most Lithuanian historians and those who promote historical memory were not interested in the maritime aspects of the revolt. Therefore, this article aims to introduce the military operation known as the "Journey to Lithuania" and to dispel unfounded doubts, especially by listening to the memories of witnesses of the historical events, which authentically reveal the feelings, experiences, and personal assessments of the people who lived in that time.

Lietuvos jūrų muziejus,
Smiltynės g. 3, 93100, Klaipėda;
Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
Herkaus Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: elertas@gmail.com

46 Šį kartą nurodomi tik antrojoje straipsnio dalyje cituoti autoriai, pirmoji straipsnio dalis paskelbta 5-ajame šių metų „Būdo" numeryje.

1863–1864 M. SUKILIMAS LIETUVIŠKOJE ISTORIJOS ERDVĖJE

Su istoriku dr. Dariumi Staliūnu, knygos „Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuviška atminties vieta“ (Vilnius, 2008) autoriumi, kalbamės, kaip sukilimą mato istorikai ir kaip jo atmintis yra formuojama politikų komunikacijoje. Aptariamas ir visuomenės santykis su šiuo įvykiu, pasikeitęs 2017 m. Gedimino kalne atradus sukilėlių palaikus ir 2022 m. Rusijai pradėjus karą Ukrainoje. Kalbino Lina Leparskienė.

XVIII a. Tado Kosciuškos ir XIX a. sukilimų tema įdomi tuo, kad ji yra nuolat permąstoma, tad šie istoriniai įvykiai įgyja vis naujų reikšmių. Jos randasi ne tik istorikų, bet ir atminties institucijų ar politikų pastangomis. Noriu klausti, o gal jau egzistuoja pasakojimo apie 1863–1864 m. sukilimą kanonas ir šis įvykis jau yra tapęs mūsų atminimo kultūros[1] dalimi?

Apie šio sukilimo vietą dabarties atminimo kultūroje kalbėti sudėtinga, tam reikėtų atskirų tyrimų. Bet tikrai yra atminimo politika[2], kuri pastaruoju metu gerokai pasikeitė dėl dviejų svarbių veiksnių – 2017 m. Gedimino kalne atrastų sukilėlių palaikų ir 2019 m. įvykusių oficialių jų laidotuvių bei 2022 m. Rusijos pradėto plataus masto karo Ukrainoje. Kad suprastume įvykusius pokyčius, turime apžvelgti ankstesnį laikotarpį. Manyčiau, kad ir iki 2017-ųjų sukilimas mūsų atminimo politikoje buvo svarbus: tai rodytų 2013-aisiais, minint 150-ąsias metines, visų didesnių muziejų surengtos parodos, vykę konferencijos, gausybė žiniasklaidoje pasirodžiusių straipsnių. Tačiau toji atmintis buvo „šalta“[3]. Nors šia tema nuolat domėjosi muziejininkai, istorikai, istorijos mėgėjai, vienas kitas rajonų, kuriuose aktyviau veikė sukilėliai, centrinės valdžios atstovas, bet ji nejaudino platesnės visuomenės. Tai rodytų dar vienas santykio su šiuo istoriniu įvykiu pavyzdys – prieš dvidešimt metų rodyta „Tauro“ alaus reklama, kurioje iš kaimo bendruomenės atėmus alų, įsiplieskia sukilimas[4]. „Tauro“ alaus darykla, savo istorijos pradžią siejanti su XIX a., nutarė į reklamą įpinti šios epochos istorinį įvykį. Negalėtume įsivaizduoti tokio pokario partizanų kovų arba Lietuvos nepriklausomybės kovų pateikimo! Tai, kad sukilimą buvo galima šitaip dekontekstualizuoti, reikštų, kad jis mūsų kultūrinėje atmintyje bent jau iki 2017 m. nebuvo tokios pat istorinės svarbos, kaip minėtieji įvykiai.

Mūsų istoriniuose tyrimuose vieno naratyvo apie šį sukilimą beveik niekada nebuvo. Tarkim, tarpukariu egzistavo trys konkuruojantys pasakojimai: pagal vieną tai buvo lenkmečio įvykis, pagal antrą – tai lietuvių kova už laisvę, o trečiasis sukilimą vertino kaip vieną iš daugelio XIX a. įvykių greta Napoleono invazijos ar kt. Sovietmečiu vyravo istoriko Juozo Žiugždos[5] sugalvotas pasakojimas apie valstiečių sukilimą prieš „carizmą ir dvarininkus“. Tiesa, šiai versijai

1 Atminimo kultūra – tai reikšmių sistema, kuri formuojasi įvairiomis praeities reprezentavimo formomis aktualizuojant praeitį bei stimuliuojant „kolektyvinę atmintį“. Pasak Vasilijaus Safronovo, viešojoje komunikacijoje vykstančių procesų tyrimu pagrįsta atminimo kultūros analizė įgalina svarstyti tapatybių kaitos praeityje ir dabartyje klausimus (Pagal V. Safronovas 2011: 39–64).

2 Atminties politika reguliuoja viešą diskursą ir veikia per viešo atminimo formas. Atminties politiką įgyvendina politiniai veikėjai, institucijos, istorijos vadovėlių autoriai. Ja neretai siekiama mitologizuoti praeities vertinimą taip, kad ji tarnautų politiniams tikslams dabartyje.

3 Harvardo universiteto profesorius Čarlzas S. Majeris (Charles S. Maier) pasiūlė „šaltos“ ir „karštos“ istorinės atminties metaforas jausminiam santykiui su praeities įvykiais tirti. Tokį išskyrimą paskatino skirtingas dviejų XX a. totalitarinių režimų vertinimas, kai nacių nusikaltimai Vakarų visuomenės suvokiami ir jaučiami kaip labiau traumuojantys nei komunistų.

4 Minimos reklamos kadrus galima pamatyti D. Staliūno knygoje „Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuviška atminties vieta“, taip pat 2018 m. Lietuvos nacionalinio muziejaus surengtos D. Staliūno paskaitos „Atsigręžus atgal: 1863–1864 m. sukilimo vertinimų kaita“ įraše (nuo 52.50 min) kanale *youtube.com*.

5 Juozas Žiugžda (1893–1979) – Lietuvos SSR mokslų akademijos tikrasis narys ir viceprezidentas, švietimo ministras, Istorijos instituto direktorius, Vilniaus valstybinio universiteto Lietuvos SSR istorijos ir SSRS istorijos katedrų vedėjas. Šios pareigos suteikė galimybę diegti sovietinį Lietuvos istorijos modelį į švietimą ir indoktrinuoti visuomenę. J. Žiugždos redaguota ir 1957 m. išleista knyga „Lietuvos TSR istorija. I tomas“ kritiškai vertinta tiek jo amžininkų, tiek šių dienų istorikų.

2016 m. pradėjus slinkti Gedimino kalno šlaitams buvo imtasi jo tvarkybos darbų. Šia proga 2017–2019 m. Lietuvos nacionalinio muziejaus archeologų grupė atliko kalno aikštelės tyrimus, kurių metu aptiko ir ištyrė 14 kapų duobių su 20 vyrų palaikais ir jų fragmentais. Remiantis istoriniais, archeologiniais ir antropologiniais duomenimis nustatyta, kad tai 1863–1864 m. sukilimo vadų ir jo dalyvių palaikai, identifikuotos jų tapatybės. Po egzekucijų Lukiškių aikštėje sukilėlių kūnai buvo sumesti į duobes, užberti kalkėmis ir užkasti XIX a. ant Gedimino kalno įrengtos carinės Vilniaus tvirtovės kieme. 2018 m. Gyčio Grižo nuotrauka

iš karto oponavo lenkų ir rusų istorikai, ją kritikavo ir savi profesionalesni tyrinėtojai – Vytautas Merkys ir Rimantas Jasas. Jau vėlyvuoju sovietmečiu J. Žiugždos versijos neperėmusių istorikų sąmonėje susiformavo mūsų kartai geriau atpažįstamas pasakojimas, kuriame lenkai vertinami jau ne kaip priešai, o kaip sąjungininkai. Tuomet sukilimu, jo vietomis pradėjo domėtis žygeiviai, inicijavę sukilimą menančių paminklų statymą Panevėžyje ir apylinkėse[6].

Šiuo metu daugeliu klausimų sutariama. Tiesa, pastaraisiais metais beveik neliko XIX a. tyrinėjančių istorikų, tad stinga naujų rimtesnių darbų ir sukilimo tema. Paskutinis reikšmingas darbas – 1999 m. iš Lietuvos kilusio žydų kilmės istoriko Dovydo Fainhauzo (Dawid Fajnhauz) lenkų kalba išleista knyga „1863: Litwa i Białoruś“ (liet. „1863: Lietuva ir Baltarusija“), taip pat vertingi Ievos Šenavičienės ir Aldonos Prašmantaitės[7] atlikti tyrimai apie dvasininkijos dalyvavimą sukilime.

6 Prie Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčios Panevėžyje, ant Žaliosios girios kalvos, prie Korsakiškio kalvos, Genetinių kaime ir kt.

7 Žr. Šenavičienė 2010, Prašmantaitė 2014.

2017 m. Gedimino kalne buvo aptikti 20-ties 1864 m. Vilniuje, Lukiškių aikštėje, viešai sušaudytų ar pakartų 1863–1864 m. sukilimo dalyvių, tarp jų ir vadų – Konstantino Kalinausko ir Zigmanto Sierakausko – palaikai. Apie tai daug rašyta, surengta įspūdinga jų perlaidojimo ceremonija. Minėjote, kad šis įvykis pakeitė santykį su sukilimu.

Po egzekucijų Lukiškių aikštėje sukilėlių kūnai buvo užkasti ir paslėpti dar 1831 m. ant Gedimino kalno įrengtos carinės tvirtovės teritorijoje. Prisiminkime, kad ši palaidojimo vieta buvo aptikta tarsi atsitiktinai, kai vykdant Gedimino kalno sutvirtinimo darbus ten buvo atliekami archeologiniai kasinėjimai. Lenkų ir baltarusių istorikai su neslepiamu priekaištu klausė, kodėl lietuviai sukilėlių vadų palaidojimo vietos neieškojo anksčiau, nors apie ją buvo užsiminta dar Pirmojo pasaulinio karo metų spaudoje. Paprasčiausias atsakymas – mums tai nebuvo svarbu, o gal nepasitikėta minėtąja informacija spaudoje arba tiesiog nebuvo kam tokio tyrimo imtis.

Beveik visų sukilimo vadų (išskyrus Antaną Mackevičių, kurio palaikų jau turbūt nerasime) kapo atradimas – tikrai išskirtinis istorinis įvykis, kuriam savo reikšme galėtų prilygti nebent

Vytauto karūnos atradimas. Manyčiau, kad net istoriko Liudo Mažylio Vokietijos archyvuose aptikta Vasario 16–osios akto kopija prieš jį nublanksta. Įsimintinas ir vienas simbolinis radinys – Zigmanto Sierakausko vestuvinis žiedas, padėjęs atpažinti jo palaikus be papildomų DNR tyrimų.

Grįžtant prie atminimo politikos, svarbu pastebėti, kad tiek sukilėlių laidotuvės, tiek 2022 m. Rusijos eskaluotas karas Ukrainoje paskatino politikus ir istorijos inžinierius atsigręžti į 1863–1864 m. sukilimą kaip į įvykį, kurio atminimas galėtų telkti mūsų regiono šalis kovai prieš Rusiją. Politikai gal net perlenkė lazdą, į sukilimo minėjimo renginius pakviesdami ne tik Lenkijos, Baltarusijos ir Lietuvos, bet ir Ukrainos bei Latvijos oficialias delegacijas. Iš istoriko perspektyvos šiuos veiksmus vertinčiau kaip dirbtinį istorinio įvykio politizavimą. Kita vertus, tai rodo, kad sukilimas jau tapo mūsų „karštąja atmintimi“, nors abejočiau, ar, tarkim, kurio nors Lietuvos miestelio gyventojas per pastaruosius metus apie šį sukilimą sužinojo ką nors nauja. Manyčiau, paklaustas jis pirmiausia paminėtų, kad tai buvo kova už laisvę, nesukdamas galvos, kaip anuomet ta laisvė buvo suprantama.

Ar galėtume sakyti, kad visi trys sukilimai buvo susiję, kad tai tarsi tęstinis reiškinys, kova už laisvę, pasibaigusi nacionalinių valstybių sukūrimu XX a. pradžioje? Gal toks naratyvas tinka tik Lenkijai, o ne Lietuvai?

Lietuvos istoriografijoje šie įvykiai nagrinėjami kaip atskiri, turintys savo priežastis ir specifiką. Net ir epochos skirtingos: Tado Kosciuškos sukilimą tyrinėja istorikai, dirbantys su XVIII a. medžiaga. Kita vertus, rašant Lietuvos istoriją, visi sukilimai galėtų atsidurti viename skyriuje.

O Lenkijoje jie matomi kaip nuosekli seka, nes juos neabejotinai sieja pagrindinis tikslas – atkurti Lenkiją Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje. Net apie 1905 m. revoliuciją svarstoma kaip apie ketvirtąjį sukilimą. Ir Lietuvoje yra istorikų, teigiančių, kad anuomet (1905 m.) vyko ne tiek socialinė revoliucija, kiek tautinis sukilimas.

Na, o skirtumų tarp sukilimų tikrai daug. Tarkim, 1830 m. prasidėjęs sukilimas buvo pats konservatyviausias, valstiečiams žadėjęs mažiausiai naudos. Štai 1794 ir 1830–1831 m. sukilėliai turėjo savo reguliariąją kariuomenę, o 1863–1864 m. jos jau buvo likę tik rudimentai, iš esmės vyko partizaninis karas ir kt.

Kas lėmė modernios Lietuvos atkūrimo keliu žengusios inteligentijos nuostatas sukilimo atžvilgiu? Pasak 1933 m. atsiminimus publikavusio kunigo Juozo Vitkaus, „apie sukilimo įvykius senesnieji prie kiekvienos progos bei šeimyniškos sueigos mums eibes pripasakodavo“. Šiaulių krašte vykusiose kraštotyros ekspedicijose buvo užrašinėjami žmonių pasakojimai net ir apie 1831 m. sukilimą. Kiek turime sakytinės istorijos tekstų, užfiksavusių gyvąją atmintį, žmonių santykį su mūšių ar sukilėlių žuvimo vietomis?

Komunikatyvioji, arba tris atsimenančiųjų kartas siejanti, atmintis gyvavo nuo XIX a. antros pusės. Iš šio laikotarpio atsiminimų matyti, kad iš bajorų kilusių ir lietuvišką tautinę idėją puoselėjusių inteligentų šeimose apie sukilimą buvo kalbama kaip apie svarbų įvykį, o jo dalyviai pristatomi kaip pagarbos verti asmenys. Apie tai yra rašęs Mykolas Biržiška[8]. Atsiminimus apie sukilimą rinko minėtojo Šiaulių „Aušros“ muziejaus kraštotyrininkai, taip pat lietuviško tautinio sąjūdžio dalyvis Petras Ruseckas, bet jų nėra daug, nes komunikacinėje lietuvių atmintyje net ir tarpukariu sukilimas nesuvoktas kaip savas. Tuo metu dauguma šį sukilimą vertino ne kaip lietuvių kovą už laisvę, bet kaip lenkmetį[9], t. y. valstiečiams lenkų ar ponų primestą įvykį, tad į jį buvo žvelgiama labiau neigiamai[10].

Sukilimas neabejotinai (nepaisant kai kurių istorikų bandymų matyti kitą scenarijų) siekė atkurti Abiejų Tautų Respubliką, tai yra Lenkiją, tad ir sukilimo vertinimą galiausiai lėmė pagrindinė modernios lietuvybės projekto užduotis – įrodyti tautiečiams ir visiems kitiems savąjį – lietuvių – išskirtinumą. Dėl tų pačių priežasčių nemaža dalis lietuvių tautinio judėjimo atstovų lenkus traktavo kaip didesnį priešą nei rusus. Tai ypač paaštrėjo po Pirmojo pasaulinio karo.

Bet Šiaulių kraštotyros draugija jau pirmojoje „Aušros“ muziejaus sukilimui skirtoje parodoje 1933 m. jį pristatė kaip lietuviams savą ir svarbų įvykį. Ar šio krašto inteligentija su Peliksu Bugailiškiu priešakyje mąstė kitaip?

8 Biržiška 1938: 6-7.

9 Žodis „lenkmetis“ 1863 metų sukilimo reikšme yra istorizmas; taip jis dar buvo vartojamas prieškario Lietuvoje. Bet žodis iš aktyviosios vartosenos neišnyko, jį perėmė kitas – 1920–1939 m. – laikotarpis. Žr: Mataitytė 2013.

10 Prie tokio supratimo galėjo prisidėti ir Motiejaus Valančiaus „Palangos Juzėjė“ ir „Pasakojime Antano Tretininko“ pateiktas sukilimo, kaip nieko bendra neturinčio su lietuvių tauta, vertinimas (Staliūnas 2008: 29-30).

Šiaulių atvejis jau vėlyvas, ne ten pradėta domėtis sukilimu. Pionieriaus vaidmuo atitenka Augustinui Janulaičiui, dar 1921 m. publikavusiam knygą apie sukilimą[11] kaip lietuviams svarbų istorinį įvykį, galimai sudariusį sąlygas (nors man nelabai aišku, kokiu būdu) lietuvių tautiniam judėjimui reikštis. Toks požiūris ir A. Janulaičio idėjos apskritai vyravo tarp kairiųjų politinių pažiūrų publicistų, istorikų, kraštotyrininkų. Šiaulių istorijos ir kultūrinės atminties specialistas Dangiras Mačiulis rašė, kad Šiaulių „Aušros“ muziejaus atvejį lėmė muziejininkų profesionalumas, tai, kad į atsiminimų apie sukilimą rinkimo vajų atsišaukė ir bajoriškos kilmės asmenys, kuriems jis visą laiką buvo svarbus, taip pat kairiosios kraštotyrininkų ir muziejininkų pažiūros[12]. Be to, manyčiau, kad tarpukariu prasidėjęs kraštotyrinis judėjimas dėmesį telkė į visus lokalinei krašto istorijai svarbius įvykius: Napoleono karus, švedmetį, sukilimus. Didžiavimasis savo gimtinės istorija nebūtinai susijęs su didžiuoju naratyvu.

Dėl ko dabar diskutuoja istorikai ir kokios temos aktualizuojamos viešojoje komunikacijoje?

Pastaraisiais popandeminiais metais istorinės politikos formuotojai viešojoje erdvėje renkasi sau patogius kalbėtojus, kurių istorijos interpretacija atitinka istorinės politikos formuotojų nuomonę (taip pat ir apie sukilimą). Ryškinamas išskirtinai kovos už laisvę naratyvas, pagal kurį jau XIX a. prieš Rusijos valdžią kartu kovojo lietuviai, lenkai, baltarusiai, ukrainiečiai ir žydai. Tuo tarpu istorikai tyrinėja visus aspektus. Lenkijoje tebevyksta daugybė šiai temai skirtų konferencijų, į kurias kviečiami ir mokslininkai iš Lietuvos. 2023-iaisiais konferencija, skirta 1863–1864 m. sukilimui, vyko net Ukrainoje[13].

O istorikų keliami klausimai gali būti labai nepatogūs. Pavyzdžiui, už ką iš tiesų sukilime kovota? Juk tikrai ne už tokią valstybę, kokia atkurta 1918-aisiais. Galima kelti klausimą, ar sukilimas atnešė daugiau naudos ar žalos. Juk po sukilimo sekė represijos, „rusinimas“, nedominuojančių etninių grupių diskriminacija, ir visa tai sudavė milžinišką smūgį lietuvių kultūros ir visuomenės raidai. Romanovų imperijos valdžios priemonės, nukreiptos prieš „lenkų kilmės ir katalikų tikybos asmenis“ dažnai buvo taikomos visiems katalikams, taigi lietuviai taip pat laikyti „potencialiais lenkais“. Dėl to XIX a. pabaigoje pagrindiniai lietuvių tautinio judėjimo iniciatoriai – aktyvūs lietuviai inteligentai – galėjo veikti tik už etninės Lietuvos ribų (kaip žinome, tėvynėje jie negalėjo dirbti nei mokykloje, nei valstybės tarnyboje). Mano manymu, tai labai apsunkino tautinį judėjimą.

Negana to, antilenkiška politika, kurios viena iš pasekmių buvo lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis uždraudimas, paskatino spartesnį Vilniaus regiono lietuvių slavėjimą. Didelė šių teritorijų gyventojų dalis perėmė lenkų arba gudų tarmes, o lengviausia jiems buvo integruotis į lenkų kultūrą, nes maldaknygės lenkų kalba nebuvo uždraustos. Žinoma, būtų galima pateikti ir kontrargumentų: esą represijos po sukilimo sumažino lenkų dvarininkų įtaką, o stipri diskriminacinė politika paskatino lietuvius gana anksti suformuluoti nepriklausomos valstybės idėją. Kitaip tariant, istorinė tikrovė buvo sudėtinga ir nevienareikšmė.

Baltarusių atvejis dar keistesnis. Jie patyrė dar daugiau represijų nei lietuviai, tad sukilimo pralaimėjimas iš esmės paspartino etninių gudų surusėjimą. Bet Pirmojo pasaulinio karo metais šis istorinis įvykis buvo iškeltas kaip pats reikšmingiausias jų tapatumui, buvo išaukštintas Konstantinas Kalinauskas[14].

Iki šiol daugiausia diskusijų ir nesutarimų kyla dėl to, kokie buvo Lietuvos sukilėlių tikslai. Čia mes liekame veikiau prielaidų ir hipotezių lygmenyje, kadangi trūksta raštiškų liudijimų. Taip pat diskutuojama, ar šis sukilimas apskritai galėjo pasisekti. Mano galva, tai buvo avantiūra be jokių pergalės galimybių, nes nebebuvo savos reguliarios kariuomenės dalinių, Rusijos imperija tuo metu neišgyveno kokios didesnės vidinės krizės, nebuvo palankių tarptautinių sąlygų.

Tad būta ar nebūta, Jūsų nuomone, savarankiškos lietuviškos minties 1863–1864 m. sukilime?

Tai sudėtingas klausimas, ir mes su kolegomis turime šiek tiek skirtingą požiūrį. Turiu abejonių dėl kai kurių sukilimo vadų esą puoselėtos Lietuvos autonomiškumo vizijos. Turint omenyje net ne

11 Janulaitis 1921.

12 Plačiau: Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022; Mačiulis 2013.

13 Tarptautinė mokslinė konferencija „Ukrainietiškas matmuo antiimperiniame 1863–1864 m. sukilime“ (*Українські виміри антиімперського повстання 1863–1864 років*) surengta 2023 m. gegužės mėn. Nacionalinės atminties instituto Kijeve bei kitų Ukrainos mokslo institucijų.

14 Plačiau žr. Unučiak 2016.

savarankiškos Lietuvos, bet jos statuso bendroje valstybėje galimybę. Sukilimo dokumentuose nerasime savarankiškai veikiančios Lietuvos, vyravo subordinacija Lenkijai, o kilę regioninio pobūdžio nesutarimai dažniausiai buvo nulemti taktinių organizacinių klaidų. Atsišaukimuose ir įsakymuose naudotos lietuvių ir baltarusių kalbos pirmiausia turėtų būti matomos kaip instrumentas pasiekti liaudžiai. Pasisakymų apie tam tikrą autonomiškumą matome Antano Mackevičiaus ar Zigmanto Sierakausko parodymuose po suėmimo. Antai tardomas Mackevičius teigia, kad į sukilimą Lietuva ėjo su Lenkija todėl, kad viena kovoti prieš Rusiją ji buvo per silpna. Kitur jis sako, kad pakėlė Lietuvą sukilti tam, kad ji pasakytų, su kuo nori būti – su Lenkija ar su Rusija. Man tokie pasakymai atrodo nelogiški, nes maištaudamas prieš Rusiją negali tikėtis kokio nors bendradarbiavimo.

Vertinant tokius A. Mackevičiaus žodžius, svarbu suvokti, kad kalbėta neišvengiamos mirties akistatoje. Svarstytina galimybė, kad tokie jo parodymai – ne tiek politinės vizijos pristatymas, kiek noras paskutinį kartą pasitarnauti žmonėms, kurie su juo kariavo. Nes parodymuose galima įžvelgti mintį, esą Lietuva bus draugiška Rusijai, jei pasikeis politinis režimas.

Taip pat verta paminėti, kad dar prieš sukilimą bendrauta su rusų revoliucionieriais, svarstyta federacijos idėja, siekiant ir juos privilioti į bendrą kovą. Tačiau visi šie epizodai vertintini atsargiai, kaip pilkoji zona, nes patikimoms interpretacijoms trūksta akivaizdžių šaltinių ir įrodymų.

Vienas iš sukilimo šūkių buvo „Ginti laisvę, žemę, tikėjimą“. Ar tai motyvavo valstiečius stoti į vieną gretą su savo ponais? Kas skatino, tarkim, žemaitį jungtis prie lenkų pradėto sukilimo?

Nelengva rekonstruoti ir interpretuoti sukilėlių vadų viziją, o suvokti valstiečių dalyvavimo sukilime motyvus – dar sunkiau. Valstiečių tardymo bylose informacijos apie tai man nepavyko rasti, kai kur matyti, kad pagautas valstietis bando išsisukti nuo bausmės, sakydamas, kad jis buvo priverstas imti ginklą. Kita vertus, turime atsiminimų, iš kurių matyti, kad kartais eita dvarininkui paliepus. Akivaizdu, kad didelę įtaką turėjo kunigai. Jungtis prie sukilėlių būrių skatino ir noras išvengti rekrūtų prievolės.

Įdomią prieigą taiko mano kolegė Zita Medišauskienė, ji bando suprasti valstiečių motyvus, lygindama baltarusiams ir lietuviams skirtą agitacinę spaudą. Baltarusiams daugiausiai kalbėta apie žemę ir asmens laisvę – pragmatiškus, individui svarbius materialinius dalykus. Tuo tarpu lietuvių valstiečiui akcentuoti katalikų tikėjimo saugojimo ir Tėvynės gynimo klausimai. Kitaip tariant, apeliuota į bendras vertybes, o tai leistų manyti, kad iš lietuvių valstiečių tikėtasi didesnio sąmoningumo, galvojimo ne tik apie asmeninį interesą, bet ir apie įsivaizduojamos tėvynės ir religijos laisvę. Čia Z. Medišauskienė kelia įdomią ir, mano supratimu, teisingą hipotezę, kad atsišaukimų autoriai turėjo supratimą apie adresatą[15].

Užsiminėte, kad sukilimas neturėjo galimybės laimėti. Ar ir lenkų istorikai kritikuoja sukilimą ir pasirinktą karinį veikimo būdą?

Ta mintis buvo labai stipri tarp konservatyvios inteligentijos XIX a. antroje pusėje Galicijoje (Austrijoje-Vengrijoje). Bet ji tikrai nėra dominuojanti lenkų istoriniame naratyve, tai veikiau marginalus epizodas. Atidžiai neseku lenkų istoriografijos ir diskusijų šia tema, be to, abejoju, ar vykstant karui tokie balsai būtų girdimi. Tiesa, dar prieš dešimtmetį Lenkijos seimas buvo nusprendęs neskirti sukilimo jubiliejui išskirtinio dėmesio, kad neakcentuotų konflikto su Rusija...

Kartą teko kalbinti vyresnio amžiaus moterį, kuri apibūdino laiką – „nuo povstanios *laikų“. Kaip šis sukilimas vadintas amžininkų ir ką tokie įvardijimai atskleidžia apie žmonių santykį su šiuo įvykiu?*

Čia pasakyti du svarbūs dalykai. Vienas jų: sukilimas – tai laiko cezūra. Neseniai teko dalyvauti Varšuvoje vykusiame Pavelo Lešico (Pawel Lesisz) disertacijos apie modernaus lenkiškumo tapsmą Lietuvoje gynime. Viena svarbesnių mokslininko suformuluotų tezių – kad XIX a. antroje pusėje–XX a. pradžioje inteligentijai 1863–1864 m. sukilimas buvo praeitį ir dabartį skirianti riba. Kitas dalykas – *povstanios* terminas akivaizdžiai priskirtinas lenkakalbei kultūrai, dvaro tradicijai, o lietuvių valstiečių atsiminimuose sukilimas dažniau vadintas *maištu, metėžu* ir panašiai, tai yra rusiškomis kategorijomis. Maištu ir „bereikalingu įvykiu“ sukilimą vadino ir vienas jo amžininkų ir dalyvių – Šiauliuose tarpukariu dar gyvenęs Juozapas Miliauskas-Miglovara.

15 Žr. Medišauskienė 2009.

СВАІХ
POLICIJA

2021 m. lapkričio 22 dieną vyko 1863–1864 m. sukilimo vadų ir dalyvių valstybinės laidotuvės. Po šv. Mišių Vilniaus arkikatedroje bazilikoje, laidojimo procesija Vilniaus gatvėmis pajudėjo link Senųjų Rasų kapinių – sukilėlių palaikai buvo perlaidoti centrinėje jų koplyčioje. Arūno Baltėno nuotraukos

Kaip įvardijamas posukiliminis laikotarpis ir kiek jis truko?

Kiek man yra žinoma, istorikai nėra sutarę dėl kokio nors tikslesnio šio termino apibrėžimo, todėl, priklausomai nuo tyrimo perspektyvos, tai gali būti XIX a. 7-as dešimtmetis, laikotarpis iki 1883 m. („Auszros“ pasirodymo) ar net iki 1904 m. – lietuviškos spaudos tradiciniais rašmenimis draudimo atšaukimo.

Kokius mes turime paveikius, tradicinius sukilimo vaizdinius? Yra šaukinys „Už jūsų ir mūsų laisvę“, dar Tado Blindos istorija. Kaip tie vaizdiniai sklinda, kaip jie kuriami ar perkuriami?

Nuoseklios jų perdavos per komunikacinę atmintį, kuri vėliau taptų ir kultūrinės atminties dalimi, man regis, nebuvo. Turime elito – politikų, istorikų, publicistų, literatų – sukurtus vaizdinius. Plačiau nekalbėsiu apie bendrą vaizdinį, tik apie du jūsų paminėtus epizodus. Šūkis „Už jūsų ir mūsų laisvę“ kildinamas dar iš 1830–1831 m. sukilimo laikų, o dabar jis aktualizuojamas ir gana tiesmukai politizuojamas pritaikant esamam kontekstui, vykstančiam karui su Rusija. Daugumą, ypač ne profesionaliai XIX a. užsiimančių istorikų, mano, kad šis šūkis jungia visas buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautas – lenkus, lietuvius, rusinus. Bet iš tikrųjų šūkis buvo „už mūsų“, tai yra lenkų (taip suprantant visus Abiejų Tautų Respublikai priklausiusių žemių gyventojus), ir „jūsų“, arba rusų, laisvę. Tas šūkis buvo adresuotas rusams, kviečiant ir juos sukilti, t. y. įsivaizduojant, kad sukilimas galėtų kilti ir Rusijoj. Sukilėlių herbo interpretacija taip pat ne visada grindžiama istorikų aiškinimu. Kartais teigiama, kad jame reprezentuojamos Lietuva, Lenkija ir Baltarusija. Iš tiesų jis reprezentuoja Lietuvą, Lenkiją ir Rusią, tai yra dalį dabartinės Ukrainos, o gudai kartu su lietuviais sudarė istorinę Lietuvą, žymimą Vyčio herbu.

Na, o istorija apie Tadą Blindą, ko gero, yra paveikesnė nei visi istoriniai tekstai kartu sudėjus. Ką reiškia grožinė literatūra ir po to atsiradęs filmas! Paskutinėje filmo versijoje „Tadas Blinda. Pradžia“, pasirodžiusioje 2011 m., yra keistų, sovietinį naratyvą primenančių epizodų. Iš esmės ten parodytas lietuvių sukilimas ne tik prieš caro valdžią, bet ir prieš lenkus. Viename epizode per mišką joja rusų generolas ir lenkų kilmės karininkas, pirmasis grožisi Lietuva, o antrasis jam pritaria replika, kad viskas gražu, tik kad lietuvių per daug. Generolas nustemba, jis manęs, kad lietuviai ir lenkai per amžius draugiškai sugyveno. Karininkas tai paneigia, paaiškindamas, kad lenkai yra kunigaikščiai ir ponai, o lietuviai – tik prasti baudžiauninkai. Tad kino juostoje Tadas Blinda siejamas su sukilusiais valstiečiais, o jų priešai – rusai ir rusų valdžiai tarnaujantys lenkai. Gana keistas siužetas dabartinėje Lietuvoje, bet perteikiantis ir tradicinį, sovietmečiu suformuotą lietuvišką naratyvą.

Kokia būtų jūsų diagnozė – ar 1863–1864 m. sukilimas yra lietuviška atminties vieta? Ar jo vertinimas pasmerktas tolesnei kaitai ir geopolitinio klimato veikiamoms interpretacijoms?

Manau, kad taip, sukilimas yra Lietuvos atminties vieta. Dabar Lenkija yra tapusi svarbia strategine Lietuvos partnere, tad bendro sukilimo naratyvas yra naudingas. Dabartinis Lietuvos Respublikos prezidentas jau keletą metų rengia sukilimo pradžios minėjimo renginius. Lietuvos lenkams sukilimas visada buvo svarbus. Štai šiemet, nesuderinus su Vilniaus savivaldybe, sukilimą įamžinantis paminklas (finansuotas Lenkijos institucijų) atsirado Pranciškonų vienuolyne[16]. O kalbant apie lietuvių visuomenę, manau, kad sukilimas atsimenamas kaip svarbus įvykis, kaip kova už laisvę, vykusi kartu su Lenkija, prieš Rusiją. Kita vertus, šis žinojimas šeimose nėra perduodamas iš kartos į kartą, jis įgyjamas istorijos pamokose. Sakyčiau, kad daugeliui XIX a. tebėra kažkokia neaiški epocha, ypač iki Jono Basanavičiaus laikų, šio istorinio tarpsnio vaizdiniai neturi tvirtesnio pamato. Pasikeitus politinėms aplinkybėms, jie galėtų greitai ištirpti.

Minėjote, kad mažėja XIX a. tyrinėtojų, nors ši epocha labai reikšminga kaip LDK ir modernios lietuvių tautos jungiamoji grandis (ar skirtis). Kokie XIX a. klausimai dar per mažai tyrinėti ir reikalautų didesnio istorikų susitelkimo, naujų vertinimų?

Nėra istorijos problemų, siužetų ar temų, kurios galėtų būti laikomos jau pakankamai aptartomis. Nuolat atsiranda naujų prieigų, šaltinių, visuomet verta grįžti ir prie senų temų. XIX a. yra svarbus,

16 1863 m. pranciškonai aktyviai padėjo sukilimo dalyviams, todėl 1864 m. iš jų buvo atimtas vienuolynas, o bažnyčia uždaryta. 2017 m. Vilniaus Pranciškonų vienuolynas atiduotas Mažesniųjų Brolių Konventualų (pranciškonų) ordinui, atstovaujančiam Gdansko Šv. Maksimilijono Marijos Kolbės provincijai (red. past.).

nes tai epocha, kai susiformavo dabartinė Lietuvos visuomenė, bent jau kai kurie esminiai jos parametrai. Tarkim, mūsų supratimas apie tautą, ką Kęstutis Girnius vadina „mąstymu tautomis“, taip pat daugelis kitų mūsų mentalitetą formuojančių dalykų. XIX a. svarbus ir dėl vykstančio karo, kadangi Putinas apie Ukrainą mąsto būtent XIX amžiaus kategorijomis. Matome, kaip Rusijoje keičiamas istorinis naratyvas, kaip ten ir satelitinių valstybių archyvuose varžoma galimybė tirti ne tik XX a., bet ir XIX a. istoriją.

Tarpukariu XIX a. tyrinėtas labai mažai, kadangi beveik neturėta prieigos prie Vilniaus, Leningrado ir Maskvos archyvų, kur saugomi itin svarbūs šios epochos šaltiniai. O sovietmečiu viskas buvo daroma neperžengiant LTSR sienų – toks buvo įprastas darbo pasidalijimas. Jau trys dešimtmečiai, kai mes galime peržengti tas sienas, atsivėrę platesni kontekstai ir lyginamosios perspektyvos, tad į visas temas galima pažvelgti naujai. Deja, jauni istorikai dažnai nebemoka rusų ir lenkų kalbų ir daugiausia renkasi XX a. tyrimus. Šiuo metu beveik niekas neužsiima socialine, ekonomine aptariamos epochos istorija.

LITERATŪRA

Biržiška 1938 = Mykolas Biržiška. *Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose (Iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*. Kaunas, 1938.

Fajnhauz 1999 = David Fajnhauz. *1863 Litwa i Białoruś*. Warszawa, 1999.

Janulaitis 1921 = Augustinas Janulaitis. *1863–1864 m. sukilimas Lietuvoje*. Kaunas, 1921.

Mačiulis 2013= Dangiras Mačiulis. Kraštotyros muziejai ir kolektyvinė atmintis nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2013, Nr. 37, p. 233–256.

Maier 2022 = Charles S. Maier, *Heiße Erinnerung/kalte Erinnerung: Die politische Halbwertszeit von Faschismus und Kommunismus*. Prieiga internetu: https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory--the-political-half-life-of-fascism-and-communism/german [žiūrėta 2022 m. liepos 28 d.]

Mataitytė 2013 = Inga Mataitytė. 1863 metų sukilimas ir sukilėliai kalboje. *Gimtoji kalba*, 2013, Nr. 4.

Medišauskienė 2009 = Zita Medišauskienė. 1863–1864 m. sukilimo retorikoje. *Dvasininkija ir 1863 m. sukilimas buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemėse*. Sudarė Aldona Prašmantaitė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009.

Prašmantaitė 2014 = Aldona Prašmantaitė. *1863 m. sukilimas ir Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.

Safronovas 2011 = Vasilijus Safronovas. Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo moderniųjų laikų tyrimams problemos. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sudarė Alvydas Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022 = Vasilijus Safronovas, Kęstutis Kilinskas, Dangiras Mačiulis. *Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu: vaidmenys, patirtys, vadovėliniai pasakojimai ir atminimo politika*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022.

Staliūnas 2008 = Darius Staliūnas. *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuviška atminties vieta*. Vilnius: Mintis, 2008.

Šenavičienė 2010 = Ieva Šenavičienė. *Lietuvos katalikų dvasininkija 1863 metų sukilimo išvakarėse*. Vilnius: Eugrimas, 2010.

Unučiak 2016 = Andrej Unučiak. Kosto Kalinausko įvaizdžio formavimasis Baltarusijos SSR (1924–1964 m.). *1863–1864 m. sukilimas: istorija ir atmintis*. Sudarė Zita Medišauskienė ir Darius Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2016.

THE UPRISING OF 1863-1864 IN THE LITHUANIAN HISTORICAL SPACE

In an interview with Dr Darius STALIŪNAS, a historian researching the memory of the 1863-1864 uprising, he explains how the uprising is viewed by historians in Lithuania and how its memory is shaped in the communication of politicians. The discussion focuses on the changing meanings of the uprising in modern Lithuanian historiography, state and regional memorial policy, and the activities of local historians from the interwar period to the present day. It discusses the changed emotional relationship of the public to this event, following the discovery and ceremonial burial of the remains of the murdered rebels (and their leaders) in 2017 on Vilnius Gediminas Hill and the outbreak of a large-scale war in Ukraine by Russia in 2022.

According to the historian, the memory of the uprising was for a long time “cold,” i.e., it did not move Lithuanians like the struggles for independence in the 20th century or the post-war resistance. However, this relationship has changed in recent years, and the uprising has become a significant place of memory in Lithuania. Historians debate the impact of the uprising on the development of modern Lithuanian identity.

1863–1864 M. SUKILIMAS ŠIAULIŲ KRAŠTOTYRININKŲ AKIRATYJE

Lina LEPARSKIENĖ

Iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus archyvo

Šioje nuotraukoje užfiksuota Šiaulių kraštotyros draugijos ekspedicijos akimirka: 1933 m. liepos 2 diena, Šatrijos Raganos pusbrolis ir draugijos iždininkas Boleslovas Pečkauskis su studentu Vytautu Jurevičiumi sėdi dvikinkėje brikoje, pasiruošę keliauti į Panevėžio apskritį rinkti eksponatų 1863–1864 m. sukilimo 70-mečiui skirtai parodai. Tą liepą kraštotyrininkai aplankė 68 miestelius, kaimus, dvarus Kėdainių, Panevėžio, Raseinių apskrityse, – per 17 dienų arkliais buvo įveikta virš 400 km (B. [Bugailiškis] 1933: 4). Fotografijos autorius Peliksas Bugailiškis stovėjo ne tik už šio kadro, bet ir prie visos Šiaulių kraštotyrinės, muziejinės, paveldosauginės veiklos vairo. Jis ilgus metus ėjo Šiaulių kraštotyros draugijos valdybos pirmininko pareigas, kraštotyrą vadino būtinuoju šalies ir visuomenės pažangos veiksniu.

Tarpukariu atsakomybę už šią sritį prisiėmė pilietiški visuomenininkai, kurie būrėsi į kraštotyros draugijas, steigė regionų muziejus ir dažniausiai savo lėšomis vykdavo į etnografines, tautosakos rinkimo ar archeologines išvykas-ekspedicijas. „Esame ir įstatymas, ir vykdytojai“, – juokavo profesorius Ignas Končius, sakydamas baigiamąją kalbą 1933 m. Šiauliuose vykusiame trečiajame Kraštotyrininkų draugijos suvažiavime, kuriame buvo parengtas memorandumas Švietimo ministrui dėl būtinybės „valstybiškai pasirūpinti senovės paminklų apsauga ir asignuoti šioje srityje neatlygintinai dirbančiųjų būtinąsias išlaidas“ (Bugailiškis 1994: 369–370). Tad aptariamoji nuotrauka iliustruoja kraštotyros darbo kasdienybę.

Be jokio išankstinio pasiruošimo į šią veiklą pasinėrę entuziastai visą istorinį ir etnografinį

tautos palikimą vertino kaip svarbų. 1933-iaisiais 1863–1864 m. sukilimas valstybiniu mastu dar nebuvo suvokiamas kaip savas, bet Šiauliuose jis su pagarba įaudžiamas į lietuvišką istorinį pasakojimą. Tad kaip XX a. 4-ajame dešimtmetyje kito šio sukilimo politinis vertinimas ir ką apie jį byloja šiauliečių kraštotyrininkų surinkta „mažųjų istorijų“ medžiaga?

1956–1961 m. rašytuose atsiminimuose „Gyvenimo vieškeliais. Medžiaga istorijai“ P. Bugailiškis atvirauja, kad kraštotyra ne išsyk tapo jo pašaukimu, iš pradžių šios veiklos nelaikė „gyvosios visuomenės pažangos reikalais, o tik rinktinės visuomenės pažangos pramoga“. Tačiau po Pirmojo pasaulinio karo jis visas jėgas skyrė tvirtesnių savojo krašto pažinimo pagrindų kūrimui, t. y. rūpinosi, kad šiame darbe būtų kliaujamasi ne vien jausmais, romantiniu polėkiu, bet ir žiniomis (1994: 362–363). P. Bugailiškis įsteigė kultūros ir knygų leidybos bendrovę „Kultūra“, 1927 m. su bendraminčiais sukūrė Šiaulių kraštotyros draugiją, kuri po metų perėmė dar 1923-iaisiais taip pat jo iniciatyva įsteigtą, bet apmirusį „Aušros“ muziejų. Draugijos veikla daugiausia buvo išlaikoma iš nario mokesčio, įmonių ir asmenų paramos, o Švietimo ministerijos skiriamas lėšas muziejaus darbuotojų atlyginimams (apie 12 proc. metinio biudžeto) bei Šiaulių apskrities paramą patalpų išlaikymui P. Bugailiškis ne kartą įvardijo kaip „pašalpą“. „Pasigendama, rods, dviejų pagrindinių dalykų – susipratimo ir veiklos (aktingumo)“, – skundėsi draugijos valdybos pirmininkas „Šiaulių metraštyje“ paskelbtame tekste, kuriame formulavo ir kraštotyros idėją: „tai ne vien sentimento, bet rimtos visuomenės prievolės imperatyvas, paremtas tautos valios, jos pasiryžimo gyventi” (1933: 88). Siekdama keisti visuomenės nuostatas („visuomenės indifirentizmą“), Kraštotyros draugija 1930 m. pradėjo leisti jos veiklos rezultatus pristatantį „Šiaulių metraštį“ (nuo 1934 m. jį pakeitė žurnalas „Gimtasai kraštas“), organizuoti apdovanojimus eksponatų donatoriams, rengti parodas, skaityti viešas paskaitas, vesti ekskursijas ir t. t. 1932 m. draugijos gretose darbavosi jau 123 nariai, bet, lyginant su kraštotyrinio darbo mastais kitose Europos šalyse, šis skaičius nebuvo didelis.

Pirmi penkeri Kraštotyros draugijos veiklos metai pažymėti nuolatinėmis lėšų bei darbo metodų paieškomis. Pasitelktos mokslinės prieigos keitė kraštotyrininko darbo sampratą ir suvokimą, kaip turi būti organizuojamas eksponatų

Šiaulių „Aušros“ muziejaus ekspedicija Upytės kaime (Panevėžio r.). Vytautas Jurevičius užrašo ūkininko atsiminimus apie 1863 metų sukilimą. Apie 1933 m. Pelikso Bugailiškio nuotrauka

Šiaulių kraštotyros draugijos ekspedicijos dalyviai prie automobilio „Chevrolet“. Iš kairės: Stasys Zdanavičius, pedagogas, muziejininkas, kraštotyrininkas Vladas Trinka, tuometinis „Aušros“ muziejaus vedėjas Česlovas Liutikas ir Augustinas Viliūnas. Lygumai (Pakruojo r.). 1932 m. birželio 5 d. Nuotraukos autorius nežinomas

Šiaulių Kraštotyros draugijos ekspedicijos dalyviai Pluogų kaime (Mažeikių raj.). Per devynias dienas surinkti eksponatai ruošiami vežti į Šiaulius. 1937 m. liepos 27 d. Mykolo Eidrigevičiaus nuotrauka

Sukilimo 70-mečiui skirtos „Aušros“ muziejaus parodos rengimo komitetas. Iš kairės: muziejaus vedėjas Česlovas Liutikas, teisininkas, muziejininkas Peliksas Bugailiškis (komiteto pirmininkas) ir muziejaus darbuotojas Boleslovas Pečkauskis. 1933 m. Nuotraukos autorius nežinomas

(vadintų senienomis, senovės liekanomis) rinkimas. Jei jis prasidėjo nuo trumpalaikių „gastrolininkų“, t. y. idėjinių kraštotyrininkų ir jų talkininkų, išvykų, vėliau pradėtos organizuoti „šventadieninės“ ekspedicijos, jau turinčios aiškų planą ir konkrečias užduotis. Keliauta dviračiais, arkliais kinkomais vežimais, po kurio laiko rėmėjai padovanojo net automobilį! Šios ekspedicijos, pasak P. Bugailiškio, buvo veikiau žvalgomosios (iki 1937 m. jų buvo suorganizuota iš viso 156, aplankyta 500 vietovių), o po jų pradėtos rengti „kolektyvinės“ ekspedicijos, kurių metu konkrečios vietovės tyrinėtos išsamiai. Nuo 1930 m. ekspedicijomis daugiausiai rūpinosi pirmasis „Aušros“ muziejaus vedėjas Česlovas Liutikas, o savivaldybė didesnėms išvykoms skirdavo sunkvežimį. Iš anksto įspėti kaimų gyventojai laukdavo tyrinėtojų, kartais juos pasitikdavo net iškėlę vėliavas! Per pirmuosius penkerius Kraštotyros draugijos veiklos metus nuo 469 iki 3 226 eksponatų išaugusi muziejaus kolekcija, kartoteka, fototeka, archyvas bei biblioteka liudijo nuoseklų, sistemingą darbą. Surinktos vertingos medžiagos saugojimui ir jos pristatymui visuomenei reikėjo tinkamų patalpų, todėl nutarta statyti muziejaus ir bibliotekos rūmus. Surinkus pakankamai lėšų, parengus projektą ir grafų Zubovų parke gavus sklypą, 1931 m buvo iškilmingai pašventintas kertinis būsimų statybų akmuo. Tačiau tais pačiais metais, po rinkimų pasikeitus Šiaulių savivaldos atstovams, šis projektas buvo įvertintas kaip lėšų švaistymas ir statybos atšauktos. Tik po ilgų derybų savivaldybė suteikė muziejui naujas patalpas mokykloje, Aušros alėjos ir Valančiaus gatvės kampe. Tad 1933 m. vyko persikraustymas – per tris dienas pervežti 34 vežimai muziejaus turto, neskaitant rankomis perneštų trapiausių eksponatų.

Nepaisant visų iššūkių ir „klaidžiojimo patamsiais“ savomis jėgomis kuriant muziejaus strategiją (Bugailiškis 1933: 64), 1933 m. draugijai pavyko, šių dienų muziejininkų vertinimu, parengti itin profesionalią parodą, skirtą 1863–1864 m. sukilimo 70-mečiui (Šiukščienė 2013: 51). Prie jos rengimo prisidėjo ir visuomenė, įsitraukė net prolenkiškų pažiūrų dvarininkai (Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 60–61). Viskuo rūpinosi parodos rengimo komitetas su pirmininku P. Bugailišku ir jau minėtais darbščiausiais talkininkais B. Pečkauskiu ir Č. Liutiku priešakyje. Parodai renkant eksponatus buvo kreiptasi į visuomenę ir Centrinį valstybės archyvą, susirašinėta su istorikais, dvarininkais, sukilimo dalyvių šeimų nariais, rengtos tikslinės eksponatų

rinkimo ekspedicijos – aplankyta daugiau nei 100 vietų, daugiausiai Panevėžio (37), Šiaulių (27) apylinkėse ir Kėdainių (18) apskrityje. Iš viso parodai surinkta beveik 500 eksponatų. Tai buvo sukilimo dalyvių ir vadų portretai bei grupinės fotografijos, jų albumai, taip pat ginklai ir amunicija, sukilėlių tremtinių bei kalinių dirbiniai ir suvenyrai; sukilimo likvidavimo dokumentai ir literatūra (J. Š.: 1934: 56). Užrašytos kelios dešimtys tos epochos liudininkų – aktyviai ar pasyviai dalyvavusių sukilime, jį stebėjusių ar tiesiog lenkmetį patyrusių asmenų – atsiminimų. Deja, didžioji jų dalis neišliko: 1943 m. Šiauliai pakliuvo tarp dviejų ugnių, miestas buvo sugriautas, nors „Aušros“ muziejus buvo evakuotas, daug jo eksponatų, tarp jų – ir dalis sukilimo medžiagos, pražuvo. Nepaisant to, Šiaulių muziejus laikytinas viena reikšmingiausių 1863–1864 m. sukilimo atminties institucijų.

Paroda atvėrė duris 1933 m. gruodžio 3 d., renginio iškilmėse dalyvavo keli buvę sukilėliai, tuo metu gyvenę Šiauliuose: aušrininkas, poetas, knygnešys Juozas Miliauskas-Miglovara, Antanas Filipavičius ir Petras Naudenis, taip pat apylinkių dvarininkai ir bajorai. Visuomenei adresuotame draugijos valdybos atsišaukime, raginančiame įsitraukti į medžiagos rinkimo vajų, sukilimas buvo apibūdintas kaip „lietuvių tautos dvasines galias iškėlęs politinis sąjūdis“.

Tai buvo pirmoji 1863–1864 m. sukilimui skirta paroda Lietuvoje ir iškilmingiausias jo 70-mečio paminėjimas. Šiaulių kultūrininkai įpynė sukilimą į istorinį tautos nacionalinio išsivadavimo naratyvą, pagarbiai į vieną gretą sustatė lietuvius ir lenkus, bajorus ir valstiečius, drauge kovojusius už laisvę, prieš Rusijos okupaciją.

Pasibaigus parodai dalis jos eksponatų buvo grąžinta savininkams, tačiau, sužadinus susidomėjimą šia tema, muziejaus fonduose su sukilimu susijusios medžiagos ir toliau daugėjo. Informacijai apie sukilimą rinkti buvo pasitelkta ir 1936 m. „Aušros“ muziejaus išleista anketa Nr. 13 „Baudžiavos gadynė“, su klausimais, turėjusiais atskleisti to meto gyvenimo sąlygas ir žmonių nusiteikimą 1861-aisiais paskelbus manifestą dėl baudžiavos panaikinimo. Iki 1940 m. iš įvairių Lietuvos vietų gauti 56 atsakymai[1], dalis į anketą atsakiusiųjų patys dalyvavo sukilime ar buvo sukilėlių giminaičiai (Šiukščienė 2013: 53).

Minėtosios parodos eksponatai, vėliau tapę bene svarbiausia istorinės „Aušros“ muziejaus ekspozicijos dalimi, 1935 m. ją aplankiusiam diplomatui ir rašytojui Jurgiui Savickiui paliko ryškų įspūdį:

> Istoriniame skyriuje keletas kryžiuočių kardų ir šarvų iš XIV a., Vytauto ir kitų Lietuvos Didžiųjų kunigaikščių pinigai. Ypatingai įdomus paskutiniųjų Lietuvos sukilimų prieš rusus skyrius. 1831 ir ypač 1863 metai, surinktų originalių dokumentų ir tada vartotų ginklų šviesoje, prieš žiūrovo akis atsiveria kaip gyvi. Baugu darosi žiūrėti, su kokiais menkais ginklais tuokart lietuviai pasipriešino milžiniškajai dvigalvio aro imperijai! Ant ilgų kotų užmauti kalvio nukalti iešmai ir atlenkti dalgiai – štai ginklai, kuriais ne kartą buvo išblaškyti iki dantų ginkluoti maskolių batalionai! Sukilėlių šaunamųjų ginklų tarpe matome dvaruose užsilikusią iš XVI a. arkebūzą ir tokio pat amžiaus titnagu įskeliamą pištalietą, kulkoms lieti įtaisus ir sukilimo organizatorių spausdintus lietuviškus atsišaukimus su liepsnojančiais ar pusiau perlaužtais kryžiais, tai vis ženklai, kad sukilėliai eina mirti ne tik už protėvių tėvynę, bet ir už tikybą. Graudingą vaizdą sudaro į Sibirą tremiamų ištisų šeimų ir nusmerktų mirti sukilėlių originalūs atvaizdai. (Cit. pagal Mačiulis 2013: 248–249)

1935 m. gegužės 30 d. Šiauliuose, vadinamajame Sukilėlių kalnelyje, buvo perlaidoti trijų sukilėlių palaikai[2], pašventintas Nepriklausomybės paminklas (miesto šviesuomenės rūpesčiu 1926 m. kalnelis apsodintas medžiais, aptvertas, aplinkinės gatvės pavadintos Sukilėlių ir J. Miliausko-Miglovaros vardais). Sukilėlių palaikai buvo perlaidoti taip pat pagarbiai, kaip 1919 m. Nepriklausomybės kovose žuvę kariai, dalyvaujant aukštiems valdžios ir kariuomenės atstovams. Šis aktas liudija persilaužimo momentą, kai ir politiniuose sluoksniuose sukilėliai pradedami suvokti kaip kovotojai už Lietuvos laisvę (kultūriniais gestais įtvirtinama politinė atmintis ir liaudyje gyvavusi kolektyvinė atmintis tuo metu galėjo skirtis, bet viena kitai nekliudė).

Tarkim, perlaidojimo aktą pasirašęs J. Miliauskas-Miglovara tiek ne kartą publikuotuose

1 Anketos sudaro dalį Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografinio archyvo, 2006 m. įtraukto į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Lietuvos nacionalinį registrą.

2 Šioje vietoje Rusijos imperijos kariuomenė nuo 1863 m. birželio 14 d. iki 1864 m. kovo 6 d. įvykdė septynias egzekucijas vienuolikai sukilėlių, kurie buvo sušaudyti arba pakarti. 1932 m. Šiaulių visuomenės atstovų pasitarime nutarta Sukilėlių kalnelį paversti memorialu visiems žuvusiems kovose už Lietuvos nepriklausomybę. Išsamiau žr. <https://www.ausrosmuziejus.lt/sukileliu-kalnelis/>

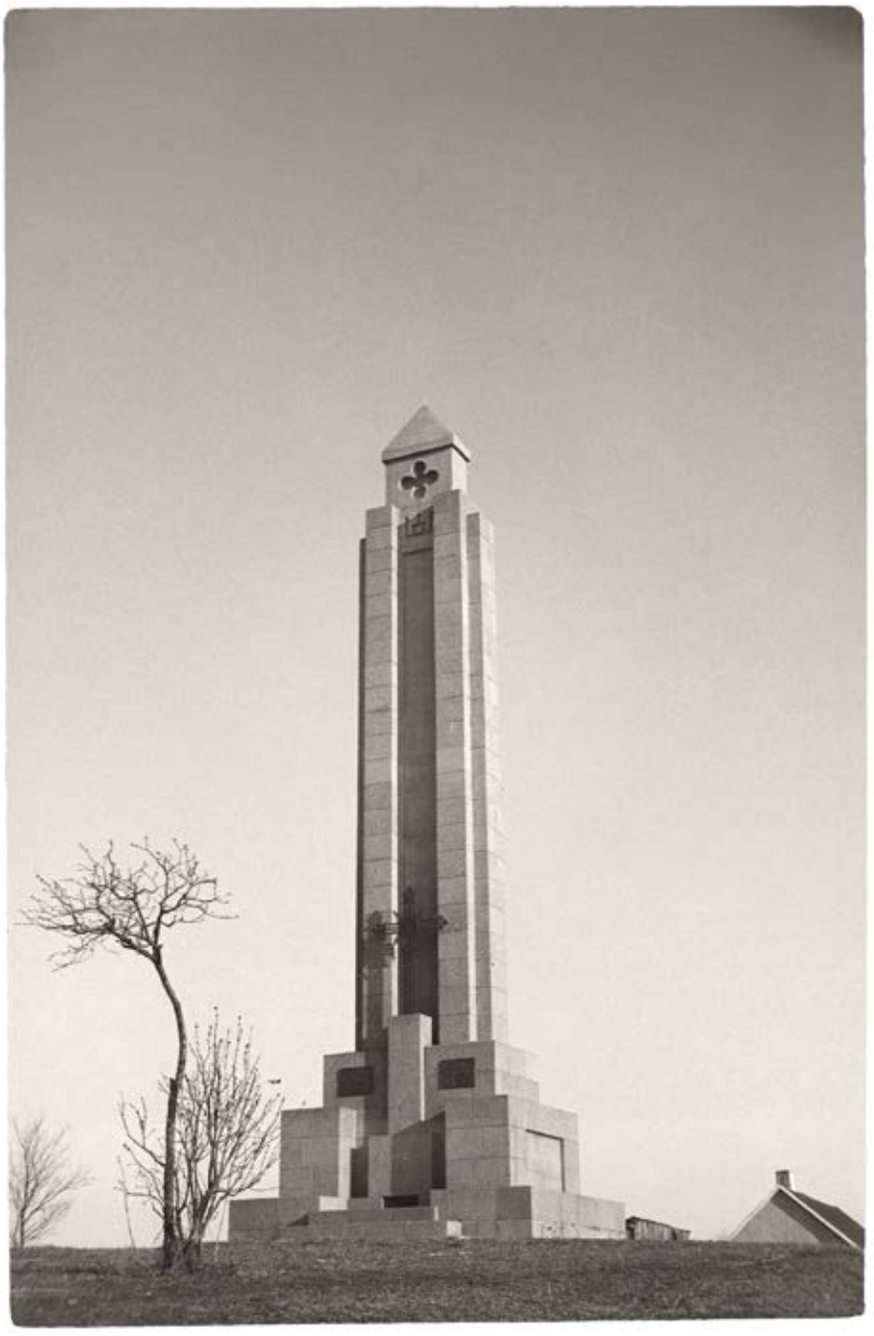

Nepriklausomybės paminklas ant Sukilėlių kalnelio Šiauliuose. XX a. 4 deš. Gerardo Bagdonavičiaus nuotrauka. Pagal Karolio Reisono projektą sukurtas 14 m aukščio rausvo granito obeliskas, skirtas 1863–1864 m. sukilėlių atminimui, pašventintas 1935 m.

atsiminimuose, tiek minėtosios parodos atidarymе sakytoje kalboje teigė, kad „ne savo laiku prasidėjęs“ sukilimas vedė „nelaimingus žmones ant pražuvimo“, akcentavo jo lenkiškumą:

> Mano jaunų dienų atsiminimas yra liūdnas. Teko iškrypti iš gyvenimo vėžių dėl 1963 metų klaidingo sukilimo Lenkijoj ir mūsų krašte. Bet mano likimas yra niekas prieš visus sukilimo dalyvius. Jei galima dėl sukilimo teisintis, tai vien tuo, kad mūsų dvasia neapkentė svetimo jungo, smurto ir įvairių neteisybių, kurių kvaili žmonės davė mums pažinti. <...> Mums, lietuviams, vadinamasis lenkmetis, politikoje neturi jokios reikšmės, jis galėtų sau vietos rasti tik lenkų istorijoje, nes buvo ne lietuvių, o lenkų darbas. Mums stovykloje buvo draudžiama net lietuviškai dainuoti. Kai vieną kartą buvo leista dainuoti, ir mes užtraukėm „Vilniaus miesto žalios bromos, ten žirgus balnojom“, tai karininkai tuojau užbaigė ir liepė lenkiškai dainuoti, sakydami, kad mes esame lenkų kareiviai. (Miglovara: 1937: 4)

1933 m. išleistuose kunigo Juozo Vitkaus prisiminimuose „1863 metų sukilimas Lietuvoje“ dalijamasi vaikystėje girdėtais pasakojimais, kuriuose pinasi XIX a. sukilimų ir XX a. pradžioje vykusių karų temos, rekrūtų istorijos bei kt. Sukilimui skirti epizodai – proziški, minima sukilėlių buitis, suėmimų detalės, nutikimai Sibiro tremtyje. Autorius atskiria lietuvius ir lenkus, jų vaidmenį sukilime, palankiai atsiliepia apie lenkų

Tryškių priemiestyje (Telšių r.) gyvenantis 87 metų Henrikas Geisteris tautosakos rinkėjui Jurgiui Dovydaičiui rodo 1863 m. sukilėlių mūšio vietą netoli Tryškių-Dirmeikių vieškelio. 1932 m. rugpjūtis. Nuotraukos autorius nežinomas. Visos nuotraukos saugomos Šiaulių „Aušros“ muziejuje

kunigus. Tai svarbu, bandant suvokti, kokioje folklorinėje atsiminimų terpėje darbavosi aptariamos parodos rengėjai.

Daug dėmesio Šiaulių istorijai skyręs Dangiras Mačiulis atkreipia dėmesį, kad kraštotyrininkus domėtis pasakojimais apie XIX a. sukilimus skatino dar gyva kolektyvinė atmintis, tad lenkmetį atsimenantys asmenys, sulaukę kraštotyrininkų dėmesio, tapdavo ir tautosakos pateikėjais (Mačiulis 2013: 249–250).

Šiaurės Lietuvoje darbavosi ir Jurgis Dovydaitis – žymiausias tautosakos rinkėjas tarpukario Lietuvoje. Ekspedicijos dienyne jis yra aprašęs 1932 m. rugpjūtį įvykusią sėkmingą tautosakos „medžioklę“ Tryškių apylinkėse – susitikimą su lenkmetį gerai atsimenančiu pateikėju:

> Turėjau adresą, kad ten priemiestyje gyvena senelis Henrikas Geisteris, kuris atsimena lenkmečius. Radau jį besirengiantį eiti į laukus pažiūrėti savo karvutės. Tad patraukiau sykiu su juo <...>. Per lenkmetį buvo 17 metų amžiaus. <...> Kai žmonės pajuto, kad jau laisvė, kad nereiks eiti baudžiavų, tai patys ponai skubinosi paleisti nuo baudžiavų ir nuo lažų. Po rusų manifesto lenkų dvarininkai – ponai ėmė skelbti, kad rusai nori žmonėms tikėjimą panaikinti. Žmonės bunto nenorėjo. Agitavo prie bunto tik ponai; daugiausia Stabevičia Kaunatavo dvare, jis surinko apie 15000 vyrų. Jį praminė karaliumi Jablonskiu. Apie jį dainavo: „Pons Jablonskis jojo / ir karalium pastojo“. Dainuodavo ir apie Garibaldį. <...> Visi vyrai buvo susirinkę iš apylinkės kaimų. Dvarininkas Mockevičius surinko apie 900 vyrų. Jam padėjo dvarininkas Burba. Abudu buvo iš Šiauliškių. Stipriausias buvo Stanevičius. Jie savo kariuomenę padalino į tris pulkus. Visa kariuomenė, vaikinai buvo raiti. Arklius kas turėjo savo, o kas neturėjo, – tiems davė ponas. Jų ginklai buvo dubeltauka. Dar kiti turėjo namieje kaltus durtuvus. Kiti turėjo iš rusų įsigytus šautuvus. Stanevičiaus pulkas turėjo keturias žalvarines armotas, kurias nešė pakabinę ant 2 arklių <...>. Tarp sukilėlių buvo ir lenkų kunigų. Bajorai tarp savęs kalbėjo lenkiškai, o prasti žmonės lietuviškai. Bajorai žmonėms žadėdavo, jog kai ties Maskarūda rusus sumuš, tai visi gaus po tris valakus žemės. Kariuomenę vadai tvarkė lenkiškai. <...> Kurtavėnų miške lenkai buvo po valdžia

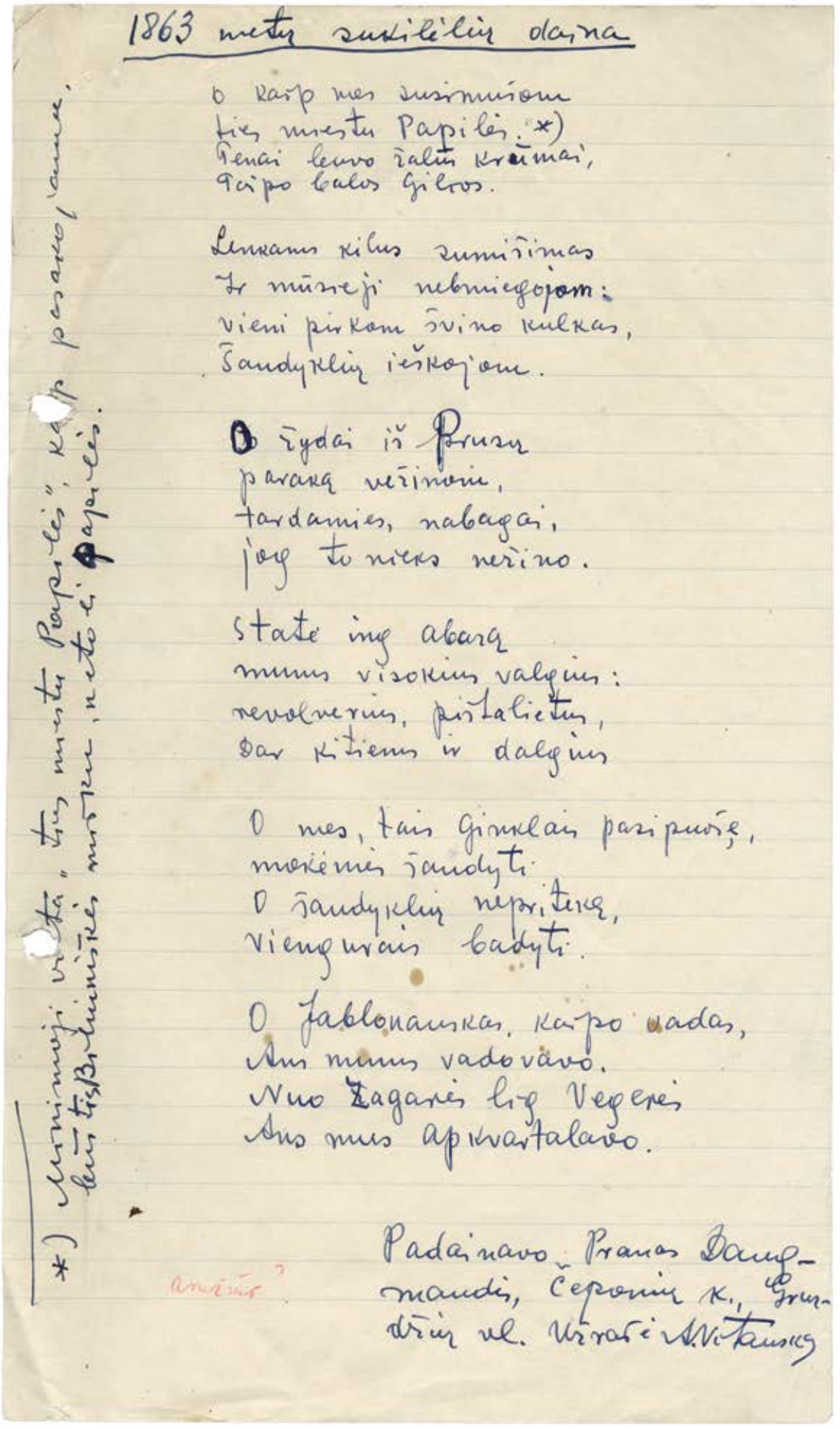

1863 metų sukilėlių daina

O kaip mes susimušom
ties miestu Papilės. *)
Tenai lenvo žalūs krūmai,
Taipo balos gilios.

Lenkams kilus sumišimas
Ir mūsieji nebmiegojom:
vieni pirkom švino kulkas,
Šandyklių ieškojom.

O žydai iš Prusų
paraką vežinom,
tardamies, nabagai,
jog to nieks nežino.

State ing abazą
munus visokius valgius:
revolverius, pištalietus,
Dar kitiems ir dalgius

O mes, tais ginklais pasipuošę,
mokėmes šandyti
O šandyklių nepritekę,
Viengurais badyti.

O Jablonauskas, kaipo vadas,
Ans munus vadovavo.
Nuo Zagarės lig Vegerės
Ans mus apkvartalavo.

Padainavo Pranas Daugmandis, Čeponių k., Grundžių vl. Užrašė A. Vitauskas

*) Minimoji vieta „tis miestu Papilės", kaip pasakojama, būtis Biliniškės miškų, netoli Papilės.

1938 m. vargonininko ir kraštotyrininko Adomo Vitausko Čeponių kaime iš Prano Daugmandžio užrašyta sukilėlių daina. Iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkinių

> Burbos ir Mockevičiaus. Stanevičia susidūrė su rusais ties Kurtavėnais, Jis rusus sumušė po Sėkminių. Ties Kurtavėnais buvo apsuptas Mockevičius, Burba, Stanevičius. Juos užpuolė rusai ir sumušė. Po to mūšio lenkai daugiau negavo degtinės ir suprato, kad jiems niekas nepadės. Nesirodė iš Anglijos ir Garibaldi... Pats Mockevičius ir Burba liepė žmonėms skirstytis, nes pamatė, kad prieš rusus neatsilaikys. (Dovydaitis 1935: 380–381)

Tokios „mažosios istorijos“, papasakotos, užrašytos jų dalyvių arba tautosakos rinkėjų, leidžia patirti, kaip lietuvių valstiečiai prisiminė sukilimus. Pasakojimuose paminimi ne tik luominiai, tautiniai ir kultūriniai sukilimo dalyvių skirtumai, bet ir juos žavėję arba trikdę dalykai. Antai akivaizdu, kad eilinių sukilėlių buvo gerbiamas vadas Jablonauskis (kai kur Jablonskis)[3], minimas tiek šio krašto dainose, tiek Miglovaros atsiminimuose.

Kita vertus, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, žurnale „Gimtasai kraštas“ aprašiusi kelių sukilime dalyvavusių dvarininkų šeimų likimus, pastebi, kad posukiliminiu laikotarpiu jų patirtys nevirsdavo pasakojimais, neretai jos buvo nutylimos:

> Pirmiausiai turiu pabrėžti, kad nors augau ir senau sukilėlių tarpe, bet tiesiog iš pačių sukilėlių lūpų teko mažai girdėti apie sukilimą.
>
> Šitaip veikė dvigalvio erelio teroras į palikusius tėvynėje dar gyvus ir neištremtus dalyvius. Tik susitikę jie daug širdingiau sveikinos, ilgai vienas kitam rankas spausdavo, lyg džiaugdamiesi, kad dar kvėpuoja tėvynės oru ir dar turi vienminčių draugų. <...>
>
> Dėka tokiam lenkmečių įvykių užtylėjimui, veikiausia liko mūsų užkampy daugybė dvarų dvariukų nesunaikintų, daugybė žmonių neištremtų, t. y. žmonių veikliai sukilime dalyvavusių. (Petkevičaitė-Bitė 1934: 38–39)

Apibendrinant galima tarti, kad rengdami parodą Šiaulių kraštotyrininkai į sukilimą žvelgė iš lietuviškos perspektyvos. Jie rėmėsi tiek iš lietuvių valstiečių kilusių jo amžininkų ir dalyvių liudijimais, tiek jautriomis dvarininkų patirtimis. Galima būtų plačiai svarstyti, kas formavo šiauliečių istorinę savimonę, bet šįsyk norėtųsi išskirti kraštotyrininkų veikloje neišvengiamą santykį su pirminiu šaltiniu – žmonių istorijomis.

3 Tikroji jo pavardė – Boleslovas Dluskis (Bolesław Dłuski), o slapyvardis – Jablonovskis (Jabłonowski) (1829–1905). Carinės Rusijos armijos atsargos karininkas, gydytojas, kurį laiką vadovavęs Kauno gubernijos sukilėlių pajėgoms. Po sukilimo gyveno Paryžiuje, kituose Europos miestuose, piešė.

LITERATŪRA:

B. [Bugailiškis] 1933 = B. [Peliksas Bugailiškis] 400 klm. 1863 metų sukilimo parodai. *Šiaurės Lietuva*. 1933-09-10, 37(187).

Bugailiškis 1933a = Peliksas Bugailiškis. Mūsų darbas ir visuomenė. *Šiaulių metraštis. Kraštotyros darbo metinė knyga*. Šiaulių Kraštotyros draugija, p. 87–88.

Bugailiškis 1994 = Peliksas Bugailiškis. *Gyvenimo vieškeliais. Medžiaga istorijai*. Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 1994.

Dovydaitis 1935 = Jurgis Dovydaitis. Iš tautosakininko dienyno. *Gimtasai kraštas*, 1935, Nr. 3–4 (7–8).

J. Š. 1934 = J. Š. Apžvalga. *Gimtasai kraštas*, Nr. 1, 1934.

Mačiulis 2013 = Dangiras Mačiulis. Kraštotyros muziejai ir kolektyvinė atmintis nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2013, Nr. 37.

Miglovara 1937 = Juozas Miliauskas-Miglovara. 1863 metų sukilimą atsiminus. *Karo archyvas*. T 2. Kaunas 1937.

Petkevičaitė-Bitė = Gabrielė Petkevičaitė-Bitė. 1863 metai. *Gimtasai kraštas*, Nr. 1. 1934, p. 38–39.

Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022 = Vasilijus Safronovas, Kęstutis Kilinskas, Dangiras Mačiulis. *Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu: vaidmenys, patirtys, vadovėliniai pasakojimai ir atminimo politika*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022.

Šiukščienė 2013 = Virginija Šiukščienė. 1863 metų sukilimo atmintis muziejuose. *1863 metų sukilimas: veidai, vardai, istorijos*. Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 2013.

Vitkus 1933 = Juozas Vitkus. *1863 metų sukilimas Lietuvoje (prisiminimai)*. Kaunas, 1933.

THE UPRISING OF 1863-1864 IN ŠIAULIAI IN THE EYES OF LOCAL HISTORIANS

Lina LEPARSKIENĖ

The Šiauliai *Aušros* Museum holds a number of artifacts of the 1863-1864 uprising. In the interwar period, the local history society, headed by Peliksas Bugailiškis, organised expeditions to collect exhibits and took care of the activities of the Aušros Museum. In 1933, to commemorate the 70th anniversary of the uprising, the local historians visited over 100 places in Panevėžys, Šiauliai, and Kėdainiai districts, wrote down the memoirs of direct participants of the uprising or their relatives, and collected almost 500 exhibits for the exhibition. The symbolic monument to commemorate the uprising was built in 1935 in Šiauliai, on the Hill of the Rebels, at the execution site of 11 rebels. Unfortunately, many of its exhibits, including the written accounts of the uprising, were lost during the evacuation of the museum during the Second World War. The published texts of the memoirs have survived. In 2006, the ethnographic archive of the Aušros Museum was included in the Lithuanian National Register of the UNESCO Memory of the World Programme.

DANGAUS AKMENYS, UOLOS IR KALNAI

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnyje pristatatomi debesies-akmens, debesies-uolos, debesies-kalno mitiniai-poetiniai vaizdiniai, taip pat perkūno, kaip akmenų danguje riedėjimo, uolų danguje griūties, samprata. Pirma pateikiama lyginamųjų duomenų iš kuo įvairiausių šiuolaikinių bei senųjų pasaulio tradicijų, paskui – atitinkamų lietuviškų (baltiškų) ir aplinkinių slavų. Svarbi išvada: kadangi ne akmenys žemėje prilyginami debesims, o debesys danguje prilyginami akmenims bei uoloms, kurias nuverčia ir suskaldo Perkūnas, vadinasi, Perkūnas nėra „atmosferinė" dievybė. Oro erdvė – tik viena iš jo pasireiškimo sričių, kad ir akivaizdžiausia, kuriai tik pritaikyta ta pati uolą nuverčiančio, perskeliančio ir sustabdytą tėkmę paleidžiančio lietis Perkūno mitologema, aptarta ankstesniuose autoriaus straipsniuose. Pabaigoje dar pristatytas susijęs akmeninio dangaus mitinis vaizdinys, irgi žinomas visame plačiame pasaulyje nuo seniausių laikų.

Nelietuviška asmenvardžių rašyba atskiru sąrašu pateikta gale.

Prasminiai žodžiai: debesis-akmuo, debesis-uola, debesis-kalnas; perkūnas – akmenų griūtis danguje; akmeninis dangus; baltų ir lyginamoji mitologija.

Visame plačiame pasaulyje nuo seno debesys prilyginami akmenims, uoloms, kalnams, pradedant archajinėmis apeigomis, tautosaka ir baigiant šiuolaikine poezija. Gausiai duomenų iš įvairių tradicijų yra pririnkęs ir paskelbęs Džeimsas Džordžas Freizeris. Keli pavyzdžiai:

> Dažnai manoma akmenis turint galią sukelti lietų, aplaisčius ar apšlakščius juos vandeniu arba pasielgus su jais kokiu nors kitu deramu būdu. Samoa salose kiekvienas kaimas turėjo savą pagarbiai laikomą akmenį, atstovaujantį lietaus dievui, sausros metu jo žyniai nešdavo akmenį eisenos priešakyje ir pamerkdavo srovėn. <...> Naujojo Pietų Velso keraminų (Keramin) genties burtininkas leidžiasi nusekusios upės dugnu prie apvalaus plokščio akmens, apšlaksto jį vandeniu ir apkloja. Kai kuriose šiaurės vakarų Australijos gentyse „lietaus darytojas" nukanka į tam tikrą vietą, tamtyč paskirtą „lietui daryti". Ten jis sukrauna krūsnį akmenų ar žvirgždo, ant viršaus uždeda savo stebuklingąjį akmenį ir tada eina ratu aplinkui krūsnį, kalbėdamas užkalbėjimus, valandų valandas, kol visai išsekusį jį pakeičia jo padėjėjas. Ant akmens nuolat šlakstomas vanduo <...>. Manipure, ant aukštos kalvos į rytus nuo sostinės, yra akmuo, liaudies vaizduotės prilygintas skėčiui. Pasigedus lietaus, radža pasemia vandens iš šaltinio apačioje ir šlaksto akmenį. Japonijoje, Sagamyje, irgi yra akmuo, kuris, aplietas vandeniu, prišaukia lietų. Kai Centrinės Afrikos vakondžiams (Wakondyo) prireikia lietaus, jie siunčia pasiuntinius pas vavambus (Wawamba), gyvenanačius sniegu otų kalnų papėdėse ir turinčius laimę saugoti „lietaus akmenį". Už sutartą atlygį vavambai nuplauna brangųjį akmenį, patepa jį aliejumi ir įmerkia į pilną vandens puodynę. Po to lietaus jau netenka ilgai laukti. Apačiai perdžiūvusiose Arizonos bei Naujosios Meksikos dykumose lietų prišaukdavo semdami iš šaltinio vandenį ir tam tikrame aukštyje juo apliedami uolą. Jų įsivaizdavimu, dėl to netruks susitvenks debesys ir prapliups lietus. Be to, šitokie papročiai žinomi ne vien laukiniuose Afrikos bei Azijos užkampiuose ar saulės išdegintose Australijos bei Naujojo Pasaulio dykumose. Jų laikytasi ir vėsesniame ore po pilku Europos dangumi. Antai vadinamosiose Broceliandės giriose yra romantiškai pagarsėjusi Barentono versmė, prie kurios, pasak legendų, gudobelės unksmėje kerų miegu tebemiega burtininkas Merlinas. Pasigedę lietaus čia lankydavosi valstiečiai bretonai. Jie kaušu pasemdavo vandens ir šliūkštelėdavo jį ant greta riogsančio plokščio akmens luito. O gūdžiose Snoudono kalno tankmėse apsuptas stačių uolų telkšo vienišas ežerėlis, vardu Dulinas, arba Juodasis Ežeras. Nuo kranto ežeran kyšo akmenų virtinė, ir jeigu kam nors, žengiant tais akmenimis, pavyktų šliūkštelėti vandens taip toli, kad apšlakstytų paskutinį iš jų, vadinamą Raudonuoju Altoriumi, tai tik per atsitiktinumą bebūtų galima ligi vakaro išvengti lietaus, netgi karščiausią dieną.[1]

Centrinės Australijos dièriai (Dieri) sunkios sausros metu, balsiai apraudodami varganą šalies būklę ir pusbadžius save pačius, šaukiasi

1 Frazer 1995: 74–75.

> protėvių vėlių, vadinamų mura mura, kad šios suteiktų jiems galios prišaukti lietų. Nes jie tiki, kad lietų debesyse sukelia jų bei kaimyninių genčių atliekamos apeigos, prisidedant protėvių vėlėms. Būdas, kuriuo jie sukelia lietų, štai toks. <...> Per apeigą į trobelės vidurį įridenami du dideli akmenys, kurie reiškia besitvenkiančius debesis ir pranašauja lietų. <...> Tuomet žyniai, kuriems prieš tai buvo nuleistas kraujas, šiuos du akmenis nugabena apie dešimt ar penkiolika mylių šalin ir užkelia kaip tik gali aukščiau į kuo aukščiausią medį. <...> Aišku, kad šie du aukštai medin įkelti akmenys, atstojantys debesis, – irgi būdas priversti danguje susitelkti tikrus debesis.[2]

Indijoje lietui prišaukti akmenys ridenti nuo kalno[3]. Afrikos barių (Bari) apeigose lietui prišaukti naudoti akmenys irgi buvo prilyginami debesims[4]. Vakarų Afrikos mandžių (Mande) pasaulio pradžioje vis nebuvę lietaus, todėl iš dangaus nusileidęs dieviškasis Kalvis, savo kūju trenkęs per uolą ir taip pagaliau sukėlęs lietų[5]. Pasak Hanso Bydermano, „daugelyje vietų uolų buvo prašoma lietaus ir dėl to jos buvo plakamos“[6], t y. mušamos vytimis, daužomos lazdomis[7] arba, tiksliau lietuviškai pasakius, *periamos* – kaip *Perkūno*.

Rūtos Benedikt duomenimis, Vidurio Amerikos indėnai „zuniai (Zuñi) teikia didelę reikšmę imitacinei magijai. Apeigose lietui prišaukti, atliekamose tuo tikslu atsiskyrusių žynių, jie grindimis ridena apvalius akmenis, taip ragindami užgriausti griaustinį, ir šlaksto vandenį, taip ragindami pratrūkti lietų“[8]. Nepamirštant ir Dž. Dž. Freizerio aprašytos atitinkamos Australijos diėrių apeigos, pravartu prisiminti aptartas[9] žodžio *uola* etimologines sąsajas su lie. *apvalùs*, *volióti* ‘verčiant risti, ritinti, ridenti’, la. *ols* [*uôls*], *apaļš* ‘apvalus’, *velt* ‘risti, ridenti, ritinti’ ir kt. Kaip matyti, šie grindimis ridenami apvalūs akmenys prilygsta debesims danguje arba, kitaip sakant, debesys suvokiami kaip dideli riedantys akmenys, uolos.

Pažiūros, kuriomis grindžiamas ir paaiškinamas šis visuotinis ritualinis elgesys, išliko paliudytos senovės graikų. Jas Sokrato lūpomis pristato Aristofanas komedijoje „Debesys“ (eil. 374–378):

> Strepsiadas: „O griaudėja kas gi, tu man pasakyk. Dėl griausmo aš tirtu iš baimės.“
>
> Sokratas (rodo į debesis): „Kai raičiojas šie, tai griaudžia tuomet.“
>
> Strepsiadas: „Tai kaip? Pasakyk tu, gudruoli.“
>
> Sokratas: „Kai tik debesiai prisipildo vandens ir pradeda smarkiai judėti,
>
> Per didelio svorio lietaus slegiami, nukarsta žemyn, pasunkėja.
>
> Susiduria viens su kitu, susprogsta ir sukelia trenksmą didžiausią.“[10]

Iš filosofų, pasak Diogeno Laertiečio, panašiai mokęs Anaksagoras: „Griausmas yra debesų susidūrimas. Žaibai – debesų trynimasis.“[11] O kad raičiodamiesi, susidurdami bei trindamiesi debesys sukeltų griausmą, jie, suprantama, turi būti akmeniniai, uoliniai.

Tokios pažiūros liaudyje išliko ligi pastarųjų laikų. Štai ką Pavlas Čiubinskis pasakojo apie XIX a. ukrainiečius: „Griaustinis, liaudies supratimu, randasi iš uolų drebėjimo. Nutinka tai štai kaip: Viešpačiui Dievui sumanius pasiųsti žemėn lietų su griaustiniu, jis liepia šventiesiems Jurgiui, Elijui ir Mykolui purtyti uolas, iš to ir randasi griausmas.“[12]

Gudijoje iš Eudakijos Sapiegos, 1927 m. gimusios Bistryčios kaime (Polocko r.), dar XXI a. užrašyta: *Гэта цяпер ужо па навучнаму даказваюцца, еслі туча ідзець, з тучай сайдзеняецца, палучаецца трэніе туч гэтых, і молнія, і гром* „Tai dabar jau moksliškai įrodoma, jeigu debesis eina, su debesiu susijungia, išeina trynimasis debesų šitų, ir žaibas, ir griaustinis“[13]. Kone Anaksagoro citata po daugiau nei dviejų su puse tūkstančio metų.

Šiuolaikinėje Lietuvoje toks požiūris į griaustinio kilmę itin gausiai ir išraiškingai paliudytas tarpukariu paskelbtame Jono Balio rinkinyje „Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose“:

> *Kai griaudžia, Dievas rita akmenis žemyn* (Valkininkai, Varėnos r.);
>
> *Danguje šventieji akmenis raičioja* (Paežeriai prie Valkininkų);
>
> *Šventieji akmenis ritina danguje. Kai trenkia, tai vienas akmuo nukrito žemėn* (Seredžius, Jurbarko r.);

2 Frazer 1995: 63–64.
3 Васильков 1979: 115.
4 Hocart 1970: 55.
5 Leeming 2010: 182.
6 Biedermann 2002: 448.
7 žr. Razauskas 2024a: 14–18.
8 Benedict 1989: 61.
9 Razauskas 2023: 17–21.
10 Antikinės komedijos 1989: 23.
11 FICh I: 71.
12 ЧбнМИ I: 19.
13 НПБП II: 270, Nr. 1256.

Arūno Baltėno nuotrauka

Griaustinio trenksmas kyla iš danguje esančių uolų, kurios pradeda griūti ir sukelia tokį bildesį (Raseiniai);

Šventieji susipyksta ir pradeda akmenimis mėtytis. Akmenys puola ant dangaus grindų, ir iš to kyla griausmas. Kurie akmenys didesni, pramuša grindis ir įtrenkia (Vilkaviškis);

Dievas mediniais laiptais rita akmenis (Būbeliai, Šakių r.);

Perkūno balsas kyla tada, kai malūnininkas meta akmenį, tas akmuo susimuša į debesį, tai iš to kyla žaibai; *Kiti dar sako, kad debesis į debesį trinas, ir iš to kyla griausmas ir žaibai* (Šimkaičiai, Raseinių r.);

Griausmas kyla iš debesų trynimosi į vienas kitą (Keturvalakiai, Vilkaviškio r.);

Akmenis raičioja: sudeda ant stalų, tai kai pradeda raičioti, tik bildu bildu, dangus gal sugriūti (Kazlai, Marijampolės r.);

Šv. Petras akmenis raičioja (Pilviškiai, Vilkaviškio r.);

Sako, kad velnias statinėje didelį akmenį raičioja (Marijampolė);

Griausmas kyla iš to, kad vienas debesys trinasi į kitą, tada pasidaro žaibas ir griausti (Kalvarija, Marijampolės r.)[14] ir t. t.

Ir 1936 m. užrašytoje „Pasakoje apie akmevertį, kalnavertį ir egliarautį“ (ATU 301) paaiškinta, jog kai sukyla audra ir *padangėj dunda*, tai *akmevertis su savo lazda ant debesų akmenis varto ir mėto, kad net žemė dreba*[15].

Kaip matyti, senovės graikai, XX a. tarpukario lietuviai ir dabartiniai gudai lyg būtų mokęsi iš vieno vadovėlio. Bet mums dabar svarbiausia, kad debesis – tai akmuo, uola. Kaip Henriko Nagio:

Viršum bundančio drumsto vandens
skrenda paukščiai pilki
ir debesys, lyg iš akmens
nukalti.[16]

Ir Vlado Braziūno: *Debesys plyšta lyg akmenis skaldo*[17]. Akmenų *skaldymas* mums savo ruožtu primena Perkūno *skalas*[18].

14 Balys 1998: 55–56, Nr. 467, 471, 472, 473, 483, 484, 485(a, c), 491(b), 497(d); 58–59, Nr. 529, 546(b), 554.
15 SP I: 392–393, Nr. 66 (kalba mano subendrinta).
16 Nagys 1990: 55.
17 Braziūnas 1986: 51.
18 Razauskas 2024b: 19.

***

Neretai akmenų bildesys danguje susijęs su jų vežiojimu vežimu ar ratais: *Kai griaudžia, Dievas akmenis veža* (Valkininkai, Varėnos r.); *Kai griaudžia, tai ten viršuj akmenis iš vežimo verčia* (Marijampolė); *Šyvis danguje važiuoja su akmenimis, tai už tai griausti* (Igliškėliai, Marijampolės r.); *Dievas po dangų važinėja ratus akmenų prisikrovęs ir sukeliąs bildesį* (Raseiniai)[19].

Dar dažniau patys ratai riedėdami darda per dangaus akmenis ar uolas, kurie vėlgi yra ne kas kita kaip debesys: *Dievas su ratais per dangų bruku važiuoja* (Marijampolė); *Dievas važinėja po dangų ir kai užvažiuoja ant akmens, tai iš to kylą trenksmas ir žaibai* (Šimkaičiai, Raseinių r.); *Alijošius su ratais po debesis važinėja* (Kazlai, Marijampolės r.); *Jei griaustinis griaudžia, tai žmonės sako, kad šv. Elijošius su ratais važinėja. Jei žaibuoja, tai Elijošius labai greitai po uolas važinėja, net ugnis iš po ratų pilasi į visas puses* (Tverečius, Ignalinos r.); *Kai Perkūnas griaudžia, tai ten žmogus, vadinamas Alijošium, važiuoja su šyvais arkliais per akmenis* (Grinkiškis, Radviliškio r.) arba *jis važiuoja per grįstą akmenimis kelią* (Vilnius); *Kai šv. Alijošius važiuoja per debesis dideliu vežimu, užkinkytu ketvertu arklių, tai mes girdim griaudžiant* (Bartninkai, Vilkaviškio r.); *Kai griaudžia, tai Elijošius per bruką važiuoja, jo ratai tarška* (Pilviškiai, Vilkaviškio r.); *Šv. Alijošius važinėja virš debesų karieta, pasikinkęs porą širmų arklių, ir lekia tiek, kad iš po ratų ugnis eina, tą žmonės mato žaibo pavidale* (Naujamiestis, Panevėžio r.); *Šv. Alijošius važiuoja per debesis ir akmenim grįstais keliais ir dudena* (Marijampolė); *Alijošius su Maiziešiumi per debesis važinėja* (Skapiškis, Kupiškio r.)[20].

Šie vaizdiniai irgi visuotiniai bei archajiški, juos irgi mena atitinkamos apeigos, pavyzdžiui, senovės graikų, kurias mums vėlgi primena Dž. Dž. Freizeris:

> Kai maldos ir eisenos nebegelbėjo, graikai su romėnais, kaip ir kitos tautos, stengėsi prišaukti lietų maginėmis priemonėmis. <...> Tesalijoje Kranono gyventojai šventykloje laikė bronzinius ratus [iškilmių vežimą]. Norėdami lietaus, jie tik papurtydavo ratus, ir pasipildavo lietus. Veikiausiai šių ratų dardėjimas reiškė griaustinį – kaip matėme, griaustinio bei žaibo mėgdžiojimas priklausė lietaus prišaukimo apeigoms Rusijoje bei Japonijoje. Legendinis Elidės karalius Salmonėjas dirbtinį griaustinį sukeldavo vilkdamas prie savo ratų prikabintus bronzinius katilus arba riedėdamas bronziniu tiltu ir svaidydamas liepsnojančius deglus, kurie atstojo žaibus. Šitaip jis šventvagiškai mėgdžiojo patį Dzeusą, savo ratais riedantį dangaus skliautu.[21]

***

Debesys – ne tik dangiškieji akmenys bei uolos, bet juo labiau, kaip gerai žinoma, – kalnai. Pavyzdžiui, kai Perkūnas *važiuojąs per debesis, o debesys dangaus gyventojams – didžiuliai kalnai, ir kai jis važiuojąs per tuos kalnus, tai kyla didžiulis trenksmas, o ugnys, kurios trykšta iš arklių kanopų, yra vadinamos žaibais*[22]. Vilius Kalvaitis „Lietuviškų vardų klėtelėje“ yra pateikęs plačiai paplitusią minklę: *Kokie kalnai per swietą keliauja? = kalnůtoses debesys*[23]. Jono Basanavičiaus Ožkabaliuose (Vilkaviškio r.) užrašytoje dainoje sakoma: *Aukšti kalnai, juoddebesiai – tai cigonų užklojims*[24].

Debesis prilyginti akmenims ar akmeniniams kalnams (uoloms) įprasta autorinėje lietuvių literatūroje: *Vėjas dangun ritena suakmenėjusius debesis pajuodusiais viršais* (P. Andriušis); *Iš rytų pusės kupetuoti debesys užkrovė padangę ir išpuošė ją kalnais ir visokiais kloniais* (V. Pietaris)[25]. Salomėja Nėris: *Juodi debesys – kalnai žydrą dangų užklojo*; *Padangėm traukia debesų kalnynai*[26] ir t. t.

Latviai irgi debesis prilygina kalnams: *Ja pamalē guļ iesārti mākoņi, kas atgādina kuplus ozolus vai kalnus – pērkons gaidāms* „Jei pakrašty guli rausvi debesys, primenantys kuplius ąžuolus arba kalnus, lauk perkūno“[27]. Ir žemės kalnai gali būti ne kas kita, kaip žemėn nusileidę debesys: *Lielauces pagasta Kokmuižas apkārtnē atrodas augsti kalni. Senāk tur bijusi pils. Tad no rīta puses nācis liels mākonis, birdinādams smiltis, un uzlaidies uz pili* „Lielaucės valsčiaus Kuokmuižos apylinkėse yra aukšti kalnai. Seniau ten buvo pilis. Tada iš rytų pusės atėjo didžiulis debesis, barstydamas smėlį, ir nusileido ant pilies“[28], taigi pavirto

19 Balys 1998: 55, Nr. 468, 469, 475, 477, 479(b).

20 Balys 1998: 55–57, Nr. 475, 485(b), 497(c), 498, 499, 500, 504, 507, 508, 511, 520; žr. Vėlius 1987: 132; Laurinkienė 1996a: 106, 193–194.

21 Frazer 1995: 76.

22 LTR 832/98/, cit. iš Laurinkienė 1996a: 91; Laurinkienė 1996b: 114.

23 KlvTK: dviii, dx, Nr. 104; žr. GrgLLM: 17, Nr. 72; LTs V: 662, Nr. 7568; LpMS: 254, 255; LtvŽ: 352, Nr. 624.

24 BsO I: 141, Nr. 94; LKŽ IV: 398; Ясюнайте, Коницкая 2009: 512.

25 Ясюнайте, Коницкая 2009: 507, 512; LKŽ VI: 925.

26 Nėris 1984 I: 301; II: 123.

27 ŠmLTT: 1183, Nr. 19370.

28 AnVT: 59.

kalnu. Debesuotą dangų, panašu, mena latvių dainų eilutės: *Dieviņš brauca oļu kalnu / Deviņiem kumeļiem* „Dievulis važiavo akmenų (uolų) kalnu / Devyniais žirgais“; *Dieviņš brauca oļu kalnu / Duj dzelteni kumeliņi* „Dievulis važiavo akmenų (uolų) kalnu / Dviem auksiniais žirgeliais“[29] ir pan.

Ištisa debesų „siena“ kartais prilyginama mūrui, t. y. rišamuoju mišiniu sutvirtintų akmenų ir plytų sienai: *Užeina debesys kaip mūras* (Ėriškiai, Panevėžio r.)[30]. Latvių: *Ja mūŗveidīgi mākoņi zemu guļ uz jūŗas, tad būs ass sals* „Jei mūrą primenantys debesys guli žemai virš jūros, bus speigas“[31].

***

Akmeniniai, uoliniai yra debesys ir gudams, pavyzdžiui, XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje užrašytuose užkalbėjimuose nuo gyvatės:

> <...> *пашлю на цябе тры грозныя тучы: адну вагняную, а другую вадзяную, трэцюю камянную: агнём спякёць, камнем заб'ець, вадой пальёць* „<...> užleisiu ant tavęs tris perkūnijos debesis: vieną ugninį, o antrą vandeninį, trečią akmeninį: ugnimi sukeps, akmenimi užmuš, vandeniu palaistys“;
>
> *Нашлець Госпадзі тры тучы грозных: адну камянную, другую вітравую, трэцюю агняную – агнём пупаліць, камнім разаб'ець, ветрым попіл разнясець* „Užleis Viešpats tris perkūnijos debesis: vieną akmeninį, antrą vėjinį, trečią ugninį – ugnimi padegs, akmeniu sudaužys, vėju pelenus išnešios“;
>
> <...> *пабідзіць вас Гасподзь Бог піцьма тучамі: першаю камянною, другою мечавою, трэццяю стралавою, чацьвёртаю дажджавою, пятаю агнянаю* „<...> nugalės jus Viešpats Dievas penkiais debesimis: pirmu akmeniniu, antru kalavijiniu, trečiu strėliniu, ketvirtu lietaus, penktu ugniniu“;
>
> *І пашлёць Бог на вас тучу камянную, і павыпаліць і павыкаціць вас з етага света* „Ir užleis Dievas ant jūsų akmeninį debesį, ir išdegins, ir išvolios jus iš šio pasaulio“;
>
> *Святы Міхаіл нашлець на вас тры тучы грозных: первую тучу агнянную, другую тучу камянную, трэцюю – скаловую. Агняннаю тучаю будзець у лесі паліць, камянною тучаю будзець па полю біць, скаловаю тучаю будзець у вадзе біць* „Šventas Mykolas užleis ant jūsų tris perkūnijos debesis: pirmą debesį ugninį, antrą debesį akmeninį, trečią – uolinį. Ugniniu debesiu miške degins, akmeniniu debesiu lauke muš, uoliniu debesiu vandenyje muš“;
>
> *Гасподзь на цябе нашле тры тучы: первую тучу – камнем заб'е, другую – агнём спале, трэцюю – ветрам садзьме* „Viešpats ant tavęs užleis tris debesis: pirmąjį debesį – akmenimi užmuš, antrąjį – ugnimi sudegins, trečiąjį – vėju nupūs“;
>
> <...> *штоб наслаў на цябе сам Гасподзь Бог тры тучы, тучы грозныя: адну камянную, другую вадзяную, трэцюю агняную. Камянная заб'ець, вадзяная затопіць, агняная спаліць* „<...> kad užleistų ant tavęs pats Viešpats Dievas tris debesis, perkūnijos debesis: vieną akmeninį, antrą vandeninį, trečią ugninį. Akmeninis užmuš, vandeninis paskandins, ugninis sudegins“;
>
> *І Міхаіла навядзець з небеса камянную тучу, разаб'ець вашы норы і пячоры сваёю сілаю нябеснаю* „Ir Mykolas nuleis iš dangaus akmeninį debesį, sudaužys jūsų urvus ir olas savo dangiškąja jėga“;
>
> <...> *будзя цябе Міхайла біць зялезным кнутом, нашлець на цябе тучу камянную, тучу грамавую* „<...> muš tave Mykolas geležiniu rimbu, užleis ant tavęs akmeninį debesį, perkūnijos debesį“[32].

Atkreiptinas dėmesys į „uolinio debesies“ pavadinimą *скаловая туча*, mat blr. *скала* ‘uola’ čia gali būti suprantama ir kaip aptartoji[33] *skala* reikšme ‘Perkūno kulka, Perkūno ginklas’. Šią reikšmę turėdami omenyje, Viačeslavas Ivanovas su Vladimiru Toporovu įžvelgė savotišką simetriją tarp blr. *скала* ‘Peruno kulka (перуновая стрела)’ ir hetitų *peruna-* ‘uola (скала)’[34].

Polesėje ir *бугры* ‘gūbriai, kauburiai, kaukarai, kalvos’ gali reikšti debesis: *Гарбузы и хвасолю сей тогда, когда бугры на небе. А когда чистое небо, ничего не сей* „Moliūgus ir pupeles sėk tada, kai gūbriai danguje. O kai giedras dangus, nieko nesėk“[35].

29 Biezais 2008: 70; Kursīte 1996: 125.

30 LKŽ II: 349.

31 ŠmLTT: 1184, Nr. 19392.

32 Замовы 1992: 117–122 (žr. 434–436), Nr. 317–319, 321–323, 331, 332, 334; žr. Иванов, Топоров 1970: 331, 332; Завьялова 2006: 30.

33 Razauskas 2024b: 19.

34 Иванов, Топоров 1970: 332.

35 ВЭС: 358.

Kalnai aiškiai mena perkūnijos debesis rusų mįslėse: *Кобыла заржет на турецкой горе, жеребец откликнется на сионской горе* „Kumelė sužvengs ant turkų kalno, eržilas atsilieps ant Siono kalno“ = *молния и гром* „žaibas ir griaustinis“; *Ржет жеребец на крутой горе, услышала кобыла во сырой земле* „Žvengia eržilas ant staus kalno, išgirdo kumelė drėgnoje žemėje“ = *гром с дождем* „griaustinis su lietumi“[36]. Rusams būdinga pasakyti, pavyzdžiui, *горы облаков* „debesų kalnai“, *хребты сизых туч* „melsvų debesų kalnagūbriai“[37] ir pan. Apskritai slavams akmeninių debesų įvaizdis įprastas[38].

Vaizdinys, tiesą sakant, visuotinis. Antai XVI a. Vakarų Europoje paplitusioje „liaudies knygelėje“ apie didįjį Renesanso magą daktarą Johaną Faustą, apibendrinančioje to meto mitines liaudies pažiūras, užtikrintai teigiama: „Debesys, kuriuos mes matome iš apačios, yra kieti ir stori kaip mūras ir uola.“[39]

Todėl nestebėtina, kad šis vaizdinys paliko pėdsakų ir kalboje. Pavyzdžiui, žodis ang. *cloud* ‘debesis’ yra kilęs iš vid. ang. *clud*, *cloud* ‘uola’ ir ‘debesis’, o šis – iš sen. ang. *clūd* ‘uola, uoliena’ (bendrašaknio su *clod* ‘luistas, grumstas’ ir ‘sušokti, susitverti į grumstus’)[40]. Taigi debesies pavadinimas anglų kalboje tiesiog atsirado iš uolos pavadinimo. Būtų galima čia prisiminti ir ru. *туча* ‘debesis’, bendrašaknį su lie. *tankus*, ir visaip kitaip *susitvėrusius* debesis[41].

Užtat XIX a. vedologams „kalną“ ar „uolą“ buvo priimta, tiesiog savaime suprantama laikyti „debesimi“[42]. Ir toks požiūris, nors gal kiek perdėtas, nebuvo be pagrindo. Šiaip ar taip, visi pagrindiniai uolą, kalną žymintys sanskrito žodžiai – kaip *ádri* ‘uola, didelis akmuo, akmens kalnas’, *aśman* ‘akmuo, uola’, *girí* ‘kalnas, kalva, pakiluma, uola’, *párvata* ‘(akmeninis) kalnas, uola’ – atitinkamuose kontekstuose iš tikrųjų įgauna reikšmę ‘debesis’[43]. O „Jadžiurvedoje“ net dusyk (dviejose jos brahmanose) pasikartoja pasakojimas apie debesų kilmę iš dangumi skrajojusių kalnų[44], visai kaip minėtoje lietuvių minklėje apie keliaujančius per „svietą“ kalnus-debesis.

***

Visa tai veda prie gana svarbios išvados, jog atmosferinė Perkūno veiklos sritis anaiptol nėra pirminė – ji pati nusakoma perkeltiniais kitos srities vaizdiniais, menančiais sąstingį ir pasiliejimą, *su-tvėrimą* ir *iš-tvėrimą*. Debesys dangaus erdvėje yra *susitvėrę* kaip rūgpienis ar varškė[45], o kadangi akmuo yra ryškiausias konkretus *susitvėrimo*, *sutvertumo* įvaizdis[46], tai ir debesys, bent jau tirščiausi, tankiausi, sunkiausi debesys yra dangaus „akmenys“. Debesys prilyginami akmenims – ne akmenys debesims. Perkūnas – ne „atmosferinė dievybė“.

***

Šia proga dar galima pastebėti, jog neretai maišomos bei sukeičiamos yra sąvokos „debesis“ ir „dangus“. Pavyzdžiui, Rytų Lietuvoje *dangulỹs* reiškė ‘debesis’: *Iš dangulio lietutis lyja* (Rodūnia, Varanavo r., Gudija)[47]. Latvių *debess* formaliai sutampa su lie. *debesis*, o reiškia ‘dangus’[48]. Negana to, rytų baltų **debesis*, pirmine reikšme ‘debesis’, yra kilęs iš ide. daiktavardžio **neb*^{h}*-es-* / **neb*^{h}*-os-*, irgi ‘debesis’, kaip ir sen. indų *nábhas* ‘migla, debesis’, gr. *νέφος*, *νεφέλη* ‘debesis’, lo. *nebula* ‘migla, rūkas, debesis’ (pastarieji du iš tos pačios šaknies plėtinio ide. **neb*^{h}*-el-*) ir daugelis kitų kalbų žodžių, tarp kurių – senovės hetitų *nēbis* reikšme ‘dangus’, slavų **nebo* (kilm. **nebese*) ‘dangus’ ir atitinkami keltų kalbų dangų žymintys žodžiai[49]. Ang. *sky* ‘dangus’, vid. ang. *skie* ‘dangus, debesis’ radosi iš sen. isl. *skȳ* (*ský*) ‘debesis’, kuriam savo ruožtu giminiški sen. ang. *scēo* ‘debesis’, sen. saksų *scio* ‘debesis’[50]. Panašiai

36 Афанасьев 1995 I: 312.
37 Ясюнайте, Коницкая 2009: 505, 512.
38 СД II: 448.
39 Faustas 2006: 100.
40 Klein 2003: 143; OEE: 80; žr. Афанасьев 1995 I: 180.
41 Razauskas 2021: 16–18.
42 Žr. Елизаренкова 1999: 173, 181; Кёйпер 1986: 124; Grassmann 1872: 39–40, 791.
43 Monier-Williams 1899: 19, 114, 355, 609; ГмИвИЯИ: 667; Елизаренкова 1999: 173.
44 Кёйпер 1986: 124; plg. Mironas 1969: 82; Zimmer 1946: 107.
45 Razauskas 2021: 16–18.
46 Razauskas 2022: 27.
47 LKŽ II: 260; žr. LKL II: 580.
48 KrLEV I: 205; FrLEW: 85; MžPKEŽ: 105 ir kt.
49 West 2007: 343; EIEC: 110; PkIEW: 315; Buck 1949: 53, Nr. 1.51.5; 65, Nr. 1.73.1; ГмИвИЯИ: 667–668; ЭССЯ XXIV: 101–104; Derksen 2008: 347–348; 2015: 118; ALEW: 210–211; taip pat FrGEW II: 309–310; BkEDG: 1012; WHLEW II: 151–152; Vaan 2008: 404 ir kt.
50 Klein 2003: 689; OEE: 442; Buck 1949: 53, Nr. 1.51.4; 65, Nr. 1.73.4; VrAEW: 508; žr. PkIEW: 951; West 2007: 343 ir kt.

ang. poet. *welkin*, vid. ang. *welken*, *wolkne* ‘dangus’ radosi iš sen. ang. *wolcen* ‘debesis’, giminiško su vok. *Wolke* ‘debesis’ ir atitinkamais kitų germanų kalbų debesį žyminčiais žodžiais[51].

Taigi, iš debesies, debesų aptraukto, apsiniaukusio dangaus gana būdingai atsiranda atitinkamas paties dangaus vaizdinys ir pavadinimas. Tai nėra sunku suprasti: kadangi ir patsai *dangus* yra ne kas kita, kaip tvirtas kietas *dangtis* (nelyginant namo stogas[52]), tai to dangčio vietą nesunkiai gali užimti dangų užtraukęs debesų apvalkalas – irgi tvirtas, kietas, akmeninis.

O dangus nuo senų senovės, nuo akmens amžiaus įsivaizduotas esąs akmeninis. Rimutės Rimantienės patikinimu, „to meto žmogus dangaus skliautą įsivaizdavo kietą ir tvirtą“, tiksliau, „dangų vaizdavosi kietą, padarytą iš labai tvirto akmens“[53]. Senovės šumerai dangų įsivaizdavo keliasluoksnį, ir kiekvienas iš sluoksnių buvo akmeninis, skirtingos rūšies akmens[54]. Senovės Babilono epinio herojaus Enkidu tvirtybė nusakoma štai kaip: „Tai tikrai Enkidu, padaras stepių, / Visoje šalyje ranka jo galinga, / Kaip iš dangiško akmenio, tvirtos jo rankos“[55]. Iš akmens (smaragdo) dangaus skliautas buvo Senovės Irane[56]. Akmeninio dangaus vaizdinys iki pastarųjų laikų žinomas vietos gyventojams Afrikoje, Indijos pusiasalyje, Pietryčių Azijoje, Australijoje, Malajuose, Ramiojo vandenyno salose, Šiaurės Amerikoje ir daug kur kitur[57]. Pavyzdžiui, Meksikos zuniai dangų vaizdavosi kaip tvirtą „akmeninį dangtį“, gaubiantį žemę tarsi milžiniškas apverstas dubuo[58]. Kalifornijos šiaurinėje pakrantėje XX a. pradžioje užrašyta sakmė prasideda: „Prieš sutveriant šį pasaulį, būta kito, kurio dangus buvo padarytas iš smiltainio uolos.“[59] Dar visai neseniai Altajaus šamanas, keliaudamas pas aukščiausiąjį dievą Ulgenį, turėjo pradaužti akmeninį dangų, o rituale jis tai pavaizduodavo išgaudamas griaustinį primenančius garsus[60]. Pavolgės ugrofinų mordvių dangus dvigubas: vienas geležinis, antras akmeninis[61].

Bene ryškiausias, chrestomatinis indoeuropiečių akmeninio dangaus pavyzdys yra patsai akmens pavadinimas **aḱmen-*, laringaliniu rekonstrukcijos lygmeniu **h$_2$ék̑mōn-* (ar **h$_4$ék̑mōn-*), iš kurio yra išriedėję tokie žodžiai kaip lie. *akmuõ* (kamienas *akmen-*), la. *akmens* ‘akmuo’, praslavų **kamen-* (< **akmen-*) ‘akmuo’, sen. indų *aśman* ‘akmuo’, bet atitinkamuose kontekstuose ir ‘debesis’ bei ‘dangus’, sen. iranėnų *asman* ‘dangus’ (Avestoje dar ir ‘akmuo’, vėliau tik ‘dangus’) ir sen. graikų *ἄκμων*, pirmine reikšme irgi ‘akmuo’, vėliau ‘priekalas (akmeninis)’, o Hesichijo glosoje – ‘dangus’ (*ὁ οὐρανός*)[62]. Tái pačiai šakniai priklauso germanų kalbų kūjį, plaktuką (kitados akmeninį) žymintys žodžiai, kaip vok. *Hammer*, ang. *hammer* bei kt., o dalis kalbininkų, ypač pastaruoju metu, jai priskiria ir dangų žyminčius žodžius vok. *Himmel*, ang. *heaven* bei kt.[63] Esama nuomonės, kad jau praide. **h$_2$ék̑mōn-* bus reiškęs ne tik akmenį, bet ir dangų, taigi akmeninio dangaus vaizdinys bus buvęs jau praindoeuropietiškas[64]. Nestebėtina, jeigu jau jis paveldėtas iš akmens amžiaus.

Akmeninį dangų taip pat mena kai kurie senieji indoeuropiečių tautų tekstai, kur jis gali būti nusakomas ir kitais žodžiais. Antai senovės indų „Rigvedoje“ dangus gali būti tapatinamas su uola, sprendžiant iš žynio-poeto prisipažinimo (V.45.1): *vidā́ divó viṣyánn ádrim ukthaíḥ* „turiu surasti dangaus (arba Dievo) uolą, praliedindamas (ją) dainomis“, t. y. šventomis giesmėmis priversdamas pasilieti iš jos versmę, o išoriniame pasaulyje šitaip, matyt, prišaukdamas lietų. Nesunkiai atpažįstame mūsų jau plačiai aptartą vaizdinį, tik perkeltą į dangų.

Senovės graikuose jau minėtas Anaksagoras, pasakojęs apie danguje besitrankančius

51 Klein 2003: 824; OEE: 537; Buck 1949: 53, Nr. 1.51.4; 65–66, Nr. 1.73.4; žr. Pfeifer 2004: 1578–1579; PkIEW: 1145 ir kt.

52 Plačiau žr. Razauskas 2020: 41–48.

53 Rimantienė 1995: 169; žr. Топоров 1972: 82.

54 MHM II: 653; West 2007: 342.

55 SRP: 114.

56 Corbin 1990: 74.

57 Pettazzoni 1967: 40–42; MHM II: 207.

58 FW: 1018.

59 AIML: 107.

60 Новик 2004: 90.

61 Deviatkina 2001: 102.

62 EIEC: 547; West 2007: 342; ГмИвИЯИ: 667; Buck 1949: 53, Nr. 1.51.6; FrLEW: 5; Sabaliauskas 1990: 45; 1994: 23–24; SmSEJL: 7–8; ALEW: 15–16; Derksen 2015: 47; KrLEV I: 63; PkIEW: 19; FrGEW I: 54; BkEDG: 52–53; Malandra 1983: 11; MrhKEWA I: 60; MrhEWA I: 137–138; Monier-Williams 1899: 114; ЧрИЭС I: 372; ЭССЯ IX: 137–140; Derksen 2008: 220; Иванов, Топоров 1974: 96; Журавлев 2005: 85 ir kt.

63 KrEDPG: 220; EIEC: 547; West 2007: 342; Watkins 1995: 429; Kluge 1999: 352–353, 374–375; FrLEW: 5; MrhEWA I: 138 ir kt.

64 West 2007: 342.

akmeninius debesis, anot Diogeno Laertiečio (II.12), taip pat „pasakė, kad visas dangus susideda iš akmenų“[65].

Akmeninis dangus, akmens soste ant akmeninio dangaus skliauto sėdintis Dievas, iš dangaus krintantys akmenys (retsykiais gal ir meteoritai, bet pirmiausia mitinės „Perkūno kulkos“) – visiems slavams žinomi vaizdiniai, o vienoje serbų liaudies dainoje išreiškiamas pageidavimas: *Ведро би се небо проломило а пануло студено камење* „Giedras dangus kad praskiltų ir šalti akmenys kristų“[66]. Akmeninį dangų mena rusų mįslė: *Шли козы по каменному мосту, увидали зорю, попадали в воду* „Ėjo ožkos akmeniniu tiltu, išvydo aušrą, sukrito vandenin“ = *небо и звезды* „dangus ir žvaigždės“[67]. Iki šiol Riazanės apylinkėse frazeologizmas *каменное небо*, pažodžiui ‘akmeninis dangus’, reiškia giedrą dangų; Vologdos apylinkėse *вёдро каменное*, pažodžiui ‘akmeninė giedr(um)a’, reiškia ilgai trunkančią kaitrą, o prieveiksmis *ка́менно*, pažodžiui maždaug ‘akmeniška, akmenù’, reiškia sausą karštį, esant giedram dangui[68]. Toje pačioje Vologdos gubernijoje 1901–1902 m. užrašytas mitinis tikėjimas: *За видимым небом – еще два, одно из которых каменное* „Už regimojo dangaus – dar du, iš kurių vienas akmeninis“[69].

Kosmogoniją menanti ukrainiečių kalėdinė daina iš XIX a. byloja:

З’ дрибного писку – черна землиця,
Студена водиця, зелена травиця;
З’ синёго каменьця – синее небо,
Синее небо, светле сонейко.[70]

Iš smulkaus smėlio – juoda žemelė,
Šaltas vandenėlis, žalia žolelė;
Iš mėlynojo akmens – mėlynas dangus,
Mėlynas dangus, šviesioji saulelė.

Pasak XIX a. Gudijoje užrašyto tikėjimo, Perunas danguje *разбівае скалы і праз гэта пускае на зямлю агонь-маланку* „perskelia uolas ir taip paleidžia žemėn ugnį-žaibą“[71].

Debesuotą nedebesuotą, šiaip ar taip dangų mena jau minėtos latvių dainų eilutės: *Dieviņš brauca oļu kalnu / Deviņiem kumeļiem* „Dievulis važiavo akmenų (uolų) kalnu / Devyniais žirgais“; *Dieviņš brauca oļu kalnu / Duj dzelteni kumeliņi* „Dievulis važiavo akmenų (uolų) kalnu / Dviem auksiniais žirgeliais“ ir pan.; taip pat kitose dainose minimas „akmenų tiltas“[72].

Esama nuomonės, jog ir minėtieji lietuvių duomenys apie danguje akmenis raičiojantį bei ratais per akmenis riedantį Perkūną mena ne tik debesis, bet akmeninį esant ir patį dangų[73]. Galų gale, kaip matyti, tai ir nebūtų prieštaravimas, o veikiau vieno talpesnio, imlesnio vaizdinio atmainos.

Itin iškalbingą šia prasme pavyzdį, kad ir šiek tiek apkrikščionintą, yra pateikusi Daiva Vaitkevičienė. Jos žodžiais, dangus „kadaise buvęs *vieno akmenio* ir tik *su perkūnais* suskaldytas: *Pirmiau, pryš Kristaus atėjimą, visa mūsų žeme, visas ors buva apsiausts vynu* [vienu] *akmeniu. Tas akmū neleida nė numirusiems į dangų patekti. Kristus tan akmenį pirmiausia perskėlė į keturias dalis ir paskum su perkūnais suskaldė, ir nuleida per sava galybę un žemes* (LTR 1790/64/)“; negana to, kaip tik dėl perskelto akmeninio dangaus skliauto, kaip tik „todėl iš dangaus ima lietis vanduo – lyti. Neatsitiktinai apie smarkų lietų sakoma *dangus prakiuro* (LTR 4512/79/)“; taigi, daro išvadą D. Vaitkevičienė, „lietus mitiškai suprantamas kaip dangaus vanduo, kuris pro žaibo praskeltą akmeninį dangaus kiautą liejasi žemyn“[74].

Įspūdingi lyginamieji pietų ir vakarų slavų duomenys, pateikti Tajanos Goriačevos: „Priešingai debesuotam (aptrauktam) dangui, liūtis – tai debesies įtrūkis, lūžis. Čia turime įdomią vakarų ir pietų slavų semantinę izoglosą. Antai serbų-kroatų kalboje ‘liūtį’ reiškia *прòвала облака*, pažodžiui – ‘debesies, įtrūkis, lūžis, skilimas’; *провалио се облак* reiškia ‘praėjo liūtis’, kai *провалить* – ‘pramušti, praskelti, pralaužti’; *пролом облака* ‘smarki liūtis’ pažodžiui – ‘debesies pralaužimas, praskėlimas, skilimas’; *небо се проломило од грома и силног пљуска* ‘dangus praskilo nuo perkūno ir smarkios liūties’. Plg. kašubų-slovinų *obervańe χmurë* ‘smarkus lietus, liūtis’, pažodžiui – ‘perplėštas, pratrūkęs debesis’; lužitėnų žemaičių *pśeryśe hobłokow* ‘liūtis’, pažodžiui – ‘debesų prarausimas, prakasimas’, *hobryśe hobłokow* ‘liūtis’, pažodžiui – ‘debesų aprausimas, apkasimas’; *mroke se proje* ‘debesys lūžta, skyla,

65 FICh I: 71.
66 СД II: 448; III: 378.
67 СдЗРН: 232, Nr. 1855.г.
68 Журавлев 2005: 86.
69 НБ: 121, Nr. 205.
70 Афанасьев 1995 II: 237; tekstas aprusintas, žr. СД III: 378.
71 МБ: 325.
72 Biezais 2008: 70.
73 Иванов, Топоров 1974: 22, 96; МНМ II: 304.
74 Vaitkevičienė 2001: 91–92, 94.

plyšta’ (*projś se* pažodžiui – ‘sprogti, skilti, prasiskleisti, išsileisti’). Taip pat plg. vok. *Wolkenbruch* ‘liūtis’, pažodžiui – ‘debesies lūžis, trūkis’.“[75]

Vis tas pats branduolinis vaizdinys, tik perkeltas į dangų: Perkūnas *perskelia uolą* ir *paleidžia lietis*, šįsyk – *lietų*.

Dabar galima šiek tiek praplėsti jau užsimintą Sogjelio Rinpočės ištartą budistinį netvarios žmogaus būties įvaizdį: „Gyvenimas – lyg žaibas danguje, tarsi nuo uolos krintantis vanduo.“[76] Palyginimas didaktiškas ir priklauso visai ne mitologiškai, netgi anti-mitologiškai tradicijai, bet niekur nedingsi: mitologija giliau už mūsų ketinimus – ji pačiose žmogiškojo mąstymo šaknyse, pačioje dirvoje.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Anaksagoras = Ἀναξαγόρας, lo. Anaxagorās
Aristofanas = Ἀριστοφάνης, lo. Aristophanēs
Benedikt, Rūta = Ruth Benedict
Bydermanas, Hansas = Hans Biedermann
Čiubinskis, Pavlas = Павло Платонович Чубинський, ru. Павел Платонович Чубинский
Diogenas iš Laertės, Laertietis, Laertijas = Διογένης ὁ Λαέρτιος, lo. Diogenēs Laertius
Faustas, Johanas = Johann(es) Faustus
Freizeris, Džeimsas Džordžas = James George Frazer
Hesichijas = Ἡσύχιος, lo. Hēsychius
Ivanovas, Viačeslavas = Вячеслав Всеволодович Иванов, Vjačeslav V. Ivanov, ang. Vyacheslav V. Ivanov
Sapiega, Eudakija = Еўдакія Васільеўна Сапега
Sokratas = Σωκράτης, lo. Sōcratēs
Toporovas, Vladimiras = Владимир Николаевич Топоров

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

AIML = *American Indian Myths and Tales*. Selected and edited by Richard Erdoes and Alfonso Ortiz. New York: Pantheon Books, 1984.

ALEW = *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch*, Version 1.1. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin, 2019.

Antikinės komedijos 1989 = *Antikinės komedijos: Aristofanas, Menandras, Plautas, Terencijus*. Vilnius: Vaga, 1989.

AnVT = *Latviešu tautas teikas: Vēsturiskās teikas: Izlase*. Sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1988.

Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Benedict 1989 = Ruth Benedict. *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1989 ($_1$1934).

Biedermann 2002 = Hans Biedermann. *Naujasis simbolių žodynas*. Vilnius: Mintis, 2002.

Biezais 2008 = Haralds Biezais. *Dieva tēls latviešu tautas reliģijā*. Rīga: Zinātne, 2008.

BkEDG = *Etymological Dictionary of Greek*, by Robert Beekes with the assistance of Lucian van Beek, I–II. Leiden–Boston: Brill, 2010 (puslapių numeravimas ištisinis).

Braziūnas 1986 = Vladas Braziūnas. *Voro stulpas*. Vilnius: Vaga, 1986.

BsO I = *Ožkabalių dainos*, I. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, I. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Buck 1949 = Carl Darling Buck. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago: The University of Chicago Press, 1949.

Corbin 1990 = Henry Corbin. *Spiritual Body and Celestial Earth: From Mazdean Iran to Shī'ite Iran*. London–Princeton: Princeton University Press, 1990.

Derksen 2008 = Rick Derksen. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2008.

Derksen 2015 = Rick Derksen. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2015.

Deviatkina 2001 = Tatiana Deviatkina. Some Aspects of Mordvin Mythology. // *Folklore*, vol. 17. Tartu: Estonian Institute of Folklore, 2001.

EIEC = *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Editors J. P. Mallory, D. Q. Adams. London–Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.

Faustas 2006 = *Daktaro Johano Fausto, garsiojo burtininko ir juodojo mago, istorija*. Vertė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

FICh I = *Filosofijos istorijos chrestomatija*, I: *Antika*. Sudarytojas Bronius Genzelis. Vilnius: Mintis, 1977.

Frazer 1995 = Sir James George Frazer. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. Abridged edition. London: Papermac, 1995 ($_1$1922).

FrGEW II = Hjalmar Frisk. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1970.

FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.

FW = *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend*. Editor Maria Leach. New York: Funk & Wagnalls, 1949.

Grassmann 1872 = Hermann Grassmann. *Wörterbuch zum Rig-Veda*. Delhi, 1999 ($_1$1872).

GrgLLM = *Menu mįslę keturgyslę: Lietuvių liaudies mįslės*. Paruošė K. Grigas. Vilnius: Vaga, 1970.

Hocart 1970 = Arthur Maurice Hocart. *Kings and Councilors: An Essay in the Comparative Anatomy of Human Society*. Edited and with an Introduction by Rodney Needham, Foreword by E. E. Evans-Pritchard. Chicago–London, 1970 ($_1$1936).

Klein 2003 = Ernest Klein. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam etc.: Elsevier, 2003.

Kluge 1999 = Friedrich Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23, erweiterte Auflage bearbeited von Elmar Seebold. Berlin–New York, 1999.

75 Горячева 1986: 45; plg. Толстые 1979: 73.

76 Sogjalas 2011: 39; žr. Razauskas 2023: 23.

KlvTK = Tautosaka, esanti „Lietuviškų vardų klėtelėje“. *Prūsijos lietuvių dainos*. Surinko Vilius Kalvaitis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998 ($_1$1905).

KrEDPG = Guus Kroonen. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden-Boston: Brill, 2013.

KrLEV I = Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I. Rīga: Avots, 1992.

Kursīte 1996 = Janīna Kursīte. *Latviešu folklora mītu spogulī*. Rīga: Zinātne, 1996.

Laurinkienė 1996a = Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

Laurinkienė 1996b = Nijolė Laurinkienė. Griaustinio dievas Perkūnas. *Tautosakos darbai*, V (XII). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

Leeming 2010 = David Adams Leeming. *Creation Myths of the World*. Santa Barbara, California–Denver, Colorado–Oxford, England: ABC-CLIO (Greenwood Publishing Group), 2010.

LKL II = *Lydos krašto lietuviai*, II. Redaktorių komisijos pirmininkas Norbertas Vėlius. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2002.

LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.

LpMS = *Mįslių skrynelė: 3000 lietuvių mįslių ir minklių*. Sudarytojas Stasys Lipskis. Vilnius: Žuvėdra, 2002.

LTR = Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

LTs V = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.

LtvŽ = *Lietuvininkų žodis*. Parengė Kazys Grigas, Zita Kelmickaitė, Bronislava Kerbelytė, Norbertas Vėlius, redaktorių komisijos pirmininkas Norbertas Vėlius. Kaunas: Litterae universitatis, 1995.

Malandra 1983 = William W. Malandra. *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.

Mironas 1969 = Ričardas Mironas. Kas yra Vėdai. *Problemos*, t. 3. Vilnius: Mokslas, 1969.

Monier-Williams 1899 = *A Sanskrit-English Dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages by Sir. Monier Monier-Williams*. New edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars. Delhi: Motilal Banarsidass, 1999 ($_1$Oxford University Press, 1899).

MrhEWA I–II = Manfred Mayrhofer. *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992–1996.

MrhKEWA I–III = Manfred Mayrhofer. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, I–III. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1956–1976.

MžPKEŽ = Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013.

Nagys 1990 = Henrikas Nagys. *Grįžulas*. Vilnius: Vaga, 1990.

Nėris 1984 I–II = Salomėja Nėris. *Raštai*, I: *Poezija 1920–1940*; II: *Poezija 1940–1945*. Vilnius: Vaga, 1984.

OEE = *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Edited by T. F. Hoad. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Pettazzoni 1967 = Raffaele Pettazoni. *Essays on the History of Religions*. Leiden: E. J. Brill, 1967.

Pfeifer 2004 = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Erarbeitet unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2004.

PkIEW = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.

Razauskas 2020 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Sielos namai: Namų samprata ir vertinimas dvasinėje tradicijoje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020.

Razauskas 2021 = Dainius Razauskas. Perkūno raugas. *Būdas*, 2021, Nr. 5.

Razauskas 2022 = Dainius Razauskas. *Stabo* akmuo ir akmuo *stabas*. *Būdas*, 2022, Nr. 5.

Razauskas 2023 = Dainius Razauskas. Iš (po) uolos pasilieja versmė. *Būdas*, 2023, Nr. 6.

Razauskas 2024a = Dainius Razauskas. Lazda sudavus iš uolos pasilieja versmė. *Būdas*, 2024, Nr. 2.

Razauskas 2024b = Perkūno *skala*. *Būdas*, 2024, Nr. 4.

Rimantienė 1995 = Rimutė Rimantienė. *Lietuva iki Kristaus*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 1995.

Sabaliauskas 1990 = Algirdas Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas, 1990.

Sabaliauskas 1994 = Algirdas Sabaliauskas. *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1994.

SmSEJL = Wojciech Smoczyński. *Słownik etymologyczny języka litevskiego*. Wilno: Universytet Wileński, 2007.

Sogjalas 2011 = Sogjalas Rinpočė. *Tibetiečių gyvenimo ir mirties knyga*. Kaunas: Mijalba, 2011.

SP I = *Stebuklinės pasakos*, I. Sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.

SRP = *Pasaulinės literatūros biblioteka: Senovės Rytų poezija*. Vilnius: Vaga, 1991.

ŠmLTT = *Latviešu tautas ticējumi*, I–II. Sakrājis un sakārtojis Prof. P. Šmits. Rīgā: Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1940–1941.

Vaan 2008 = Michiel de Vaan. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden–Boston: Brill, 2008.

Vaitkevičienė 2001 = Daiva Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos: Lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

Watkins 1995 = Calvert Watkins. *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*. New York–Oxford: Oxford University Press, 1995.

Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.

West 2007 = Martin Litchfield West. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

WHLEW II = *Lateinisches etymologisches Wörterbuch von A. Walde*. 3, neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann, II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1954.

VrAEW = Jan de Vries. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: E. J. Brill, 1962.

Zimmer 1946 = Heinrich Zimmer. *Myths and Symbols in Indian Art and Civilisation*. Edited by Joseph Campbell. New York: Pantheon Books, 1946.

Афанасьев 1995 I–II = Александр Николаевич Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, I–II. Москва: Современный писатель, 1995.

Васильков 1979 = Ярослав Владимирович Васильков. Земледельческий миф в древнеиндийском эпосе (Сказание о Ришьяшринге). *Литература и культура древней и средневековой Индии*. Москва: Наука, 1979.

ВЭС = *Восточнославянский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования*. Москва: Индрик, 2001.

ГмИвИЯИ = Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

Горячева 1986 = Татьяна Витальевна Горячева. К изучению славянской метеорологической терминологии. *Этимология 1984*. Москва: Наука, 1984.

Елизаренкова 1999 = Татьяна Яковлевна Елизаренкова. *Слова и вещи в Ригведе*. Москва: Восточная литература, 1999.

Журавлев 2005 = Анатолий Федорович Журавлев. *Язык и миф: Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу»*. Москва: Индрик, 2005.

Завьялова 2006 = Мария Вячеславовна Завьялова. *Балто-славянский заговорный текст: Лингвистический анализ и модель мира*. Москва: Наука, 2006.

Замовы 1992 = *Замовы*. Укладанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі Г. А. Барташэвіч. Мінск: Навука і тэхніка, 1992.

Иванов, Топоров 1970a = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. К семиотическому анализу мифа и ритуала (на белорусском материале). *Sign, Language, Culture*. Eds. A. J. Greimas, R. Jacobson et al. The Hague–Paris: Mouton, 1970.

Иванов, Топоров 1974 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука, 1974.

Кёйпер 1986 = Францискус Бернардус Якобус Кёйпер. *Труды по ведийской мифологии*. Москва: Наука, 1986.

МБ = *Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік*. Складальнікі: Ірына Клімковіч, Віктар Аўтушка; навуковыя рэдактары: Таццяна Валодзіна, Сяргей Санько. Мінск: Беларусь, 2011.

МНМ II = *Мифы народов мира: Энциклопедия*. Главный редактор А. С. Токарев, II. Москва: Советская энциклопедия, 1982.

НБ = *«Народная Библия»: Восточнославянские этиологические легенды*. Составление и комментарии О. В. Беловой. Москва: Индрик, 2004.

Новик 2004 = Елена Сергеевна Новик. *Обряд и фольклор в сибирском шаманизме: Опыт сопоставления структур*. Москва: Восточная литература, 2004.

НПБП II = *Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2: *Народная проза беларусаў Падзвіння*, II. Укладальнік У. А. Лобач. Наваполацк: Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, 2011.

СД II–III = *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, II–III. Под редакцией Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999–2004.

СдЗРН = *Загадки русского народа: Сборник загадок, вопросов, притч и задач*. Составил Д. Садовников. Санкт-Петербург, 1876.

Толстые 1979 = Светлана Михайловна Толстая, Никита Ильич Толстой. К семантике сербских заклинаний градовой тучи. *Balcano–balto–slavica: Симпозиум по структуре текста (предварительные материалы и тезисы)*. Москва: Институт славяноведения и балканистики, 1979.

Топоров 1972 = Владимир Николаевич Топоров. К происхождению некоторых поэтических символов: Палеолитическая эпоха. *Ранние формы искусства*. Москва: Искусство, 1972.

ЧбнМИ I = *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским*, I: *Верования и суеверия*. Санкт-Петербург, 1872.

ЧрИЭС I = Павел Яковлевич Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, I. Москва: Русский язык, 1999.

ЭССЯ IX, XXIV = *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, IX, XXIV. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1983, 1997.

Ясюнайте, Коницкая 2009 = Бируте Ясюнайте, Елена Коницкая. Колесница пяркунаса (атмосферные явления в выражениях с переносным значением: облака). *Балто-славянские исследования*, XVIII. Москва: Индрик, 2009.

HEAVENLY STONES, ROCKS, AND MOUNTAINS

Dainius Razauskas

Summary

Mythical-poetical images of the cloud-stone, cloud-rock, and cloud-mountain are presented and analysed in the article, as well as the notion of thunder as rolling stones or crumbling rocks in the sky. Firstly, comparative data from all over the world are afforded (referring particularly to James George Frazer, Aristophanes Clouds 374378, etc.); then, the recent Baltic and surrounding Slavic data. The main conclusion is that since not the image of clouds is transferred to the stones and rocks on earth but, conversely, the image of stones and rocks to the clouds in the sky, consequently, the god Perkūnas, apparently a thunder-god, is altogether not an atmospheric deity but is only occasionally manifesting in the atmosphere where he performs the same feat as on earth, i.e. crushes rocks and launches out streams to flow. In the end, the widely known mythical image of the stony vault of heaven, or stony sky, is also briefly considered.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

SVOTBINĖ RĖDA: MAINŲ MAZGAS. II D.

Arūnas SVERDIOLAS

Tęsinys. Pradžia Nr. 5

VESTUVINIS DOVANOJIMAS

Jau susipažindamas su mergina, jaunuolis ją vaišindavo. „Pradinės pažinties dovanos buvo nereikšmingos ir, kaip taisyklė, ragautinės: saldainiai ir riešutai.“[1] Bene įspūdingiausias vestuvinio dovanojimo momentas – kai marti visus apdovanoja naujosios šeimos aplinkoje. Naujiesiems, svainystės giminėms priklausė vis kitokia marčios dovana, kiekvienam pagal giminystės artumą. Jaunikis, savo aplinkos žinovas, su nuotaka iš anksto aptardavo, kaip apdalyti susirinkusius gimines. Paskui būdavo apdovanojami kiti vestuvių dalyviai, vaikai, aludaris, virėjos. Marti aplankydavo bei apdovanodavo ir kaimynus, šitaip susipažindama ir užmegzdama ryšius naujojoje vietoje. Nes dovanos įtraukia apdovanojamuosius į įsipareigojimų ir priklausomybių nuo dovanotojos tinklą. Vaikams tai būdavo pasakoma tiesiai:

> Vaikai palenkia galvas ir laukia juostelių. Marčia klausia kiekvieno vaikučio: – Ar paganysi marčios karves? – Paganysiu, paganysiu, – rėkia kiekvienas. Marti užkabina vaikui juostelę ant sprando.[2]

Marčios dovanojimas turi Marselio Mauso (Marcel Mauss) vadinamojo visuotinio socialinio fakto bruožų – tai vienas iš socialumo esmę sudarančių ryšių ir juos užtikrinančių mainų gėrybėmis tipų[3]. Algirdas Julius Greimas jį atpažino kaip simbolinį mitinių būtybių, globojančių sodybos statinius, apdovanojimą. Remdamasis etnografų pateiktais duomenimis, jis teigė, kad:

> <...> tradicinis aukojimas namų dvasioms „padovanojant“ joms rankšluostį arba juostą, jaunosios uždedamus ant vartų, ant šulinio, ant priekrosnio, ant šluotos ir t. t., prieš paskelbiant marčią šeimininke dar XX a. pradžioje buvo gyvas Dzūkuose <...>. Ne mažiau charakteringas yra ir kupiškėnų vestuvėse rankšluosčio uždėjimas ant alaus ąsočio ir ant priežedos <...>: nors rankšluostis ir laikomas ‘dovana’ aludariui ir virėjai, neabejotina, kad iš tiesų tai aukos namų dievams jau vien dėl to, kad, kaip asmeninė dovana, jis turėtų būti užmetamas apdovanojamajam ant pečių ar kaklo.[4]

Marti apdovanodavo paliekamos tėviškės ir jaunojo sodybos dievus globėjus, t. y. jiems aukodavo[5].

Į dovanojimą per tradicines lietuviškas vestuves galima žvelgti ir kaip į tam tikrą perteklinio dovanojimo – potlačo atmainą. T. Lepneris citavo 1639 m. liuteronų bažnyčios potvarkį:

> Kai jaunikio giminė yra didelė ir plati, nuotaka privalo duoti ir išdalyti dovanų daugybę drobių, marškinių, rankšluosčių, austų vilnonių daiktų, pinigų ir panašiai, kad išties jai pačiai nieko nelieka iš to, ką yra nuo jaunų metų suverpusi, išaudusi, numezgusi ar pasiuvusi. Priešingai, ji nesitiki sulaukti ar gauti dovanų iš svečių per vestuves. Per tokį nualinimą ne viena nuotaka pati lieka be nieko, nuoga nuogutėlė, ir tik negreit vėl pasirūpina drobių ir audinių savo poreikiams.[6]

Pačiame potvarkyje rašoma:

> Jei jaunasis, pagal jų [lietuvių] būdą, turi plačią giminę, tai jaunoji turi išdalyti dovanų daug drobės, marškinių, rankšluosčių, vilnonių audinių, pinigų ir panašių dalykų ir šitaip lieka be viso to, ką iš pat jaunumės verpė, audė, mezgė ir siuvo. O pati iš savo vestuvių svečių negali laukti ir negauna jokių dovanų. Dėl šitokio iššvaistymo kartais marti lieka visai varginga, nuoga ir plika ir ne taip greitai gali vėl įsigyti jai būtinos drobės bei reikalingų audinių.[7]

Atidovanojimas kažkodėl ne tiktai neminimas, bet ir neigiama jį esant. Nežinia, ar jis tiesiog liko nepastebėtas, ar čia slypi prieštaravimas tarp mainų lygiavertiškumo ir perteklingumo

1 Yla 1978: 42.

2 Buračas 1935: 271.

3 Rūta Latinytė atkreipė dėmesį į tai, kad tradicinėms lietuviškoms vestuvėms būdinga M. Mauso ištirtoji dovanojimo logika. (Žr. Latinytė-Liogienė 2013: 126–149)

4 Greimas 2005: 433–434.

5 Žr. Dundulienė 1991: 358–360, 363–365; Dundulienė 2019: 187–193; Angelė Vyšniauskaitė 2008: 387–390, 398–401.

6 Lepneris 2011: 171.

7 *Prūsijos kunigaikštystės*... 2003: 43.

principų, kurį antropologai aptinka įvairių bendrijų mainuose dovanomis. T. Lepneris, daug metų vokiškai ir lietuviškai pamokslavęs evangelikų liuteronų kunigas, kritikavo papročius ir siekė juos pagerinti, racionalizuoti. Jis siūlė: „Priešingai, veikiau svečiai ir giminės turėtų šį bei tą duoti jauniesiems namų ūkio pradžiai“[8], rekomendavo griebtis šio žalingo papročio administracinio reglamentavimo ir sankcijų už jo nepaisymą. Toks išlaidavimas visai nesiderino su protestantiškosios taupumo etikos, iš kurio dvasios, pasak Makso Vėberio (Max Weber), gimė kapitalizmas, reikalavimais: „[T]os gausios dovanos ir besaikis nuotakų įsiteikinėjimas turi būti visai uždrausti, o kurie tuo naudojasi, turėtų mokėti dvigubos [gautų dovanų] vertės baudą bažnyčiai.“[9] Latvijoje klausimas apie tai netgi buvo įtrauktas į liuteronų bažnyčios vizitacijos klausimyną: „Ar rengdami vestuves, krikštynas ir laidotuves, bereikalingai išlaidauja paleisdami vėjais savo turtą.“[10] Liuteronų bažnyčios atkaklios pastangos išnaikinti prūsiškojo potlačo reiškinius dažnai ėjo lygia greta su jos kova prieš girtavimą. 1426 m. įsakoma:

> <...> švęsdami vestuves teneišgeria alaus daugiau negu šešias statines, ir nevalia nei patiems, nei pasitelkus į pagalbą kitus asmenis jo parūpinti; ir apavo tenedovanoja daugiau negu šešias poras; už nusidėjimą bausmė – gerų pinigų šešios markės: pusė Bažnyčiai, pusė teisėjui.[11]

Po metų išleistame potvarkyje reikalaujama:

> Kadangi nepaprastai didelės vestuvės ir krikštynos pastebimai nuskurdina, ypač vargingesniuosius, tai dėl to turi kiekvienas miestas senuosius tuo reikalu surašytus nuostatus atnaujinti ir vėl paskelbti bei jų laikytis. Dėl to nusprendžiame ir įsakome: per vestuves tegali paprastieji laisvieji ir kaimų seniūnai po šešis dubenis, paprastieji valstiečiai po tris dubenis patiekti, skaitant keturiems žmonėms po vieną dubenį, daugiau negalima. Vestuvės neturi trukti daugiau kaip dvi dienas. <...> Kas viso to nesilaiko, tasai turi būti nubaustas sumokėti vyriausybei tris geras markes baudos.[12]

Savotiška perteklinio vaišinimo ir vaišingumo varžybų atmaina yra ir vadinamasis „musijimas“, primygtinis raginimas valgyti ir gerti. „Lietuvių kalbos žodyne“ preskriptyviai tvirtinama, kad šis žodis „neteiktinas“, bet nepaaiškinama, ką jis reiškia. „Vaišinti nereiškia tik padėti maisto ant stalo: nori – imk, nori – neimk. Vaišinti – tai be paliovos kreiptis į svečią, raginti jį valgyti ir gerti“[13], – aiškina Giedrė Šmitienė, gerąširdiškai rašydama apie valstietiškoje kultūroje vyraujantį palankumą kaip savitą laikysenos intencionalumą, nukreiptumą į kitą asmenį. Tačiau „musijimas“, susijęs su lenkų *musieć*, „privalėti“, yra taip pat ir skatinimas atlikti antrąją M. Mauso triados (dovanojimas – dovanos priėmimas – atidovanojimas) prievolę, t. y. priimti dovaną, vaišes ir užmegzti socialinį saitą, įsipareigoti, įsijungti. Įkyrų raginimą atitinka atkaklus spyriojimasis. Tačiau ir spyriojantis pasigendama raginimo: „Visko buvo, tik raginimo nebuvo.“ Šio savotiško žodinio agono pagrindu reiškiasi ir klostosi asmenų santykių niuansai. Beje, geriant už visų sumestus pinigus, niekas nieko neragina, sugėrovai nelaikomi svečiais, tad nesivaržydami įsipila sau patys – „geriu už savus“.

Tradicinėje valstietiškoje kultūroje būta ir kitokių varžybų, susijusių su pertekliniu vartojimu. Juozas Mickevičius apie žemaičius rašė: „Vestuves kelia vieni su kitais lanktyniaudami: vieni didūs, kiti bedidesni.“[14] Tai kėlė rūpestį ne tik liuteronų, bet ir katalikų bažnyčiai. Dar 1482 m., Vokiečių ordino valdymo Prūsijoje laikais, kartūzų vienuolis Heinrichas Beringeris rašė kaip apie žinomą dalyką:

> Pripažįstama taip pat, kad prūsai ištisomis giminėmis varžosi, kas daugiau suvalgys ir išgers. Tai pridaro daug blogio, nes per kaimo prekymečius skerdžiama daug gyvulių, kas vyskupų jau seniai uždrausta, bet žmonės dėl to nesirūpina, vyresnybė į tai taip pat nekreipia dėmesio.[15]

XVII a. fiksuojama, kaip tokios varžybos vyksta ir piršlybų metu: „[K]eturi vedžiai sėdi prie jo [piršlio], kitoje pusėje stalo susėda irgi keturi smarkūs bernai, galį daug išgerti. Kiekvienas pasirenka vieną ir stengiasi gėrimu jį priveikti.“[16] Kitas, vėlesnis liudijimas, o gal tiesiog senesniųjų liudijimų pasitelkimas: „Tada jau ima smarkėti gėrovų lenktyniavimas: uoliai vienas kitą ragina gerti be perstojo, o į tuščias rankas žiūrima kaip į smerktiną užsiiminėjimą niekais.“[17] Čia

8 Lepneris 2011: 171.
9 Lepneris 2011: 171.
10 *Konsistorijos...* 2003: 643.
11 *Sembos vyskupo...* 1996: 484.
12 *Žemutinės Prūsijos...* 1996: 488.
13 Šmitienė 2000: 183.
14 Mickevičius 1933: 68.
15 Beringeris 1996: 492.
16 Lepneris 2011: 166–167.
17 Wagneris 1990: 30.

vaišinimas įgauna dargi dvikovų serijos pobūdį, kai svarbu ir svečią kuo daugiau privaišinti, ir pačiam atlaikyti vis pilamą gėrimą. Į tam tikrą šių varžybų niuansą – atlygį sugėrovams – 1580 m. atkreipė dėmesį Jonas Lasickis: „Žmones, kurie noriai padeda jiems [žemaičiams] gerti, jie mielai apdovanoja midaus ąsočiu, marškiniais, rankšluosčiu, pirštinėmis, skepetaite arba kokiu nors kitu namų darbo daiktu.“[18]

Vestuvių epizodas, kai marti išdalina dovanas, yra įspūdingiausias, bet anaiptol ne vienintelis. Vestuvių proga vykdavo daugiapakopis ir daugiakryptis apsikeitimas dovanomis: „[P]er vestuves tik rėžyk [drobę] ir dalyk kiekvienam žingsny. Kur žingsnelis – ten dovanėlė.“[19] Keista, kad nei T. Lepneris, nei jo cituojamo vizitacijos potvarkio autoriai nepastebėjo atidovanojimo momento, labai ryškaus tradicinėse lietuviškose vestuvėse, ar netgi neigė jį esant. Tačiau Otas Glagau šį momentą pastebėjo ir pakomentavo:

> Vestuvės, kuriose išgeriama <...> dešimt ir daugiau bačkų alaus ir, be to, kiekvienas svečias apdalinamas drobės stuomenimis ar baltiniais, paleistų ubagais jų kėlėjus, jeigu neturėtų kiekvienas svečias savo ruožtu atsidovanoti, o ir daugelis artimiausių prietelių ir giminių atsiveža kaip savo indėlį alaus bačkelių ir visokių valgių, tai šitaip šeimininkai daugiausia atgauna savo kaštus.[20]

Atidovanojimo principą pastebėjo ir Jonas Vitortas, nagrinėdamas lietuvių paprotinę teisę: „Turiu paminėti, kad apdovanotieji pasijunta įsipareigoję atsakyti dovanomis, kurių vertė apskritai turi atitikti gautųjų vertę.“[21]

Šalia perteklingo dovanojimo, primygtinio vaišinimo ir atkaklaus atsikalbinėjimo gyvavo ir savotiškas jų antitipas, antipotlačas – toks pat primygtinis dovanų ir vaišių prašinėjimas. Šiaip jau papročio buvo nustatyta, kas, ką ir kada vaišina, tačiau vaišių būdavo prašinėjama ir netgi reikalaujama. Piršlį atkakliai spirdavo vaišinti gėrimais.[22]

> Tiems [vestuvininkams] iszwaźiawus pirszlis palika su bobomis, kurios ji źudidamas rejkaława idant gierimu nepritruktu. Par nełajmę pritruka: bobas surisza su abrusu jo piłwą, atweźe ekietes, apwerte ir swadina pirszli kietęndamas ji weszti I karczmą kad pirktu gierimu. Kąn tas regiedamas parneszina oriełkas, alaus ir mydaus. Tuokart bobas gierdamas garbina pirszli ir dajniawa.[23]

Prieš jaunajai paliekant tėvų namus, buvo renkamos šeimos narių ir visų kitų dalyvių dovanos arba jos pažadamos. Stengtasi išprašyti kuo daugiau. Dovanas rinkti buvo paskiriamos iškalbingos ir, reikia manyti, patrauklios merginos. Tai vadinama ačiavimu: „[J]aunoji, dažniausiai pasitarusi su tėvais ar kitais tame reikale nusimanančiais, iš susirinkusių svečių tarpo prašydavo sugebančias ir mokančias ačiuoti moteris bei pamerges <...>“[24] Ačiuojant iš eilės kreipiamasi į kiekvieną pagal giminystės ryšio artumą. Dovanų duodavo ir visi svečiai. Šalia lėkštės, į kurią renkami pinigai, būdavo įžiebiama žvakė, kad būtų matyti, kas kiek duoda. Už dovaną dėkojama arba pašiepiama, kad ji per menka. Etnografė Marijona Čilvinaitė pastebėjo: „Kas per kieno vestuves ačiavo, kaip ačiavo ir kiek surinko, pasakoja seneliai kartų kartoms, todėl – lūžta plyšta – reik surinkti kuo daugiau.“[25] Tai taip pat buvo varžybos. Tokiu būdu pavykdavo surinkti ženklų kraičio papildą. Ačiavimas dar buvo vadinamas mezliava, tai yra rinkliava, duokle, mokesčiu. Ši sinonimika rodo, kad mainų tipai galėjo transformuotis vieni į kitus.

Naujoje vietoje jaunajai taip pat duodamos arba žadamos dovanos, o svočia ir jaunasis tuos pažadus įsimena. „Dovanų gali duoti kas tik nori ir ką tik nori: ar avelę, ar žąselę, ar vilnelę, nors ir kumelę. Kas didesnę marčiai dovanėlę pažada, tam ir marti per „marčios dovanų dalijimą“ didesnę dovaną duoda.“[26] Taigi marčios dovanų dalinimas yra atidovanojimas arba atidovanotinas dovanojimas, įsipinantis į visuotinius dovanų mainus ir juos skatinantis. Galima sakyti, vestuvėse visi visiems duodavo dovanų, šitaip visi su visais susisaistydami. Buvo nustatyta, ir kas, ką bei kada turi vaišinti. Jaunasis duodavo pinigų pamergėms ir kitiems. Svečiams skirstantis lauktuvių namiškiams įdėdavo vadinamojo vestuvių pyrago: „Karvojaus duodama visiems; jei kas negautų, laikytų save išskirtu ir įskaudintu.“[27]

Greta varžybinio mainų momento ne mažiau svarbus buvo ir kitas – lygiavertiškumo, greta perteklingo dovanojimo – kompensavimas.

18 Lasickis 1969: 15.
19 Sabaliauskienė 1986: 320.
20 Glagau 1970: 250.
21 Vitartas 2017: 171. Lietuvių paprotinės teisės kaip tam tikros teisės atmainos tyrimų labai stinga, nes etnografams labiau rūpi paprotys kaip paprotys.
22 Žr. Buračas 1935: 222–223.
23 Valančius 2001: 418.
24 Čilvinaitė 1990: 7.
25 Čilvinaitė 1935: 300–301.
26 Buračas 1935: 269.
27 Yla 1978: 80.

KVIESTIEJI IR NEKVIESTIEJI

Taigi vykstant vestuvėms visi visiems duodavo dovanas. Tačiau reikia patikslinti – visi vestuvių dalyviai. Į vestuves buvo iškilmingai, primygtinai ir pakartotinai kviečiama:

> Štai kvieslys puikiai rėdyts ir raits pasirodė / Ir visus svotbon ateit pas Krizą paprašė. / Svotų kožnas viens, tuojaus kepurę nuvoždams / Ir už garbę tą didei kaip reik dėkavodams, Krizą pagarbyt ir svotbon ateit pažadėjo.[28]

Nekviestieji vestuvėse buvo nepageidaujami. Kristijonas Donelaitis aprašė su tuo susijusį incidentą: „Du kaimynu nekviestu svodbon atsibastė, / Viens jų Slunkium, o kitsai Pelėda vadinams.“[29] Jie nederamai („neviežlybai“) elgėsi, ir juos galiausiai išvarė. Vieno iš kelių poemos personažų rezonierių vardu K. Donelaitis pamoko: „Rods negražu, kad kas į česnį veržiasi lįsti, / Kur tikt sukviesti bičiuliai gal čėstavotis.“[30] Lietuviškas „negražu“ yra anaiptol ne tiktai estetinis, bet ir labai plačiai suprantamo deramumo vertinimas.

Ir pakviesti, ir būti pakviestam į vestuves, atlikti jose savąjį vaidmenį buvo laikoma garbinga pareiga ir prestižo dalyku. Citatoje iš „Metų“ matyti, kad tai garbė ir kvietėjui, šeimininkui, ir pakviestajam, svečiui. Bet dalyvavimas reikalavo atitinkamo įnašo. „Kiekvienas svetys, eidamas į vestuves, nešasi vaišių, jaunajai dovanų ir griežikams pinigų.“[31] Juozas Povilonis atpasakojo Ambraziejaus Pabrėžos liudijimą: „Muzikantai visą laiką griežia, nes jiems svarbu gauti atlyginimą ne tik iš šeimininko, bet ir iš šokėjų.“[32] Taip įsijungiama į vestuvinius gėrybių ir paslaugų mainus.

Vis dėlto buvo reikšminga išimtis. „Jaunosios išleistuvėms susirenka savo ir kitų artimesnių kaimų neprašytas jaunimas.“[33]

> Vakare susiėjo kaimos jaunimas, atėjo kviesti ir nekviesti, net iš kitų kaimų. Ypač tie nekviestieji drąsūs. Šiandien jų diena, jiems valia, nes šiandien mergvakaris, nuotakos atsisveikinimas su savo jaunystės draugais, vaikais ir mergaitėmis.[34]

Kartais jaunimas eidavo iš vienų apylinkėse vykstančių vestuvių į kitas, tai buvo pramoga ir savotiškas vietinis viešas renginys. Nekviestieji vestuvių dalyviai turėjo ypatingą, ribinį priklausančių-nepriklausančių, dalyvaujančių-nedalyvaujančių mainuose statusą: jie šokdavo, dainuodavo ir linksmindavosi, bet juos nebūtinai vaišindavo. Ir jie nevaišindavo vestuvininkų savo namuose, kaip kad pakviestieji svečiai. Į mainų tinklą neįtraukti bendrijos nariai lieka ties ne visai aiškia, slankia riba. Vis dėlto ir šioje paribio srityje veikė įtraukimo į abipusius ryšius mechanizmas. Nekviestųjų dalyvių vaišinimas priklausė vien tiktai nuo geros vaišintojo valios. Jei nekviestuosius pavaišindavo, duodavo pyrago ir (ar) alaus, tai šitai būdavo gryna geradarystė, vienpusė, atidovanojimo nereikalaujanti dovana, bet galėjo būti ir kvietimas įsitraukti. Visa tai takto, sprendimo, gražu ar negražu, dalykai.

RĖDA: ŽAIDIMAS-VAIDINIMAS

Matėme, kad tradicinės lietuviškos santuokos pagrindas yra derybomis pasiekiamas pragmatiškas besituokiančiųjų ar, tiksliau sakant, jų šeimų susitarimas. Tačiau skaitant vestuvių aprašymus krinta į akis, kad jų eiga šio susitarimo visiškai neatspindi, kaip kad, sakykime, katalikų ar protestantų bažnytinės santuokos poliloginės formulės: kunigo klausimai apie ketinimą tuoktis ir teigiami abiejų besituokiančiųjų atsakymai, santuokos priesaika, kuria jaunieji vienas kitam pažada meilę ir ištikimybę, o katalikiškos santuokos atveju – ir Dievo vardu veikiančio kunigo palaiminimas bei sakramentinė ištara, kurioje cituojami Jėzaus žodžiai iš Evangelijos: „Ką <...> Dievas sujungė, žmogus teneperskiria!“ (Evangelija pagal Morkų 10, 9)[35].

Vestuvių vyksmui suprasti prireikia netiesioginio buvimo būdo, heterotopijos ar netgi dvilypės tikrovės sampratos. Toks buvimo būdas būdingas veiksmams[36], dirbiniams ir kūriniams. Žmogiškajai egzistencijai reikia dirbtinių raiškos, įpavidalinimo priemonių. Paprasčiausi netiesioginio buvimo pavyzdžiai yra šešėlis ir atvaizdas

28 Donelaitis 2015: 115–117.
29 Donelaitis 2015: 125.
30 Donelaitis, 2015: 127.
31 Čilvinaitė 1935: 297.
32 Povilonis 1939: 874.
33 Buračas 1935: 234.
34 Katkus 1989: 92.
35 Nuo II Laterano Susirinkimo 1139 m. katalikų teologijoje ir bažnytinėje teisėje laikomasi principo, kad „dviejų pakrikštytųjų santuoka yra sakramentas (įvykdomas jungtuvių liturgijoje) ir sykiu sutartis, nes pasikeičiama sutikimu; neišardoma ją padaro pirmoji sueitis“ (Vorgrimler 2003: 480). Katalikiška santuoka yra sakramentas, protestantiškos – ne. Taigi pagal katalikišką sampratą yra du – teisinis (sutartinis) ir sakramentinis – klodai, o pagal protestantišką – tik pirmasis.
36 Žr. Sverdiolas 1996: 102–119.

veidrodyje, bet mano dabar svarstomiems reiškiniams artimiausia yra teatro paradigma. Santuoka kaip egzistencinis virsmas įpavidalinamas jį inscenizuojant, rengiant ypatingą žaidimą-vaidinimą.

Tradicinių vestuvių aprašymuose labiausiai krinta į akis žaidybinio-vaidybinio agono momentas: *svotbinė rėda* yra, galima sakyti, visą savaitę skirtingose vietose (daugiausia – nuotakos ir jaunikio sodybose, taip pat miestelyje ar bažnytkaimyje, pas svočią ir kaimynus) vykstantis spektaklis su dainomis, šokiais, prakalbomis, poleminiais dialogais, muzika, ypatingais drabužiais ir dekoracijomis[37]. Tai dainuojamasis spektaklis, bet anaiptol ne tiktai; tiesiog tautosakininkams labiausiai rūpėjo dainos, todėl vestuvių tvarka daugiausia buvo rekonstruojama pagal jas. Mūsų tautosakininkai keistai atsiriboja nuo istorijos ir etnografijos, o juolab nuo etnologijos ar antropologijos, nors ir mėgsta apeliuoti į šias disciplinas. Paprastai jie estetizuoja *svotbinę rėdą* kaip liaudies ar tautos poetinę kūrybą, stengiasi iškelti, Donato Saukos žodžiais tariant, jos savitumą ir vertę ir tuo pat metu psichologizuoja, laikydami jos elementus spontaniškomis jausmų išraiškomis. Toks traktavimas turi tam tikrą pagrindą (jaunosios ir jos motinos raudos – tai jausmų raiškos mechanizmas, padedantis susitaikyti su senųjų šeimos ryšių nutrūkimu), bet būtina turėti omenyje savitą žaidimo-vaidinimo plotmę, kurioje šie dalykai reiškiasi ir kurios pobūdį *rėdos* dalyviai kuo puikiausiai suvokia.

Vestuvių vyksmui apmąstyti reikia atitinkamų konceptualių įrankių. Tradicinių vestuvių, kaip savito žaidimo-vaidinimo, ypatumus galima aptarti, visų pirma, išskiriant kelis esminius klasikinio Vakarų teatro sampratos elementus ir nuo to atsispiriant. Aristotelis apibūdino patį pamatinį teatro bruožą – tai ne veiksmas, o veiksmo mėgdžiojimas ar vaizdavimas, *mimesis praxeos* (*Poetika*, 1496b). Deni Didro (Denis Diderot) „Aktoriaus paradokse“ yra aprašęs vaidmens atlikėjo patirtį: pasak jo, vaidinimą, kaip fikcinį vyksmą, lydi ypatingi, paradoksalūs, tikri-netikri atlikėjų jausmai. Jis siūlė svarstyti, kas teatre vadinama tiesa:

> Ar tai reiškia viską rodyti taip, kaip gyvenime? Jokiu būdu. Tiesa šiuo atveju tebūtų kasdienybė. Tad kas yra sceninė tiesa? Tai veiksmų, žodžių, veido, balso, judesio, gesto atitikimas to idealaus modelio, kurį sukūrė autoriaus fantazija <...>. Šis modelis veikia ne tik toną; jis keičia viską, net eiseną, net laikyseną. Todėl aktorius gatvėje ir aktorius scenoje – du tokie skirtingi žmonės, kad vargiai juos atpažįsti...“[38]

Chosė Ortega i Gasetas (José Ortega y Gasset), plėtodamas garsiąją Aristotelio ištarą, apie dvilypę scenos tikrovę rašė:

> <..> daiktai ir žmonės scenoje *prezentuojasi* mums *reprezentuodami* kitus daiktus ir asmenis. <...> Aktorės realybė susideda iš savo asmeninės realybės neigimo ir jos pakeitimo reprezentuojamu personažu. Tai ir yra re-prezentacija: aktorius vaidina ne tam, kad parodytų save, bet tam, kad prezentuotų kitą.[39]

Apibendrindamas jis teigė, kad teatro esmė yra metaforizavimas: „Vienintelis įmanomas būdas, kad *vienas daiktas būtų kitu*, yra metafora – „būti kaip“ arba kvazi būti.“[40] Šitai būdinga ne tik vienam ar kitam daiktui, patenkančiam į sceną. Ortega i Gasetas daro bendrą antropologinę išvadą: „Tai netikėtai atskleidžia, kad žmogaus likimas yra metaforiškas, kad žmogus yra egzistencinė metafora.“[41]

Panašiai sudvilypinti tikrovę geba net žaidžiantys vaikai. Oigenas Finkas (Eugen Fink), nagrinėdamas žaidimą-vaidinimą, net keliskart pasitelkė žaidžiančios mergaitės pavyzdį.

> Mažai mergaitei, žaidžiančiai su lėle, lėlė yra „vaikas“, o ji pati – jo „mama“. Žinoma, maža mergaitė nepasiduoda iliuzijai, nepainioja negyvos lėlės su gyvu vaiku. Žaidžianti maža mergaitė gyvena tuo pat metu dviejose srityse – įprastinėje tikrovėje ir nerealioje, vaizduotės srityje. Žaisdama mergaitė vadina negyvą lėlę vaiku – žaislas <...> atsiranda <...> žaidime ir iš žaidimo kaip ypatingo prasmės matmens projekto, ne įsiterpiančio į tikrovę, o veikiau plevenančio kaip nepagaunama regimybė.[42]

O. Finkas patikslino, kad ji „žino ir apie lėlę kaip apie žaislą, ir apie lėlės bei savo pačios vaidmenis“[43]. Tas pats pasirodo nagrinėjant kitokį, transvesticinį vaikų žaidimą. Hansas Georgas Gadameris rašė:

> <...> vaikų pomėgis persirenginėti <...> nereiškia noro pasislėpti, kuo nors apsimesti, kad paskui [žiūrovai] atspėtų ir atpažintų, kas jie tokie,

37 Puošiami arkliai, vežimai, gryčia, klėtis, vartai. Žibintai iš burokų. Vainikai, audeklai. Kostiumai, papuošalai, žolynai, žvangučiai, šiaudinės iškamšos.

38 Diderot 1978: 189–190.

39 Ortega y Gasset 1999: 397.

40 Ten pat, 438.

41 Ten pat, 438.

42 Fink 1979: 366–367.

43 Ten pat, 380.

> o priešingai, tai yra vaizdavimas, kad būtų tik tai, kas vaizduojama. Persirengęs vaikas nieku būdu nenori būti atpažintas. Turi būti tai, ką jis vaizduoja, o jei ir reikia ką nors atpažinti, tai vien tik tai. Turi būti atpažinta, kas tai „yra“.[44]

Ortega, apibūdindamas ypatingą sceninės tikrovės veikėjo veikimo būdą, pastebėjo, kad „[a]ktoriai gali judėti ir kalbėti įvairiausiomis formomis – tragiškai, komiškai, intermediškai, – tačiau tik su būtina nuolatine ir esmine sąlyga, kad niekas, ką jie daro ir sako, nebūtų suvokta „rimtai“, nes jų veikla ir kalba yra ireali, taigi yra fikcija <...>“[45]. Fikcinės tikrovės santykis su gyvenimiškąja yra paradoksalus – pastaroji ne tiesiogiai perkeliama į vaidinimą, o esmiškai transformuojama.

Ypač svarbiu teatro žanru Ortega i Gasetas laikė farsą, kuriame „žmogus dalyvauja irealiame, fantasmagoriniame pasaulyje, jį mato, girdi, jame gyvena, tačiau gerai supranta, kad tai irealybė, fantasmagorija.“[46] Šis momentas buvo pastebėtas jau XV a. I pusėje Vokiečių ordino valdomoje Prūsijoje, griežtai jį smerkiant: „<...> [p]er vestuves ir Užgavėnes čia vyksta velnių šokiai, o garbingi žmonės leidžia moterims persirengti vyriškais drabužiais, berniokiškais paltais ir panašiai – kas Dievo yra uždrausta.“[47] Netgi žaidybinė transvesticija laikoma nuodėminga, nederama, o drabužis – esmiškai lytišku.

Klasikinio Vakarų teatro išplėtotų žanrų požiūriu, tradicinių lietuviškų vestuvių žaidimas–vaidinimas yra mišrus, jame susipina tragizmas (ar bent lyrizmas) ir komizmas, jaudinimas ir juokinimas. Antikos ir Naujųjų laikų teatro žanriniai apibūdinimai čia tinka tik apytikriai ir su išlygomis, mėgintina sučiuopti savitus būtent šiam tradiciniam vaidinimui. Naujų ir tinkamesnių konceptualinių priemonių tam gali suteikti, be kita ko, vadinamojo podraminio teatro patirtis ir jos apmąstymas.[48] Mėginant apibūdinti šio savito žaidimo-vaidinimo žanrą, vertėtų pasitelkti ir performanso reiškinius. XX a. jie išsiplėtojo į savitas meno rūšis, bet jų pradų aptinkama ir pačiose archajiškiausiose kultūrose. Esminis skirtumas nuo postmodernių grynų improvizacijų yra šio žaidimo-vaidinimo griežtas įrėminimas tradicija. Bendrija ilgai atsimena ir aptarinėja šio žaidimo-vaidinimo vyksmą, atlikimą.

Fenomenologų ir hermeneutikų[49] nagrinėjamas *Spiel*, apimantis žaidimą, vaidinimą ir grojimą (mūsų atveju ypač svarbus dainavimas), yra labai platus apibendrinimas, antropologinė universalija. Iš tiesų yra labai įvairių ir skirtingų žaidimų, vaidinimų ir žaidimų-vaidinimų. Vienokie ar kitokie jų pavidalai aptinkami įvairiausiose kultūrose nuo pačių archajiškiausių iki dabartinių. Pasak O. Finko, „[ž]aidimas nėra žmogaus gyvenimo kraštovaizdžio pakraštinis reiškinys, tik kartkartėmis iškylantis, ribotas fenomenas. Žaidimas esmiškai įeina į žmogiškosios štai-būties sanklodą, jis yra pamatinis egzistencinis fenomenas.“[50] Laikydamas žaidimą-vaidinimą pamatiniu žmogiškosios būties, baigtinės egzistencijos reiškiniu, O. Finkas siekė ištirti ontologinę jo prasmę. „Jis [žaidimas-vaidinimas] persmelkia ir perdaro [*durchmachtet*] visą žmogaus gyvenimą iki paties pagrindo ir esmiškai lemia jo buvimo būdą, taip pat žmogaus būties supratimo būdą.“[51] Be kita ko, „Žaidimas yra egzistencijos matmuo, sąveikaujantis [*verwirkt*] ir daugeriopai supintas su kitais jos matmenimis.“[52]

Svotbinės rėdos atveju vaidintojo ir vaidmens santykis yra ypatingas tuo, kad svarbiausieji jos dalyviai visų pirma vaidina patys save. Visi žaidimo elementai darosi mišrūs – gyvenimiški ir kartu vaidybiniai. Šiaip jau kiekvienam teatro pastatymui gresia redukcionistinė kasdienio proto kritika, kad jo reginys esąs negyvenimiškas. Mums rūpimo mišraus, dvilypio reiškinio atveju žvilgsnis juolab dvejinasi. Aktoriaus paradokso principas, kurį D. Didro suformulavo, remdamasis Naujųjų laikų teatro patirtimi, *svotbinei rėdai* taikytinas *mutatis mutandis*: individualaus autoriaus kūrybinės vaizduotės vietą čia atitinka anoniminė tradicija. Bet ir šiame spektaklyje sceninio ir kasdienio gyvenimo skirtis reiškia, kad esminius egzistencijos momentus pagauna ir perduoda heterotopijoje tarpstantis žaidimas-vaidinimas, dirbtinė sistema, kurioje įprastiniam gyvenimui būdingas nuoširdumas pats savaime nieko negarantuoja, o veikiau trukdo. Apšnekėdami jaunosios ašaras, svečiai nepriima jų už gryną pinigą, pasigenda saiko, pašiepia (o apkalbos, pašaipa ir patyčios yra liaudiškos refleksijos, distanciacijos ir atsiribojimo priemonės).

Antanas Juška vestuvių vyksmą pavadino *svotbine rėda*[53], tai yra ypatinga tvarka, o Motiejus

44 Gadamer 2019: 130.
45 Ortega y Gasset 1999: 405.
46 Ortega y Gasset 1999: 405.
47 Beringeris 1996: 492.
48 Žr. Ficher-Lichte 2013; Lehmann 2010.
49 Heidegerininkų.
50 Fink 2018: 20–21.
51 Fink 1979: 356.
52 Fink, 1979: 357.
53 Žr. Juška 1955: 285–376.

Valančius vartojo slavizmą *parietka*, taip pat reiškiantį tvarką (rusų *poriadok*, lenkų *porządek*). Šalia pragmatikos vairuojamo kasdienio gyvenimo iškyla ar, tiksliau sakant, jo viduje kuriama savita heterotopija, fenomenologinės ir hermeneutinės filosofijos nagrinėta vokiškojo *Spiel*, apimančio žaidimą, vaidinimą ir grojimą, plotmė.

Fenomenologai ir hermeneutikai išryškina žaidimo-vaidinimo taisyklių-scenarijaus grindžiamąją reikšmę. Pasak H. G. Gadamerio, „žaidimo esmę sudaro taisyklės ir tvarkos, nurodančios, kaip užpildyti žaidimo erdvę“.[54] Panašiai rašė O. Finkas: „Žaidžiančio žmogaus veikimo savivalę apriboja ne gamta ar jos pasipriešinimas žmogaus įsiveržimui, ne artimųjų priešiškumas, kaip kad viešpatavimo srityje. Pats žaidimas nustato žmogui ribas ir sienas – jis paklūsta savo paties nustatytoms taisyklėms.“[55] Šiuo atveju žaidimo taisyklės yra ypatingo vyksmo tvarka, *rėda*.

> Žaidimą palaiko ir konstituoja tam tikras suvaržymas, žaidimas riboja galimybę savavališkai keisti bet kuriuos veiksmus, jis nėra neribotai laisvas. <...> Tačiau žaidimo taisyklės nėra įstatymas. <...> Net ir žaidimui įsibėgėjus, jei jo dalyviai sutinka, taisykles galima keisti; tačiau tuo atveju ima galioti būtent pakeistos taisyklės, varžančios tarpusavio veiksmų eigą.[56]

Dėl improvizuoto žaidimo taisyklių reikia kaskart susitarti, o tradicinio žaidimo atveju jos žinomos ir įprastos visiems bendrijos nariams. Kalbėdamas apie pastarąsias, O. Finkas atkreipia dėmesį, kad „[n]eretai būtent galiojančių taisyklių suvaržymai priimami palankiai ir su malonumu. Tai stebina, tačiau paaiškinama tuo, kad iš kartos į kartą perduoti žaidimai dažniausiai yra kolektyvinės vaizduotės vaisiai, archetipinių sielos gelmių susisaistymai.“[57]

O. Finkas pabrėžė, jog „vaidinimo [*Darstellungsspiel*] aktorius ir žiūrovas žino, kad žaidimo-vaidinimo pasaulis [*Spielwelt*] yra fikcinis.“[58] Bet fikcinis šio pasaulio pobūdis anaiptol nereiškia jo nerealumo. Teatro tikrovė nereali tiktai „tikrosios“ tikrovės atžvilgiu, ir negatyvų netikrovės pobūdį jai suteikia kaip tik šis gretinimas. Iš tiesų vaidinimas ne atitinka jau esamą tikrovę, ne ją atvaizduoja, o įvaizdina, kuria ar perkuria.[59]

„Žaidimo-vaidinimo pasaulio nerealumas yra prielaida tam, kad jame galėtų pasireikšti tam tikra „prasmė“, susijusi su kažkuo, kas „realiau“ už vadinamuosius faktus.“[60] H. G. Gadameris taip pat rašė, kad vaidinimo turinys nepalyginamas su tuo, kas yra anapus jo aplinkinės tikrovės. Kalbant apie mimetinį vyksmą, neiškyla įprastinės tikrovės atitikimo klausimas: „Spektaklio veiksmas peržengia visas tokio lyginimo [su tikrove] ribas, taip pat pranoksta ir klausimą, ar visa tai yra tikra, nes iš jo sklinda pranašesnė tiesa.“[61] „Per vaizdavimą [*Darstellung*] išaiškėja tai, kas yra. Per jį ištraukiama į dienos šviesą ir parodoma tai, kas šiaip nuolat būna paslėpta ir nematoma.“[62] Esminis žaidimui-vaidinimui dalykas – rodymas, parodymas ir pasirodymas – yra savita refleksijos priemonė: reikia parodyti tai, kas yra. Kasdienybėje nesimato gelmės fenomenų.

Kaip tik tokie yra ir egzistenciniai virsmai. Pats asmuo nepatiria gimimo ir mirties, tai ne fenomenai. Virsmai turi būti įpavidalinti, kad reikštųsi, pasirodytų pasaulyje. Patys savaime jie nepasirodo, juos reikia padaryti regimais, iškelti iš neregimybės. Tokie yra ir su kitais dviem virsmais, gimimu ir mirtimi, susiję pereigos ritualai – jie suteikia šiems virsmams pavidalus, šitaip juos „įgalindami“ – įreikšmindami ir taip atskirdami nuo gamtinės gyvūno rasties ir baigties. Brandos virsmui taip pat reikia suteikti pavidalą. Čia *ficta* momentas bene dar ryškesnis. Pastatymas, inscenizacija yra prezentacija, prezentifikacija, t. y. padarymas patiriamu čia ir dabar, ypatingoje heterotopijoje.

Jau aptariant, kaip marti apdovanodavo svainiją ir naujuosius kaimynus, buvo matyti, kad dovanojant svarbus rodymo ir drauge išaukštinimo momentas:

> Kiekvienas turi pamatyti jos turtą, ne tik pamatyti, ir pačiupinėti, ne tik pačiupinėti, ir pačepsėti ir tiek atsigirti, kiek jau gana, nes pagyrimų klausyti niekam neatsibosta. Ypač gera jaunamartei, kai ima girti moterys, kai jaučia jas giriant ne tiek iš džiaugsmo, kiek iš pavydo.[63]

Juška aprašė marčios dovanų dalybas, atliekamas šokant:

> Du pasekėju, abudu jaunosios broliu, ant dalbos (karties) susvertus stuomenis, rankšluosčius, jaunosios dovanas įneša ant pečių iš klėties į seklyčią.

54 Gadamer 2019: 125; vertimas kiek pakeistas.
55 Fink 1979: 364.
56 Fink 2018: 34–35. Vertimas kiek pakeistas.
57 Fink 2018: 35.
58 Fink 1979: 401.
59 Plačiau – rengiamoje spaudai autoriaus knygoje „Dirbinio rastis ir tvermė. Kultūros filosofijos etiudai. [2]“ .
60 Fink 1979: 394.
61 Gadamer 2019: 129.
62 Gadamer 2019: 129.
63 Vaižgantas 1996: 294.

> Kviesliui su žvake žibinant, jaunoji su svočia šoka aplinkinį, sukdamasi po aslą pirm tų tirvinančių tą nešmenę. Jaunoji, nuimdama nuo dalbos, dalina jaunojo giminėms, pirmiau tėvams (šešūrui, anytai), po tam dieverims, mošoms, dėdinoms, tetoms, tetėnams, brolėnams, brolinčioms, seserinčėms ir tolesnei giminei, užsverdama stuomenį žėdnam ant kaklo, žėdnam pasikloniodama ir į ranką pabučiuodama iki apdalinus.“[64] Padalinus, „[s]u dovana taip šokama, kad dovana būtų matoma ir gerbiama. Šoka visi – seni, jauni ir patys mažiukai vaikai <...>.“[65]

Šokama, užsidėjus ant galvos ypatingą vestuvių pyragą – karvojų.[66] Jaunosios vainikas nuimamas („vagiamas“) taip pat šokant.

Rėda – savotiškas performansas. Atlikėjai ir žiūrovai čia iš dalies sutampa. Jie atlieka daugiau ar mažiau svarbius vaidmenis – tai „veselijos asabos“[67], *personae*, kurių būdavo keliolika ar net keliasdešimt: jaunasis, jaunoji, jaunųjų tėvai, piršlys, pabroliai (ir vyriausias pabrolys), maršalka, svočios, pamergės (ir vyriausioji pamergė), vedliai, pasekėjai, kviesliai, kraitvežiai. Bet žaidimo-vaidinimo stichija linkusi plėstis. B. Buračas yra pastebėjęs, kad į vestuvių apeigas „kartais būdavo dar įpinama ir kitokios vaidybos, kuri su vestuvinėmis apeigomis neturėjo nieko bendro“[68]. *Svotbinėje rėdoje* pasirodantys juokingai apsirėdę, krečiantys pokštus, pamėgdžiojantys gyvūnus persirengėliai – žydai, čigonai, vengrai, gandras, meška[69] – panašiai kaip per Užgavėnes, matyt, yra grynai žaidybiniai ir puošybiniai elementai.

Bet *svotbinės rėdos* dalyviai persirengėliai linkėdavo laimės, vaisingumo, derliaus – to, kas priklauso dievams ar protėviams, kuriuos jie atstovauja ir taip įtraukia į visuotinį mainų judėjimą. Savo ruožtu, už savo improvizuotus vaidinimus ir dainas persirengėliai buvo vaišinami.

Vaidinimo siužetas imamas iš turimų patirtinių išteklių. Tai, ką etnografai vadina papročiais, dažnai yra anksčiau buvusios, o kartais ir esamos teisinės, administracinės ar bažnytinės veiksenos imitacinis šleifas. Piršliui skelbiamas „teismo“ nuosprendis už melą, jį „kariant“ skaitomas neva karaliaus Zigmanto Vazos 1604 metų dekretas[70], piršlys rašo „testamentą“, tikrinami į jaunojo sodybą atvykusio jaunosios pulko „pasai“, už stalo atkakliai sėdinčias ir jaunikio būriui vietos neužleidžiančias[71] moteris „areštuoja“[72], vestuvininkai apsimeta matininkais, kelio tiesėjais, taikydami perkirsti vieną ar kitą kaimo trobą[73], į oracijas įterpiami neva lotyniški, iš pamokslų nuklausyti fragmentai[74]. Rudimentų yra išlikę ir šiandien – vaikai kartais užtveria vestuvininkams kelią, už praleidimą tikėdamiesi saldainių – tai ne kas kita, kaip muitinės mėgdžiojimas.

Vestuvių žaidimo-vaidinimo elementai buvo tradiciniai, pastovūs, bet jo atlikimas priklausė nuo individualių atlikėjų gebėjimų. M. Katkus aprašė, kaip piršliams metaforiškai prakalbus apie tai, kad jie ieško paklydusios avelės, „[t]oliau šnekasi su piršliu viena šeimininkė, geriau už savo vyrą sugebanti tęsti šią dviprasmę kalbą. Vyras tik klauso ir šypsosi.“[75] Buvo ieškoma guvesnių atlikėjų. „Į vaidinimą kiekvienu momentu galėjo būti įtrauktas kiekvienas žiūrovas. Tai padaryti labai paprasta, nes tokie vaidintojai savo žiūrovus gerai pažįsta ir žino, kuris iš jų gali vaidinti ir kuris ne.“[76] Žinoma, profesionalių aktorių nebuvo, bet buvo pagarsėjusių apylinkėje, kuriuos visi kviesdavosi, jų meistriškumas buvo aukštai vertinamas. Kaimo bendrija kreipė į atlikimą nemaža dėmesio, kritiškai aptarinėjo, vis pasakojo ir ilgai atsiminė.

Vestuvių aprašymai ir rekonstrukcijos atveria savitą heterotopijos atmainą: XIX–XX a. pradžios užfiksuotame žaidybiniame-vaidybiniame vyksme tam tikru būdu parodomi, inscenizuojami daug seniau vedybas realiai lėmę dalykai. Etnografai dažniausiai vadina šitai apeigomis, bet svarstytina, ar tai iš tiesų apeigos, tiksliau sakant, kokia prasme tai yra apeigos ir kokio jos pobūdžio. Apskritai imant, apeigos yra papročio įteisinti simboliniai veiksmai, tačiau kaskart reikia aiškintis, ką konkrečiai tai reiškia. Vestuvių apeigos legitimuoja besituokiančiųjų ir jų artimųjų socialinių santykių ir statuso, jų vietos socialiniame lauke pokyčius. Nagrinėjamu laikotarpiu šios apeigos, katalikų ar protestantų teologijos apibrėžta ir sankcionuota prasme, vykdavo bažnyčioje. Be

64 Juška 1955: 343–344.

65 Buračas 1935: 272.

66 Žr. Juška 1955: 344.

67 Žr. Juška 1955: 370–372; Buračas 1935: 195–278; Vyšniauskaitė 2008, 322–327.

68 Buračas 2018: 236.

69 Žr. Čepienė 1977.

70 Žr. Valančius 2001: 484, 486.

71 Stalas buvo strategiškai svarbi vieta. Stasys Yla aiškino: „Stalas yra *jungties ženklas*. Prie jo nūnai [nuotakos namuose] suvedamos abi *vestuvininkų šalys*. Jos turi parodyti norą sueiti į artimybę *asmeniškai*.“ (Yla 1978: 66).

72 Žr. Buračas 1935: 232.

73 Žr. Buračas 1935: 233.

74 Žr. cit. Lietuvių tautosaka 1967: 7–60, Davainis-Silvestraitis 1973.

75 Katkus 1989: 86.

76 Buračas 2018: 236.

kita ko, jos turėjo juridinę galią, o pasaulietinės santuokos, civilinės metrikacijos, tiesiog nebuvo. Senosios paprotinės apeigos, fiksuotos XVII–XX a. pradžios tekstuose, gyvavo kitu, žaidimo-vaidinimo pavidalu. Socialiniam *rėdos* funkcionavimui, jos veiksmingumui suprasti svarbu tai, kad kertiniai jos taškai turėjo paprotinę teisinę galią. Dar XIX a. piršlybų sutarties nutraukimą buvo galima ginčyti valstybinėje institucijoje – taikos teisme[77]. Daiva Vaitkevičienė, nagrinėdama apeiginio gėrimo teisinį vaidmenį, vieną poskyrį vadina „Santuokos įteisinimas“[78]. Gėrimas buvo ne tiktai pramoga, bet ir paprotinės teisės aktas. Susitarimai ir pasižadėjimai buvo konvertuojami į juridines prasmes. Piršlybų sutarties dalyviai, vadinami užgėrėjais, žadėdavo jaunajai dovanas. „Toks pažadas užgeriant iki šių laikų turėjo tam tikrą teisinę galią; jei kuris iš užgėrėjų neatiduos jaunajai užgeriant žadėto daikto, tą šaukdavo į teismą, o teismas visada priversdavo atiduoti žadėtą daiktą, gyvulius ar pinigus.“[79] Zenonas Slaviūnas rašė, kad „teisinę reikšmę turėjo vienas antro užgėrimas, dažniausiai iš vieno indo; žalios šakelės (dažniausiai rūtų) įteikimas, pasikeitimas dovanomis (skarelėmis ir žiedais); viešas pasibučiavimas“, taip pat vaišių stalas, o vestuvėse – nuotakos perdavimas jaunikiui, išvežimas į vyro namus ir apeiginis suguldymas[80].

GROBIMAS, PIRKIMAS, IŠPIRKA

Nagrinėdamas vestuvinių dainų rinkinius, iš kurių XIX–XX a. tautosakininkai daugiausia rekonstravo *svotbinę rėdą*, etnologas Juozas Baldžius pastebėjo juose daugybę grobimo bei vogimo elementų[81], taip pat atkreipė dėmesį į tai, kad moterų grobimas ir vogimas virsta jų pirkimu[82]. Tradicinių vestuvių žaidime-vaidinime supinami į mazgą visi keturi anksčiau išskirtieji mainų tipai: atidovanotinas arba vienpusis dovanojimas, prekyba ir grobimas. Pastarieji du – „vertingiausiosios gėrybės“ nuotakos ir kitų gėrybių grobimas ir pirkimas – pasirodo vestuvėse tik netiesiogiai, atkuriami fiktyviai. Jie yra paremti sudėtinės, dvilypės – realios, o kartu fikcinės – tikrovės samprata. Savo ruožtu, pirktinėse vestuvėse, kaip mainikaujami dalykai, pasirodo dar ir skriauda bei smurtas, taip pat jų atitikmuo – išpirka[83].

Ir kiti etnografai pripažino esant bei aprašė nuotakos grobimo, vogimo ir pirkimo elementus tradiciniame lietuvių vestuvių žaidime-vaidinime, tačiau nemėgino paaiškinti, kodėl jie ten yra ir kam jie reikalingi.[84] Realusis vestuvių vyksmas rėmėsi sutartiniais mainais. Kodėl, nesitenkinant susitarimų paviešinimu vedybų ceremonijoje, kurį numatė ir katalikų, ir protestantų teologija, reikėjo vaidinti visai ką kita? Kodėl šį egzistencinį virsmą reikėjo inscenizuoti, naudojant ir atkartojant anachroniškus elementus? Jau nuo XVI a. pirmosios pusės smerkiama ir kriminalizuota nuotakos grobimo praktika žaidybiškai-vaidybiškai buvo atkuriama valstiečių vestuvėse dar tris su puse šimtmečio, jau žlugus Abiejų Tautų Respublikai. O Lietuvos Statuto veikimas Rusijos imperijoje buvo panaikintas tik 1840 metais. Antropologinis tyrimas turėtų paaiškinti, kodėl *svotbinėje rėdoje* dar XIX a.–XX a. pr. aktualiai funkcionavo minėtieji pėdsakai ir liekanos, kam reikėjo žaidybiškai-vaidybiškai atkurti senuosius istorinius mainų klodus?

Tautosakininkų ypač vertinamose ir todėl gausiai užrašytose vestuvių dainose aptinkami nuotakos pirkimo elementai, kaip teigė Pranė Dundulienė, yra „labai tolimo tikrojo pirkimo „pėdsakai“, „liekanos“, „reliktai“[85]. Netrūksta ir skeptikų. Pasak L. Saukos, „kai kurių archajinių vedybų formų gyvavimas ir tariami atspindžiai labai abejotini. Pavyzdžiui, toks abejotinas teiginys yra tvirtinimas, kad lietuvių, kaip ir kitų tautų, protėvių vestuvės ilgą laiką buvusios vogtinės ir esą tai atsispindi vestuviniuose papročiuose ir dainose.“[86] Kas būtent tas abejones kelia, L. Sauka neišdėstė, tik nurodė, kad taip linkusi manyti dalis mokslininkų[87]. Tokias abejones, jų neargumentuodami, reiškė ir kiti folkloristai.

Vis dėlto apie nuotakos grobimą arba pirkimą liudija įvairaus pobūdžio istoriniai šaltiniai. Vienas toks liudijimas negatyvus: jau pirmasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės kodeksas, 1629 m. Lietuvos Statutas draudė grobtines vestuves.

> Kunigaikštienių, ponių našlių ir merginų neturi už nieko varu be jų valios ištekinti. Taip pat pažadame ir įsipareigojame iš mūsų, valdovo,

77 Žr. Vitartas 2017: 127–128.
78 Vaitkevičienė 2019: 337–341.
79 Балтромайтис 1877: 9.
80 Slaviūnas 2007: 341.
81 Žr. Baldžius 2005: 143, 172–173. Kitas mainų tipas šalia dovanojimo.
82 Žr. Baldžius 2005: 45.
83 Žr. Baldžius 2005: 36–41. Radikali mainų alternatyva yra kova, karas ir gėrybių grobimas. Šioje plotmėje taip pat vyksta negatyvūs mainai prievarta ir (ar) jos kompensavimu.
84 Žr. Vitartas 2017: 128; Pranė Dundulienė 2019: 152–168.
85 Dundulienė 1991: 357–358; Dundulienė 2019: 153–159.
86 Sauka 1968: 24.
87 Žr. Sauka 1968: 24–25.

> malonės ir dosnumo, jog mes patys ir mūsų įpėdiniai turime kunigaikštienių, ponių našlių, kunigaikštyčių, panelių ir merginų laisves saugoti ir prievarta, be jų valios už nieko neturime jų ištekinti; bet kiekvienai iš jų, pasitarus su savo bičiuliais, už ko panorėtų, už to galima tekėti.[88]

Svarbus argumento pobūdis – asmens laisvės gynimas. Žinoma, teisė *sensu stricto* yra aukštosios kultūros elementas. Statutas buvo skirtas bajorams. Vis dėlto jo normos sklido ir kitiems luomams, taip pat ir valstiečiams. Teisės istorikas patikslina: „Moters grobimo santuokai, kaip nusikaltimo, sudėčiai buvo būtini du esminiai elementai – priešinga nukentėjusiosios valia ir santuokos su nukentėjusiąja sudarymas.“[89] Už bet kokios visuomeninės padėties merginos ar moters iššaginimą Statutas numatė netgi mirties bausmę.[90] Kituose Statuto straipsniuose daroma išlyga, kad ištekėti reikia tėvų arba globėjų sutikimo, antraip mergina ar moteris negautų pasogos ir negalėtų paveldėti turto. Prievartinių vestuvių draudimas, pakartotas dviejose vėlesnėse Statuto redakcijose, negatyviai liudija tokią praktiką vis dėlto buvus.

Apie tai rašė ir J. Lasickis, pasitelkdamas istorinę analogiją: pasak jo, „[m]erginos ne vedamos, bet grobiamos; panašiai darydavo senovėje lakedemoniečiai pagal Likurgo potvarkį. Grobia merginas ne pats jaunikis, bet du jo giminaičiai. Pagrobę ir išgavę tėvų sutikimą, kelia vestuves.“[91] Grobiamųjų vestuvių pėdsakų išliko ir kaimyniniame krašte, Latvijoje:

> [J]ie [latviai] visą laiką turėjo tokį bjaurų paprotį: vyriškis negalėdavo savo noru vesti merginos, pasakyti apie tai jos tėvams ar giminėms arba dėl to su jais tartis, todėl kiekvienas, kuris norėdavo turėti žmoną, ją arba jėga paimdavo, arba pagrobdavo iš tėvų, panaudojęs kokią nors ypatingą klastą. Kiekvienas darydavo, kaip jam parankiau. <...> Šio bjauraus pagoniško papročio jie [latviai] tebesilaikė ir pasidarę krikščionimis bei vokiečių nugalėti; vokiečių valdžia jį yra griežčiausiai uždraudusi, už šio draudimo laužymą įvesta mirties bausmė; jie yra nuolat mokomi, kad būtina, kaip dera krikščionims, merginai pirštis ir pagal krikščionių paprotį, abiems sutarus, viešai tuoktis.[92]

Viešumo principas buvo esminis. Tai, be kita ko, triskartiniai užsakai bažnyčioje – paviešinimas parapijai. „Po Kalėdų kiekvieną sekmadienį per pamokslą skaitydavo kunigas ilgą eilę užsakų, ir gale jų pridėdavo, kad, jei kas žino kokių kliūčių paskelbtoms vedyboms, prašomas yra pranešti klebonui.“[93] „[K]unigas bažnyčioje po pamokslų šaukia, kad toks ir tokia eina į stoną moterystės. Jei kas žinote apie kliūtis, prašome pranešti. Kliūtys tai tokios: jeigu abu artimi giminės, arba jei jaunikis turėtų su kita kūdikį – tai jau rimta priežastis, gali kunigas netuokti.“[94] Istorikas Viktoras Gidžiūnas, nagrinėdamas Pabrėžos pamokslus, išskyrė 15 juose minimų kliūčių vedyboms[95].

XVII a. apie prievartines vedybas kalbama esamuoju laiku. Švedijos karalienės Kristinos, kurios valdos buvo latviška Livonijos dalis, vardu, 1633 m. įsakoma bažnyčią vizituojant klausti: „Ar jie [latviai], kaip dera, vienas kitam peršasi ir atsiklausia tėvų, ar vis dar būsimas žmonas prievarta vagia iš tėvų ir giminių, nors tai ne kartą, grasinant mirties bausme, buvo uždrausta.“[96] Tas pats klausimas buvo keliamas ir Prūsijos kunigaikštystėje 1638 m.: „Ar yra tarp jų tokių, kurie savo žmonas yra pavogę arba be tėvų žinios ir sutikimo slapta ar prievarta pagrobę?“[97] Grobimą reikėjo drausti dar XIX a. pradžioje. „Jei koks vyras iš meilės vedybų tikslu pagrobtų moterį ir su ja kur susituoktų, tai tokia moterystė negaliotų. Taip pat, Pabrėža sako, jei kokia mergaitė, kieno nors prikalbėta, laisvu noru, bet tėvams, giminėms ar globėjams draudžiant, pabėgusi iš namų, ištekėtų, tokia moterystė nebūtų moterystė.“[98]

Anoniminis XVI a. pirmojo ketvirčio tekstas „Sūduvių knygelė“ fiksavo kitokių, pirktinių vestuvių Prūsijoje pėdsakus:

> Taigi, jeigu kas nors nori gauti tėvo dukterį, tai šis jos neduoda veltui. Jis [ketinantis vesti] turi jam [tėvui] duoti dešimt markių arba pagal savo turtą. Jeigu jis neduoda pinigų, tai duoda jam jautį arba javų. Tėvas neatiduos savo vaiko svetimam veltui.[99]

Ten pat rašoma apie nuotakų pirkimą ir daugpatystę praeityje:

88 Statutas 2014: 99.
89 Andriulis, 2003: 54.
90 Žr. Statutas 2014: 143.
91 Lasickis 1969: 31.
92 Einhorn 2003: 634.
93 Pakalniškis 1977: 28.
94 Sabaliauskienė 1986: 301.
95 Gidžiūnas 1993: 130–135.
96 Konsistorijos ir vizitacijos nuostatai 2003: 643.
97 Vizitacijos klausimai 2003: 652.
98 Gidžiūnas 1993: 133.
99 Sūduvių knygelė 2001: 150.

> Senais laikais prūsų kraštas buvo labai barbariškas, žmonės – nesupratingi, panašūs į neprotingus gyvulius, jie turėdavo tiek žmonų, kiek sugebėdavo nusipirkti. Tos žmonos, nuotakos ir moterys privalėdavo atlikti visokiausius darbus ir nuolankiai jiems atsiduoti.[100]

Šio aprašymo autentiškumas gali kelti abejonių, gali būti, kad tai klišinė pagoniškos praeities rekonstrukcija, siekiant polemiškai pabrėžti krikščioniškąją laisvę rinktis sutuoktinį. Vis dėlto ir kiti šaltiniai liudija, kad tarp prūsų ar lietuvių būta daugpatystės. Kronikininkas Lukas Davidas (Lucas David) 1583 m. rašė apie neapibrėžtą praeitį, remdamasis kitu nežinomu autoriumi: „Toje pačioje knygoje Dyvanas (*Diuones*) toliau rašo, kad šioje šalyje kiekvienas vyras turi tris žmonas, kurios viena po kitos eina pas jį, o vyras savo reikalus su žmona atlieka kada ir kur tik panori, jie visiškai nepaiso nieko, taigi tuose dalykuose visiškai nejaučia nei gėdos, nei drovumo <...>."[101] Teologas Herbertas Vorgrimleris, aptardamas ankstyvosios krikščionybės santuokos sampratą, paaiškina, kad „[t]eritorijose, kur galiojo Romos teisė, santuoka būdavo sudaroma abipusio sutikimo pagrindu"[102]. Popiežius Honorijus III 1216–1217 m. bulėje, aktualiame norminiame dokumente, liepė:

> Taigi ir kunigai, Viešpaties padedami, galėtų kitus pagaliau išauklėti išganymui, ir jūs patys išleistumėte savo dukteris už krikščionių, nepardavinėdami jų. Iš tikrųjų netinkamas yra dalykas, kad laisva moteris kaip tarnaitė būtų parduodama už žmoną vyrui, su kuriuo ji sudaro vieną kūną. Negana to, kad tai yra neleidžiama, – taip pat klaidingas yra įprotis tuo pačiu metu turėti kelias žmonas. Jos, vestos esant gyvai vienai teisėtai žmonai, yra laikomos gyvenančios paleistuvystėje. Todėl kiekvienas iš jūsų tesitenkina viena žmona, kitų teatsisako, kad negyventų kaip neprotingi gyvuliai, arklys ar mulas, dalydami savo kūną daugeliui, ir kad nepaverstų Kristaus sąnarių sąnariais paleistuvystės.[103]

Tie patys punktai pasirodo 1249 m. prūsų taikos sutartyje su Ordinu:

> Jie taip pat prižadėjo toliau neturėti dviejų ar daugiau žmonų, bet pasitenkinti viena, su kuria kiekvienas susituoksiąs esant tinkamam liudijimui, ir tą moterystę nustatytu metu su deramu iškilmingumu paskelbsiąs bažnyčioje. Visi kaip vienas jie prižadėjo taip pat neparduoti savo dukters kam nors į žmonas, taip pat nepirkti žmonos nei savo sūnui, nei sau.[104]

Sutartyje yra mūsų svarstymui svarbus patikslinimas:

> Tačiau, jeigu jaunikis duoda ar pažada duoti jaunosios tėvui ar motinai drabužių bei kitų brangenybių arba jei vyrui yra duodamas kraitis arba šiaip jis yra apdovanojamas ar prižadama apdovanoti žmoną vedybų proga, kiek leidžia teisė, to jokiu būdu jiems nedraudžiame.[105]

Edvardas Gudavičius aiškino: „Iš penkto straipsnio detaliau matyti prūsų monogaminės šeimos susidarymo aplinkybės: į ateinančią moterį dar buvo žiūrima kaip į tam tikrą turto objektą. Už ją, kaip ir už nelaisvąją šeimyną, reikėjo mokėti ir ji dėl to buvo paveldima."[106]

Mykolas Lietuvis, galima sakyti, pirmosios lietuviškos lyginamosios etnografijos studijos autorius, trumpai paminėjo pirktines vestuves:

> Papročio pirktis pačią laikosi ne tik totoriai, bet, kaip matyti iš Genesio 29 skyriaus [Pradžios 29, 15–30] ir Regum [Karalių] 18 skyriaus [Pirmoji Samuelio 18, 25–27], ir žydai. Net ir mūsų tautoje senovėje tėvams buvo mokamas už pačias mokestis, kurį žemaičiai krienu vadina.[107]

Vestuvinio žaidimo-vaidinimo branduolį labai glaustai, bet tiksliai apibūdino J. Baldžius: „Vestuvių apeigos, galima pasakyti, buvo didelė dviejų pulkų drama, kurios pagrindinis motyvas buvo jaunojo pulko su nuotakos pulku kova žodžiais ir veiksmais."[108] A. van Genepas pabrėžė pirminį realų tokio konfliktinio santykio pagrindą: „<...> [i]ndivido atskyrimas nuo šių grupių jas susilpnina, o tas, į kurias jis įsijungia, sustiprina"[109]. Dukrai ištekant, ūkis prarasdavo

100 Ten pat, 155.
101 Davidas 2001: 276.
102 Vorgrimler 2003: 480.
103 Popiežius ragina [Prūsijos] naujakrikščius... 1996: 213.
104 Vokiečių ordino taikos sutartis... 1996: 241.
105 Ten pat.
106 Gudavičius 1996: 210.
107 Lietuvis 1966: 54. Edvardas Gudavičius nurodė, kad šis prūsų istorijos šaltiniuose minimas vedybų mokestis istoriškai transformuodamasis išliko iki XIX a. vidurio, virsdamas feodaliniu mokesčiu dvarininkui už ištekančią mergaitę. (Gudavičius 2007: 34; plg. Ivinskis 1958: 96–97) Dvarininkai leisdavo arba drausdavo savo baudžiauninkams tuoktis. Vyskupas Mykolas Valančius mėgino ginti baudžiauninkų teises, o Rusijos imperatorius Nikolajus I 1848 m. įsaku uždraudė dvarininkams kištis į jų vedybų reikalus. (Marcinkevičienė 1990: 41–45)
108 Baldžius 2005: 165.
109 Van Gennep 2010: 120.

darbo rankas. Šį antropologams gerai žinomą motyvą – nenorą atsisakyti darbininkės ūkyje – nurodo ir mūsų etnografai. A. van Genepas netgi teigė, kad „[v]adinamieji pagrobimo ar pavogimo ritualai išreiškia prarandančiosios grupės pasipriešinimą“[110]. *Svotbinėje rėdoje* agonas kaip reali kova patiria metamorfozę – iš realių veiksmų persikelia į žaidybinę-vaidybinę plotmę ir pradeda atitikti jau minėtą Aristotelio iškeltą pamatinį teatro fenomeno bruožą – tai nebe veiksmas, o veiksmo mėgdžiojimas. Vestuviniame žaidime-vaidinime veikia du priešiški, tarpusavyje besivaržantys pulkai: jaunojo pusė užpuola ir siekia pagrobti jaunąją, o jaunosios – ginti, neatiduoti. Kova reiškiasi įtarpintu žaidimo-vaidinimo pavidalu. Jaunojo pusė yra užpuolikai, o jaunosios – gynėjai.

A. van Genepas grobimo ir vogimo ritualus laikė antropologinėmis universalijomis. Tradicinės lietuviškos vestuvės visiškai įsirašo į šį kontekstą. M. Katkus suformulavo: „Ana šalis“ – techniškas vestuvių žodis, reiškiąs svetimus, priešiškus mums žmones, nuo kurių reikia gintis, su kuriais reikia susigrumti.“[111] Jaunikio šalies vestuvininkai liaudies dainose vaizduojami kaip ateiviai iš tolimos šalies, iš už jūrų marių, iš vengrų žemės. Abi „šalys“ vadina viena kitą „ana“, žvelgdamos monadiškai, iš „mes“ perspektyvos į „juos“. *Svotbinė rėd*a kaip tik ir turėjo įveikti šią konfliktišką orientaciją, pertvarkydama abiejų šeimų narių socialines vietas ir harmonizuodama perspektyvas.

Vestuvininkai vyrai turėjo šaudykles, kraitvežiai nešiojo butaforinius šiaudinius šalmus, vadinamus „giveriais“[112], mėgdžiojančius karišką kepurę, kiverį, paplitusį daugelyje Europos kariuomenių, taip pat ir Rusijos, nuo Napoleono karų, ir naudotą iki XIX a. pabaigos, šiaudinius diržus, antpečius, buvo ginkluoti šiaudiniais kardais. Tautosakininkas Augustas Robertas Niemis (Aukusti Robert Niemi) apie kraitvedžius rašė: „Pirmadienį į kelionę išvyko 4–5 senyvi vyrai; pasidarė dideles šiaudines skrybėles, šiaudinius epoletus ir t. t. Jaunosios namuose juos pasveikino: „Sveiki, generolai!“[113] Vestuvininkai taip pat „szaude isz pisztilietu“[114]:

> Jau brieksztąnt jaunajsis su deszimti draugajs atwikies pradieje paukszt paukszt szauditi. Wiatas jaunuomene isz trobos iszszokusi ligi dali plauksztplauksztszaudidama atlijpe. Kąn padariusi szmurksz szmuksz suszoka i trobą, uźskląnde skłąnstius, uźrajszioje ir uźramste duris. Atkielawi swetej iszdraskie źiogrius atkiele karkles ir bruzdu bruzdu isiwerze i kijma. Atradi uźdaritas ir uźrakintas duris, rieme tas laukan, iszkiele isz kaszku ir iszwerte. Kiti braksz braksz brazdina i łangus sakidamis ileijskiet swetius.[115]

1728 m. Prūsijos kunigaikštystėje karaliaus Fridricho įsaku valstiečiams uždrausta šaudyti per vestuves, o kunigai ir mokytojai įpareigoti pranešti apie tokius nusižengimus valdžiai[116]. Šaudyti per vestuves valstiečiams draudė ir Rusijos imperijos valdžia.

Vestuvėse buvo grasinama smurtu: „Jei tuojau neatiduosi [jaunosios], mes visu būriu gersime ir valgysime, pūstysme tamstą, trempsime po tamstos gryčią, kol neatiduosi mums mūsų savasties. Su mumis ne juokai.“[117] Kartais jaunosios ir jaunojo pulkai net apsistumdydavo. Bet, žinoma, nebuvo nieko panašaus į riterinį turnyrą, veikiau jau į *kečą* (*catch*) – tokį žaidimą-vaidinimą, kuriame dera varžybų, vaidybos ir cirko elementai, o kova vyksta pagal iš anksto numatytą scenarijų. Simonas Daukantas rašė:

> Pirma žodžiais ir dainomis varžės, ilgainiui, idant tą perskyrimą godingesniu parodytų, juoku dėjęsi, ištiko į kardus, ir vėdliai su pasekėjais, varžydamies marčią, susigrūmė; noris vėdliai turėjo pasekėjus pergalėti ir marčią nuo jų išveržti, vienok be kraujo praliejimo visą tą kovą taip padoriai ir bukliai atliko tarp saves, jog patys monininkai [vaidintojai] savo klajume geresnės mūšos nebūt parodę, kaip kad vėdliai, nuo pasekėjų marčią išveržtami.[118]

Panašus ir Silvestro Baltramaičio liudijimas:

> <...> pradėję kovą žodžiais ir dainomis, išsitraukdavo kardus, žinoma, juokais ir be kraujo praliejimo ir atlikdavo karo žaidimus; [jaunojo] vedliai visada įveikdavo [jaunosios] pasekėjus ir tada buvo laikoma, kad marti jau jų pusėje.[119]

110 Van Gennep 2010: 120. Ekonominiame kontekste, kuris pratęsia biologinio tikslingumo diskursą, vaikai yra turtas, vienas iš būsimosios gerovės pagrindų – savi darbininkai.
111 Katkus 1989: 93.
112 Buračas 1935: 226.
113 Aukusti Robert Niemi 1996: 398.
114 Valančius 2001: 420.
115 Valančius 2001: 474. Mėgindavo vytis, grąžinti jaunąją. Užimti stalą, neleisti. Sakosi atvykę iš toli. Juos ilgai kamantinėja prie uždarytų vartų. Įsiveržia į kiemą. Derybos.
116 Žr. Prūsijos valdžios gromatos 1960: 91–94.
117 Katkus 1989: 86.
118 Daukantas 1993: 56.
119 Балтромайтис 1877: 28.

Taigi šie karo žaidimai buvo mimetiniai, imitaciniai, visai ne tokie, kaip jau aptartos „tikros“ gėrimo varžybos. Priešiškumą kits kitam rodydavo net svarbiausieji protagonistai: „Per wisą parietką jaunaisis su jaunoją tarsi nesutinka, tarsi wienas ąnt ąntrą rustawa.“[120]

Vis dėlto pulkų kovos daugiausia buvo žodinės, retorinės. Antropologas Valteris Ongas (Walter Ong) yra pastebėjęs: „Daugelis, jei ne visos sakytinės kultūros, stebina raštinguosius nepaprastai agonine kalbos vartosena ir apskritai gyvensena.“[121] Kalbėsenai būdingas metaforizavimas ir gražbylystė. Iškalba buvo svarbi. Piršlys, kvieslys, vedlys, nuotakos tėvas sakydavo oracijas. „Jeigu vyriausiasis pabrolys nemokėdavo tradicinės oracijos, tai jaunikis samdydavo žmogų, kad šis pasakytų kalbą, įteikiant vainiką.“[122]

Aprašant vestuvių vyksmą, paprastai naudotas karinis arba prekybinis žodynas. Netgi piršlybose, kai, atrodytų, svarbiausia yra įsiteikti ir patikti, buvo naudojama karo ir išpirkos metaforika:

> Piršlys su bernu <...> reikalauja, kad išduotų jiem pasislėpusią šiuose rūmuose lapukę. Jei neišduosią jos, graso, sudeginsią ‚aukštuosius dvarus‘, dūmais paleisią ‚baltuosius rūmus‘, kad išrūkytų pasislėpusią žvėrelę. Neva nugąsdinti vyrai ima derėtis, sakydami, kad išduosią lapukę tik tada, kai medžiotoju sutiksiančiu ją išpirkti. Medžiotoju – piršlys su bernu – pareiškia noro išpirkti lapukę, sumokėti už ją – ir piršlys tada išima iš krepšio degtinę, ištraukia kamštį ir <...> pastato ant stalo.[123]

Kartais piršlys ir nuotakos ieškantis jaunuolis vadinami medžiotojais arba pirkliais, jie sakosi norį pirkti antelę, žąselę ar avelę, jiems atitinkamai atsakoma.

Naudojant tradicinius elementus, improvizuojamos vadinamosios lotinės, tai yra peikiamosios ar pašiepiamosios, dainos. B. Stundžienė apibūdino lojimų poetiką: „<...> kupletai kuriami remiantis parodijos, grotesko, taip pat ironijos su satyros, epigramos ar šaržo ir farso elementais“[124]. Šis reiškinys žinomas įvairiose kultūrose. Tokių epizodų yra „Iliadoje“, o „Edoje“ – net ištisas skyrius „Lokio patyčios“[125]. Kartais žodinė kova būdavo įžanga į tikrą, ginkluotą kovą. Ankstyvaisiais viduramžiais vykdavo keikimo varžybos – ritualinis, poetinis apsikeitimas įžeidimais, keiksmais. Lietuviškose tradicinėse vestuvėse jaunimas „[i]ma ir žodžiais svaidytis – užvarinėjamosios dainos: papunkčiui merginos apie vaikinus, vaikinai apie merginas – atsako arba puola“[126]. Pasak Eduardo Gizevijaus, vestuvininkams susėdus už stalų, „prasidėjo tikros dainų varžybos, kuriose viena pusė siekė pranokti antrąją“[127]. Vaikinų ir merginų varžytuvės gali vykti tada, kai įveikiama svarbiausioji – jaunojo ir jaunosios pulkų – priešprieša ir pasiekiama tam tikra jų vienybė.

Tokios dainos ir dialogai – ne kas kita, kaip saikingos arba ir ne tokios saikingos patyčios. Tačiau „[u]ž lojojimą arba peikimą pajauniai neturi pykti, kad ir kaip juos apdainuotų“[128]. Vis dėlto pašaipos paliesdavo dalyvių ambicijas, įsižeidę kartais net palikdavo vestuves, paskui reikėjo taikytis. Buvo varžomasi sąmojumi minant mįsles, gražbyliaujant, šmaikštaujant, šaipantis, kabinėjantis prie žodžių ir atsikalbinėjant, erzinant, „klamučijant“ (lenkiškai „kłamać“ reiškia meluoti), tai yra kamantinėjant apie žodžių reikšmę.

Čia vaidmuo tenka ir nekviestiesiems svečiams: „Kaimo jaunuomenė, vadinami pašalninkai, stovi gryčios tarpduryje ar priemenėj, kur yra vietos, ir dainuoja tam tikras, vadinamas lotines dainas.“[129] Jie gali šiek tiek pagerinti savo ribinę padėtį. „Dainomis ir juokais dar iš pajaunių ir svočios išloja pavalgyt ir išgert vestuvių pyrago.“[130]

Taigi pulkų „karas“ nebuvo žūtbūtinis. A. van Genepas, išnagrinėjęs gausią ir įvairią antropologinę medžiagą, pripažino, kad konfliktas buvo saikingas – skirtas kompensuoti dukrą ištekinančios šeimos patiriamą nuostolį. „Kompensuojama kraičiu, dovanomis, vaišėmis, viešomis šventėmis ir pinigais, sumokamais už pašalintą vieną ar kitą kliūtį, iškeltą išeinančiajam suinteresuotos pusės.“[131] Karingus veiksmus keitė taikos

120 Valančius 2001: 474.
121 Ong 2002: 43.
122 Čepienė 1977: 25.
123 Krėvė-Mickevičius 1930: 20.
124 Stundžienė 2022: 81–82.
125 Žr. Poetinė Eda 2009: 147–160.
126 Končius 1961: 113. Vieni kitus peikia, o gavę išpirką, giria.
127 Gizevijus 1970: 156.
128 Buračas 1935: 235.
129 Ten pat, 235. Pašalninkai. Ribinę jų padėtį, dalyvavimą-nedalyvavimą pabrėžia jų vieta prie durų – trobos ribos.
130 Ten pat, 234.
131 A. van Genepas atkreipė dėmesį į „maisto, apdarų, papuošalų dalybas, o pirmiausia – visus tuos gausius ritualus, kuriuose reikia ką nors „išpirkti“, ypač praėjimą į naująją gyvenamąją vietą“ (Van Gennep 2010: 116). Statomos kliūtys įveikiamos išsiperkant. Vartai, klėtis, lova, stalas, sodas etc. Vartams išpirkti vaišinama gėrimais arba duodama pinigų. Reikia išsipirkti vietą už stalo. Pajauniai perka vadinamąjį „sodą“ iš šiaudelių. Duoda pinigų, vaišina gėrimais ir pyragais, gudrauja, užima stalą be išpirkos. Moterys mėgina vėl užimti stalą, reikia jį vėl „vaduoti“, tai

diplomatija ir retorika. Kaip rašė empatiškas stebėtojas M. Katkus:

> <...> [p]iršliui prisieina čia stoti į sunkią ir atsakingą užduotį: privažiavus prie užkardintų vartų, jam reikia šnekėti su „anąja šalim“, šnekėti iškilmingai, priešiškai, juokingai ir be įžeidimo. Ypač paskutinis reikalavimas, prijungtas prie pirmojo [iš tiesų antrojo], yra slidus ir sunkiai išlaikomas.[132]

Nuo konfrontacijos žingsnis po žingsnio buvo einama prie santaros. Visų *rėdos* numatytų epizodų tikslas buvo gauti išpirkas-dovanas (pinigų, gėrimų, daiktų):

> [G]aliausiai jie [pulkai] susitaikydavo – abi pusės nusileisdavo: vieni stengdavosi išpirkti ieškomą merginą, kiti priimti nedraugiškus svečius. Susitaikymas buvo baigiamas atsipirkimu – dovanomis.[133]

Fikcinio žaidimo-vaidinimo tikslas – užmegzti šeimų ryšius, pasikeičiant realiomis ir asmenis saistančiomis dovanomis. Pamėgdžiodami kovą ir susitaikymą, vaidintojai, vaidinantys patys save, transformuoja savo jausmus vieni kitų atžvilgiu. Čia veikia teatro, kaip jausmų transformacijos mechanizmas, gaminantis draugiškumą.

Renkant dovanas ištekančiajai, vedybų žaidime-vaidinime buvo sumišai naudojami skirtingų mainų tipų – pagrobtosios vadavimo, išpirkos ir pirkimo–pardavimo – žodynai[134]:

> XIX a. pabaigoje aukštaičių vestuvėse jaunosios apdovanojimas jos namuose, prieš išvežant į marčias, būdavo atliekamas kaip pirkimas–pardavimas, arba vadavimas. Šią apeigą pravesdavo maršalka, kočėlu daužydamas į durų staktą ir šaukdamas: „Kuopon, jaunosios vaduoti.“[135]

Šalia dovanojimo ir dovanų prašinėjimo, žaidybinės prievartos ir realios išpirkos mainų iškyla ir toks pat dviprasmis nuotakos pirkimo–pardavimo momentas. Jaunoji prašo ją „vaduoti“. Įvyksta savotiškos inscenizuotos, bet tuo pat metu ir visiškai realios varžytynės tarp nuotakos ir jaunojo šalių. Vyriausias pajaunys renka pinigus į lėkštę. Pirmieji duoda tėvai, paskui seserys ir broliai, pagaliau giminės ir kaimynai, jaunimas. „Meta visi didi maži po kiek kas gali, vis užmeta kiekvienas mažiausiai nors po tris ar penkias kapeikas.“[136] Buvo svarbu sugraudinti varžytynių dalyvius. Jaunoji prašo ir dėkoja kiekvienam „raudodama“.[137]

Kuri jaunoji moka gražiai raudoti, tai jaunimas daugiau pinigų sumeta. Metantieji taip smarkiai trenkia pinigus, o kartais ir kumščiu trinkteli, net lėkštė perskyla ir vis rėkia: „Mūsų sesuo“![138]

> Jaunikio pajaunys, priėjęs prie stalo <...>, pasisemia saujelę smulkių iš maišelio ir meta juos lėkštėn, net lėkštė perskyla ir rėkia: – Mūsų marti! Jaunosios šalies pamergiai ir pajauniai irgi meta pinigus ir rėkia: – Mūsų sesuo! Taip viena ir antra pusė labai ilgai varžosi, kol tik jaunosios jaunimo išsisemia visi kišenių pinigai.[139]

Pagaliau jaunojo šalis „nuperka“ marčią:

> Jaunikis atsistoja ir eina iš užustalės. Visi nutyla. Tyli ir jaunoji. Priėjęs prie vaduojamojo stalo, jaunikis meta daug pinigų, kiek begali, gal tris ar daugiau rublių. Tuomet jaunosios brolis užmeta penkis rublius. Dabar jaunikis užmeta dešimt, tai jau niekas daugiau nebemeta nieko – marti nupirkta. – Marti nupirkta! Mūsų marti! – rėkia jaunojo šalis. Jaunosios pusės visi tyli, nebesipriešina.[140]

Be dovanų nuotakai rinkimo, jos palydovai vagiliaudavo. „Kraičvežiai vagia viską, kas tik jiems po ranka pasitaiko.“[141] Vagiama buvo visuose vestuvių etapuose. Ir vagiama, ir saugomasi, kad nepavogtų, buvo ne žaidybiškai, o realiai. Vestuvininkams lankant kaimynus, ten juos vaišindavo, bet kartu jie vogdavo rakandus, gyvulius, paukščius, maistą ir nešdavo marčiai. Kaimynai paskui ateidavo išsipirkti savo daiktus. Renkant dovanas ir vagiant, stengiamasi padidinti nuotakos dalį. Papročio įteisinta vagystė. Jaunikis, atvykęs išsivežti nuotakos, vogdavo paruoštą

yra išpirkti (Buračas 1935: 232–233). Kitas pulkas dykai nepadeda, reikia samdyti. Savieji taip pat. „Kai pamergės sėda į vežimą, kad važiuotų, vaikinai atsisako važnyčioti, o jei kuris padarytų tokią paslaugą merginoms, būtų ištisus metus vadinamas benkartu“ (Балтромайтис 1877: 63).

132 Katkus 1989: 93–94.

133 Dundulienė 2019: 160.

134 Nuotakos vadavimas nebuvo nei grynai karinis, nei žaidybinis-vaidybinis kovos veiksmų mėgdžiojimas, o prekybinis jo atitikmuo – išpirka. Probleminis centras yra kažkur ties grobimo ir pirkimo–pardavimo riba. Vartojama metaforinė kalba numato pirminės, tiesioginės patirties energijos perkėlimą (meta-fora) kitai sričiai.

135 Vyšniauskaitė 1964: 501.

136 Buračas 1935: 241.

137 Ten pat, 240–241.

138 Ten pat, 241.

139 Ten pat, 242.

140 Ten pat, 243. Laimi būtent jie, nes vestuvės turi judėti pirmyn. „Broleliai“ negali laimėti, nes tada vestuvės įstrigtų.

141 Ten pat, 234.

karvojų[142]. E. Gizevijus XIX a. viduryje pastebėjo vogimo niuansą:

> Galima suslėpti viską nuo *tavorčių*, kaip tik išmanai, vos tik jiems pasirodžius, tačiau būtų tradicijos pažeidimas, jei kas imtų juos drausti arba pamėgintų atimti, ką sykį yra jau pagavę; berods, grobis įgyja visą savo vertę kaip tik iš to, kad yra pagrobtas.[143]

Čia puikiai matyti jau minėta tikrosios ir fikcinės žaidimo-vaidinimo tikrovės skirtis. Beje, šis vertės didėjimo momentas buvo būdingas ir M. Mauso aprašytam archajiškam dovanojimui, taip pat tikram ar tariamam relikvijų vogimui Viduramžiais. Vogimas visais šiais atvejais laikomas kilnesniu veiksmu už pirkimą.

Vestuvinio žaidimo-vaidinimo metu tarp jo dalyvių įvairiomis kryptimis judėjo pinigai, dirbiniai (ypač namudinės gamybos audiniai) ir kitos materialinės gėrybės bei vaišės – valgiai ir gėrimai, vykdavo kuo realiausi mainai.

Galiausiai jaunieji ne tiktai dalyvaudavo viešame savo vestuvių spektaklyje, bet ir jo metu, uždaroje vietoje, konsumuodavo vedybas, atlikdavo intymų sueities veiksmą. Čia taip pat susipindavo realūs ir fikciniai veiksmai: svočia, paguldžiusi jaunuosius į lovą, užrakindavo klėtį ir saugodavo raktus, durys dargi būdavo užkraunamos baldais ir kitais rakandais.

VIETOJ IŠVADŲ

Galima teigti, kad *svotbinė rėda*, vestuvinio virsmo inscenizavimas, buvo savitas sutartinės tvarkos pagrindų įsisąmoninimo būdas, žaidybiškai-vaidybiškai atkartojant jos rastį iš pirminės konflikto ir karo būsenos, per išpirką ir (ar) pirkimą–pardavimą iki ją užbaigiančių daugiakrypčių dovanų ir kitokių atlygių (vogimo–išpirkos) visiems vyksmo dalyviams seriją ir pagaliau – naujos santaros įtvirtinimą. Čia aptinkame jau nagrinėtas socialinių ryšių užmezgimo universalijas. Visa tai vyksta ne teoriškai apmąstant, o dalyvaujant žaidybiniame-vaidybiniame vyksme, kuriame įvairiai derinami trejopų mainų – prekybos, dovanojimo ir grobimo – elementai. Remiantis figūratyvinėmis priemonėmis, žaidžiant-vaidinant, buvo netiesiogiai atkartojama ir šitaip įtvirtinama tai, kaip kažkada buvo realiai veikiama. *Svotbinė rėda* rėmėsi žaidybiniu-vaidybiniu agonu, kilusiu iš pirminio agono – tikrosios kovos, grobimo, išpirkos ir pirkimo. Tai ne tiktai praeities atgarsiai, liekanos ar pėdsakai, bet ir tradicinės šeimos, vyro ir moters sąjungos rasties ar kilmės, taigi jos esmės apmąstymo ar, tiksliau pasakius, išjautimo priemonė. Įsisąmoninimas yra vadinamosios kultūrinės pasąmonės darbas, kurį siekia iškelti į sąmonės šviesą fenomenologinė hermeneutinė kultūros antropologija.

142 Žr. Vyšniauskaitė 2009: 356.

143 Gizevijus 1970: 159–160. Su kraitvežiais atvykdavę persirengę kviesliai ir čigonautojai taip pat viską vogė. Piršlį kaltindavo „pavogus gyvą žmogų“ (Angelė Vyšniauskaitė 2009: 415).

LITERATŪRA

Andriulis 2003 = Vytautas Andriulis. *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588) šeimos teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.

Baldžius 2005 = Juozas Baldžius. Pirktinės vestuvės. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

Baldžius 2005 = Juozas Baldžius. Vogtinės vestuvės. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

Beringeris = „Heinricho Beringerio pamokymas“, vertė Vytautas Balaišis. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996.

Buračas = Balys Buračas. Kupiškėnų vestuvės. *Tautosakos darbai*, t. 1. Kaunas, 1935.

Buračas = Balys Buračas. Mūsų sodžiaus vaidyba. *Lietuvių darbo tradicijos ir papročiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018.

Čepienė = Irena Čepienė. *Lietuvių liaudies vestuvių veikėjai*. Vilnius: Mokslas, 1977.

Čilvinaitė 1935 = Marijona Čilvinaitė. Vestuvės Upynos apylinkėse. *Gimtasai kraštas*, 1935, Nr. 2 (6).

Daukantas 1993 = Simonas Daukantas. *Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių*. Vilnius: Ethnos 91, 1993.

Čilvinaitė 1990 = Marijona Čilvinaitė. *Ačiavimas Eržvilko apylinkėse*. Vilnius: Lietuvos kraštotyros draugija, 1990.

Davainis-Silvestraitis 1973 = *Pasakos, sakmės, oracijos*, surinko M. Davainis-Silvestraitis. Vilnius: Vaga, 1973.

Davidas 2001 = [Lucas David], Lukas Davidas. Prūsijos kronika, vertė Sigitas Plaušinaitis. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai,* sud. Norbertas Vėlius, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001.

Diderot 1978 = Denis Diderot. Paradoksas apie aktorių, vertė Laima Rapšytė. *Poetika ir literatūros estetika*, sud. Vanda Zaborskaitė. Vilnius: Vaga, 1978.

Donelaitis = Kristijonas Donelaitis. Metai. *Raštai*, t. 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

Dundulienė 1991 = Pranė Dundulienė. *Lietuvių etnologija*. Vilnius: Mokslas, 1991.

Dundulienė 2019 = Pranė Dundulienė. Vestuvės. *Senieji lietuvių šeimos papročiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2019.

Einhorn 2003 = Paul Einhorn. Historia lettica. Tai yra latvių tautos aprašymas, vertė Alfonsas Tekorius. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

Ficher-Lichte 2013 = Erika Ficher-Lichte. *Performatyvumo estetika*, vertė Austėja Merkevičiūtė. Vilnius: Menų spaustuvė, 2013.

Fink 1979 = Eugen Fink. *Grundphänomene des menschliches Daseins*. München: Karl Albert, 1979.

Fink 2018 = Eugen Fink. *Laimės oazė. Esė apie žaidimo ontologiją*, vertė Rūta Jonynaitė. Vilnius: Apostrofa, 2018.

Gadamer 2019 = Hans-Georg Gadamer. *Tiesa ir metodas*, vertė Alfonsas Tekorius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2019.

Gidžiūnas 1993 = Viktoras Gidžiūnas. Vestuviniai žemaičių papročiai. *Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849)*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1993.

Gizevijus 1970 = [Eduard Gisevius], Eduardas Gizevijus. Tilžiškių lietuvininkų parvedliavimo aprašymas. *Lietuvininkai*, vertė Vytautas Jurgutis. Vilnius: Vaga, 1970.

Glagau 1970 = Otto Glagau. Lietuvininkų buitis ir būdas. *Lietuvininkai*, vertė Vytautas Jurgutis. Vilnius: Vaga, 1970.

Greimas 2005 = Algirdas Julius Greimas, Tautos atminties beieškant. *Lietuvių mitologijos studijos*. Vilnius: Baltos lankos, 2005.

Gudavičius 2007 = Edvardas Gudavičius. Kriena. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.

Gudavičius 1996 = Edvardas Gudavičius. Popiežiaus 1216–1217 metų bulė prūsams. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Yla 1978 = Stasys Yla. *Šeimos tradicijos. Šeimos kūrimo vyksmai*. Chicago: Amerikos lietuvių bibliotekos leidykla, 1978.

Ivinskis 1958 = Zenonas Ivinskis. Kriena. *Lietuvių enciklopedija*, t. 13. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958.

Juška 1955 = Antanas Juška. Svotbinė rėda veliuoniečių lietuvių. *Lietuviškos svotbinės dainos, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos*, t. 2. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955.

Katkus 1989 = Mikalojus Katkus. *Balanos gadynė*. Vilnius: Vaga, 1989.

Končius 1961 = Ignas Končius. *Žemaičio šnekos*, d. 1. London: Nidos knygų klubas, 1961.

Krėvė-Mickevičius 1930 = Vincas Krėvė-Mickevičius. Dzūkų vestuvės. *Mūsų tautosaka*, t. 2, Kaunas, 1930.

Lasickis 1969 =[Jan Łasicki], Jonas Lasickis. *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus*, vertė Leonas Valkūnas. Vilnius: Vaga, 1969.

Latinytė-Liogienė 2013 = Rūta Latinytė-Liogienė. Dovana kaip visuomenės formantas lietuviškų vestuvių papročiuose. *Baltos lankos*, nr. 37, 2013.

Lehmann 2010 = Hans-Thies Lehmann. *Postdraminis teatras*, vertė Jūratė Pieslytė. Vilnius: Menų spaustuvė, 2010.

Lepneris 2011= [Teodor Lepner], Teodoras Lepneris. *Prūsų lietuvis*, parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

Lietuvis 1966 = Mykolas Lietuvis. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, vertė Ignas Jonynas. Vilnius: Vaga, 1966.

Lietuvių tautosaka 1967 = *Lietuvių tautosaka, t. 4: Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*, medžiagą paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius, 1967.

Marcinkevičienė 1990 = Dalia Marcinkevičienė. *Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje–XX amžiaus pradžioje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1990.

Mickevičius 1933 = Juozas Mickevičius. Žemaičių vestuvės. *Mūsų tautosaka*, t. 7, Kaunas, 1933.

Niemi 1996 = Aukusti Robert Niemi. Lietuviškieji vestuvių papročiai. *Lituanistiniai raštai: Lyginamieji dainų tyrimai*, sudarė ir vertė Stasys Skrodenis. Vilnius: Džiugas, 1996.

Ong 2002 = Walter J. Ong. *Orality and literacy: The Technologizing of the Word*. London: Routledge, 2002.

Ortega y Gasset 1999 = José Ortega y Gasset. Teatro idėja. *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, vertė Rūta Samuolytė. Vilnius: Vaga, 1999.

Pakalniškis 1977 = Aleksandras Pakalniškis. *Žemaičiai: etnografija*. Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1977.

Poetinė Eda 2009 = *Poetinė Eda*, vertė Aurelijus Vijūnas. Vilnius: Aidai, 2009.

Povilonis 1939 = Juozas Povilonis. Žemaičių vestuvės K. Ambraziejaus pamoksluose. *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 48.

Prūsijos valdžios gromatos 1960 = *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams,* sud. Povilas Pakarklis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Sabaliauskienė 1986 = Rožė Sabaliauskienė. Puvočių kaimo vestuvių papročiai. *Atbėga elnias devyniaragis*. Vilnius: Vaga, 1986.

Sauka 1968 = Leonardas Sauka. Lietuvių vestuvinės dainos (XIX a.– XX a. pradžia). *Literatūra ir kalba*, t. 9. Vilnius, 1968.

Slaviūnas 2007 = Zenonas Slaviūnas. *Raštai II. Liaudies dainos, liaudies muzika ir muzikos instrumentai, papročiai, literatūra ir folkloras*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007.

Statutas 2014 = *Pirmasis Lietuvos Statutas*. Vilnius: Artlora, 2014.

Stundžienė = Bronė Stundžienė. Apdainavimų naratyvas ir jo istorinės atminties kontekstai. *Tautosakos darbai*, t. 63, 2022.

Sūduvių knygelė 2001 = Sūduvių knygelė, vertė Vytautas Balaišis ir Sigitas Plaušinaitis. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

Sverdiolas 1996 = Arūnas Sverdiolas. *Steigtis ir sauga*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.

Šmitienė 2000 = Giedrė Šmitienė. Palankumo laikysena. *Tautosakos darbai*, XII (XIX), 2000.

Vaitkevičienė 2019 = Daiva Vaitkevičienė. *Žydinti taurė. Baltų gėrimai ir apeigos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

Vaižgantas 1996 = Vaižgantas. Lino darbų pasaka. Pragiedruliai. *Raštai*, t. 4. Vilnius: Pradai, 1996.

Valančius 2001 = Motiejus Valančius. Pałangos Juze. *Rinktiniai raštai*, t. 1. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

van Gennep 2010 = Arnold van Gennep. Sužadėtuvės ir vestuvės. *Perėjimo ritualai*, vertė Dainius Razauskas. Vilnius: Aidai, 2010.

Vyšniauskaitė 1964 = Angelė Vyšniauskaitė. Piršlybos ir vestuvės. *Lietuvių etnografijos bruožai*, sud. Angelė Vyšniauskaitė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1964.

Vyšniauskaitė 2008 = Angelė Vyšniauskaitė. Vedybos. Angelė Vyšniauskaitė, Petras Kalnius, Rasa Paukštytė. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis, 2008.

Vitartas 2017 = [Jan Michał Witort], Jonas Vitartas. Lietuvių liaudies paprotinės teisės bruožai. *Rinktiniai raštai,* t. 1. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

Vizitacijos klausimai 2003 = Vizitacijos klausimai, vertė Alfonsas Tekorius. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

Vorgrimler 2003 = Herbert Vorgrimler. Santuoka, santuokos sakramentas. *Naujasis teologijos žodynas*, vertė Gediminas Žukas. Kaunas: Katalikų interneto tarnyba, 2003.

Wagneris 1990 = Erhardas Wagneris. *Prūsijos lietuvių, gyvenančių Įsrūties ir Ragainės apskrityje, buitis ir papročiai*, vertė Arvydas Baronas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1990.

Балтромайтис 1977 = Сильвестр Балтромайтис. *Литва. Очерки из народного быта литовцев. Вып. I. Свадьба*. СПб., 1877.

Konsistorijos... 2003 = Konsistorijos ir vizitacijos nuostatai, vertė Alfonsas Tekorius. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

Popiežius... 1996 = Popiežius ragina [Prūsijos] naujakrikščius laikytis krikščioniškojo gyvenimo normų, vertė Leonas Valkūnas. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Prūsijos... 2003 = „Prūsijos kunigaikštystės Įsrūties ir kitų lietuviškų apskričių bažnyčių vizitacijos visuotinis potvarkis“, vertė Emilius Kraštinaitis. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

Sembos vyskupo... 1996 = Sembos vyskupo Michaelio Junge‘s įsakas, vertė Leonas Valkūnas. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996.

Vokiečių ordino... 1996 = Vokiečių ordino taikos sutartis su atkritusiais Pamedės, Varmės ir Notangos sričių prūsais, sudaryta tarpininkaujant popiežiaus nuncijui ir dalyvaujant Kulmo vyskupui, vertė Leonas Valkūnas. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Žemutinės... 1996 = Žemutinės Prūsijos krašto potvarkis, vertė Valteris Mačkus. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. Norbertas Vėlius, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996.

SVOTBINĖ RĖDA: THE EXCHANGE KNOT. PT. II

Arūnas SVERDIOLAS

The essence of marriage consists in the change of a womans place and status in the polycentric social field, the transition from one family to another, and the transformation from daughter to wife. The article attempts to place the traditional Lithuanian peasant wedding ritual in the context of the three types of exchanges that establish and protect sociality: gift-giving, sale-purchase, and abduction-ransom. The problematic “knot” is that the “real” basis of marriage is a rational and pragmatic agreement between the families of the young man and the young woman, achieved through scrupulous negotiation. In contrast, the rich corpus of songs based on which the wedding is reconstructed playfully and voyeuristically presents it as a struggle between two “regiments” the brides kidnapping, the theft, the ransoming, and reconciliation. The cross-gifting of gifts anchors all this to all participants in the wedding and the excessive feasting at every stage of the wedding. At the same time, the specific characteristic of the wedding game-play, the “wedding rėda,” becomes apparent: the fictional actions and words are accompanied by a real circulation of goods and feasts, which consolidates the status of each participant in the wedding, and their relationship to the other persons in this community.

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Saltoniškių g. 58, LT-08105, Vilnius
E. paštas: arunas.sverdiolas@gmail.com

Vestuvių išvakarėse raikoma duona. Pelesa (Gardino sr., Varanavo r., Baltarusija). 1970 m.
Danieliaus Šemetulskio nuotrauka iš šeimos archyvo

1970 M. VESTUVĖS PELESOJE

Mūsų žurnale skelbiamas išsamus filosofo, kultūros istoriko Arūno Sverdiolo straipsnis „*Svotbinė rėda*: mainų mazgas“[1] sugrąžino prie tradicinių vestuvių temos ir paskatino pasidalinti ją pratęsiančiu fotopasakojimu, nukeliančiu į 1970-ųjų spalį Pelesoje (Gardino sr., Varanavo r., Baltarusija) vykusias Danutės Kruopytės ir Juliaus Radziulio vestuves, kurios buvo švenčiamos žymiosios šio krašto šviesuolės Marijos Kruopienės (1920–2003)[2] namuose.

Jas įamžino puikus fotografas, biologijos mokslų daktaras Danielius Šemetulskis (1928–1985), 1968–1985 m. dirbęs Lietuvos mokslų akademijos Zoologijos ir parazitologijos instituto moksliniu sekretoriumi ir dalyvavęs ne vienoje Norberto Vėliaus organizuotoje kompleksinėje kraštotyros ekspedicijoje (jo nuotraukos puošia ir po šių ekspedicijų išleistas lokalines monografijas).

„Būdo“ redakcijoje susitikę su pagrindine vestuvių heroje – Danute Radziuliene bei dviem jos pusseserėmis Nijole Laurinkiene bei Marija Šimelionyte žiūrėjome prieš daugiau nei penkis dešimtmečius darytas fotografijas ir kalbėjomės apie vestuvių papročius, kurių šioje lietuviškoje saloje buvo laikomasi ilgėliau nei kitur Lietuvoje.

Tąkart vestuvės vyko vienoje pusėje – nuotakos namuose. Fotografijose užfiksuoti svarbūs apeiginiai momentai: jaunikio atvykimas ir pirmoji užstalė, nuotakos rengimas ir jos ašaros, poros palaiminimas, kelionė į bažnyčią, santuokos sakramentas ir, grįžus į namus, pasitikę persirengėliai, iš kurių svotai su pulku turėjo išsipirkti stalą.

Kai kurie kiti svarbūs vestuvių epizodai tąkart liko nedokumentuoti, bet pašnekovių dar puikiai prisimenami, tiek iš šių, tiek iš matytų ankstesnių kartų – tetų ar dėdžių vestuvių. Pavyzdžiui, savo tvarką ir taisykles turėjusios dovanojimo tradicijos. Po bažnyčios sugrįžus į jaunosios namus ir pavalgius, jai būdavo teikiamos dovanos. Visi pakildavo iš užstalės, likdavo sėdėti tik svotai bei jaunieji, ir svotas po vieną kviesdavo dovanotojus (anksčiau dar kaskart suduodamas kočėlu į trobos balkį!). Nuotakos tėvas jaunavedžiams dovanodavo duonos kepalą, mama – lovatiesę, krikšto mama – drobės stuomenį (vėliau – patalynę), krikšto tėvas – pinigų, pamergės – dažniausiai rankšluosčius, pabroliai taip pat dėdavo pinigus.

Vos atvykus į vyro pusę, į naujuosius namus įvesdinta nuotaka padovanodavo du rankšluosčius, kuriuos svočia pakabindavo prie šventųjų paveikslų, o vėliau juos pasiimdavo vyro mama ar sesuo.

Jaunoji turėdavo apdovanoti ir visą jaunikio šeimą: anytai ji skirdavo skarą (vėliau – gerą audinį suknelei), vyro tėvui – marškinius. Taip pat apdovanodavo vyro brolį, seserį, krikšto tėvus, net krikšto vaikus – visą giminę: „Jeigu didelė giminė – tai labai daug reikėdavo dovanų“, prisimena pašnekovės.

Pasak jų, kitą vestuvių rytą anyta ar moša pašluodavo pirkią, už tai marti vėl dovanodavo rankšluostį, pakūrus pečių, dovaną padėdavo ant jo, rankšluosčiu apdovanodavo ir žmogų, parnešusį iš šulinio kibirą vandens. Savo ruožtu jaunąją porą apdovanodavo ir jaunikio giminės: tėvas dovanodavo duonos (ar pyragą), pasak pelesiškių, matyt, linkėdamas, kad jauna šeima visada turėtų duonos, o mama skirdavo lovatiesę.

Po jungtuvių dar nuotakos namuose papietavę, jaunieji neišvažiuodavo į vyro pusę, kol iš ten neatvykdavo „čigonai“ – persirengėliai, apsirengę išverstais kailiniais ar milo sermėga (*jermėku*), o moterys – su ilgais sijonais, skaromis. Tai būdavusi linksmiausia vestuvių dalis. Iš pradžių juos pavaišindavo, po to visi pašokdavo, ir „čigonai“ po namus, po tvartą imdavo dairytis, ką pavogti: vištą, gaidį, avį ar paršiuką, kokią lovatiesę ar pagalvę... Visos gėrybės atitekdavo jauniesiems. Ir 1970-aisiais Danutės ir Juliaus vestuvėse lankėsi „čigonai“, tad jose buvo net dvi persirengėlių grupės.

Kai kitoj – vyro pusėj – pasirodydavo „čigonai“, tai būdavo ženklas, kad vestuvės baigiasi. Beje, pelesiškiai piršlio „nekardavo“: pabroliai tiesiog „pavogdavo“ svotą, nuotaka turėjo eiti jo ieškoti, o radusi – išpirkti, uždėjus rankšluostį.

Žiūrint fotografijas, išsyk krenta į akis visos kaimo bendruomenės įsitraukimas į šventinį vyksmą – pro langus smalsaujančių ar priemenėje, prie kambario durų susispietusių moterų bei mergaičių veidai ir juose atsispindintis jaudulys. „Visas kaimas sueina žiūrėti – ir pro langus, ir pro duris. O jau kalbõs po to...“; „Ne tik mūsų Pelesa

1 Pirmoji str. dalis skelbiama penktajame „Būdo“ numeryje.

2 Nuo 1954-ųjų Marijos Kruopienės namai tapo neoficialiu lietuvių kultūros centru, kuriame vieni pirmųjų lankėsi ir kurį laiką gyvendavo šį kraštą tyrinėję kalbininkai , etnologai, taip pat kitų lingvistinių ir etnografinių ekspedicijų dalyviai, žygeiviai, studentai. Nuo 1955 m. ji rūpinosi sovietų valdžios leidimu Pelesoje atidaryti lietuvių mokyklą, nuo 1962 m. – katalikų bažnyčią; dėl to važiavo į Maskvos, Vilniaus, Minsko įstaigas, teikė surinktus vietos gyventojų prašymus. Išsamiau žr.VLE.lt, https://www.voruta.lt/pries-103-metus-gime-marija-kamenciute-kruopiene/

buvo susirinkusi, dar ir Dubiniai, ir Pavalakė, ir visose vestuvėse taip...“, prisiminė viešnios. O tąkart vestuvėse dalyvavo ir M. Kruopienės svečių iš Lietuvos. Susirinkusios kaimynės dainuodavo („giedodavo“), virkdydavo jaunąją. Pasak Danutės, „buvo tokia tradicija. kad reikia verkti“, ir nuotakai ją vis kas nors primindavo.

Išlydėję į jungtuves, kaimynai vėl susirinkdavo laukti sugrįžtančių iš bažnyčios. Tad nuotraukose matyti nemažas būrys žmonių, susispietusių prie pirkios durų ir stebinčių teatrališkas tikrų ir netikrų vestuvininkų derybas.

Į vestuves kviesdavo tik gimines, vienoj pusėj dalyvaudavo nuotakos artimieji ir svečiai, o kitoj – jaunikio pusė. Apsilankiusių nekviestų kaimynų prie stalo nesodindavo, bet ir juos derėjo pavaišinti: „Pyragų kepė daug – ir mamytė, ir jos sesuo, ir kaimynė, nes reikėjo visus pavaišinti – supjaustydavo riekėm, sudėdavo į tokius sietus, ir kas nors iš savų su dviem ar trimis sietais visus vaišindavo.“

Nusistebėjus, kad šiose vestuvėse buvo toks didelis pamergių ir pabrolių pulkas, viešnios prisiminė, kad anksčiau dažniausiai jų būdavo tik trys poros: „Trys pamergės dažniausiai – giminaitės arba kaimynės“, bet šiose vestuvėse jų buvo net dvylika! „Daugiausia kviesdavo jaunoji, bet šįkart ir mamos daug buvo prikviesta. Kęstutis Labanauskas [iš Vilniaus] atvažiavo į vestuves – mama ir jį į pabrolius pasodino, atvažiavo Jonas Rimša – irgi į pabrolius...“

Pasakojimą apie Pelesoje 1970-aisiais švęstas vestuves tęsia fotografijos, atrinktos iš kur kas didesnio rinkinio ir lydimos jų dalyvių komentarų.

Pirmasis nuotakos ir jaunikio pulko susitikimas – jungtuvių išvakarėse. Už stalo sėdi svočia, nuotaka ir pamergės, už lango – smalsaujančios kaimynės, pabroliai su svotu išvažiavę parsivežti jaunikio, prisimena Danutė. Pasak jos, visi džiaugėsi, ją ištekinę savame kaime, už kaimynystėje gyvenusio Juliaus, nors tuo metu ji jau buvo išvažiavusi iš Pelesos

Atvyksta svoto lydimas jaunikis. Vestuvėse jaunikio pusę atstovavo svotas, o jaunosios – svočia, tuo tarpu jų sutuoktiniai sudarė antrą porą ir būdavo vadinami „storaisiais svotais“. Paprastai į svotus kviesti artimi giminės (šiose vestuvėse – vyro dėdė ir nuotakos teta) arba krikšto tėvai

Svočia priima pirmojo pabrolio atvežtą vainikėlį, prisegtą prie balta skepeta aprištos lėkštelės, į kurią įdėta šiek tiek pinigų. Anksčiau svočia jį kabindavo prie šventų paveikslų (*pakūcioje*), o išleidžiant į jungtuves vainikėlis prisegamas prie nuotakos *vėliumo*

Vestuvių išvakarėse (šeštadienį) nuotakai dar nevalia sėdėti šalia jaunikio. Atskirai, vieni prieš kitus, sodinti ir pabroliai su pamergėmis. Nors jų poros iš anksto būdavo numatytos, dar žiūrėdavo, kas kam patinka ar nepatinka. Ateidavo ir muzikantai, tad visi pašokdavo, susipažindavo

Vestuvių rytą nuotaka rengiama svirne. Danutė atsimena, kaip pirmoji pamergė jai sakiusi: „Verk, būsi laiminga!“ Tą patį kartojęs ir iš svirno lydėjęs pirmasis pabrolys

Susėdus už stalo, svočia jaunikiui prisega rūtų šakelę

Vestuvių muzikantai. Vestuvėse akordeonu grojo ir vos penkeriais metais jaunesnis Danutės pusbrolis, tuo metu mokęsis M. K. Čiurlionio menų mokykloje

Užstalė prieš išvykstant į jungtuves. Iš dešinės: jaunikis, svotas ir pabrolys.

„Negalima juoktis, anei iš tolo, per vestuves... Vyresniosios kartos moterys dar mokėjo verkti žodžiai, o mano karta jau nemokėjo.“

„Kai nuotaka išlydima į *šliūbą*, motina paimdavo lovatiesę, sulenkdavo keturlinką ir ten atsiklaupdavo jaunieji. Jaunoji atsiprašydavo, bučiuodavo tėvams ranką. Vienur jaunuosius laimindavo su kryželiu, o kitur – su šventu paveikslu...“ Tą šventą paveikslą nuotaka išsiveždavo į vyro namus. Šiose vestuvėse laimina abi mamos, iš šalių – M. Kruopienės sesrys

Jaunuosius išlydint jaunimas ant pirkios stogo užmesdavo lovatiesę ar rankšluostį, ir jis ten būdavo, kol vestuvės baigdavosi. Sakydavo: „Kad laimingai gyventų...“

„Visas kaimas sueina žiūrėti – ir pro langus, ir pro duris. O jau kalbōs po to...“

Jaunajai į rankas įduodamas kamuolėlis lininių siūlų. Išvažiuojant į bažnyčią jį reikia išmesti, rankose pasiliekant siūlo galą, kad gija tęstųsi per visą kaimą, iki jo ribos, „kad visas netekėjusias merginas išvestų iš namų“

Jau sutuokta pora išeina iš Eišiškių Kristaus Žengimo į dangų bažnyčios. „Lietuviai tuoktis į Eišiškes važiuodavo, o gudai – į Rodūnę“, prisimena Danutė, nes 1950 m. Pelesos Šv. Lino bažnyčia buvo uždaryta. Dar ji prisimena, kaip vyriausioji pamergė sakiusi: „Jei eidama vyro ką priminsi, tai šeimoje būsi svarbiausia“

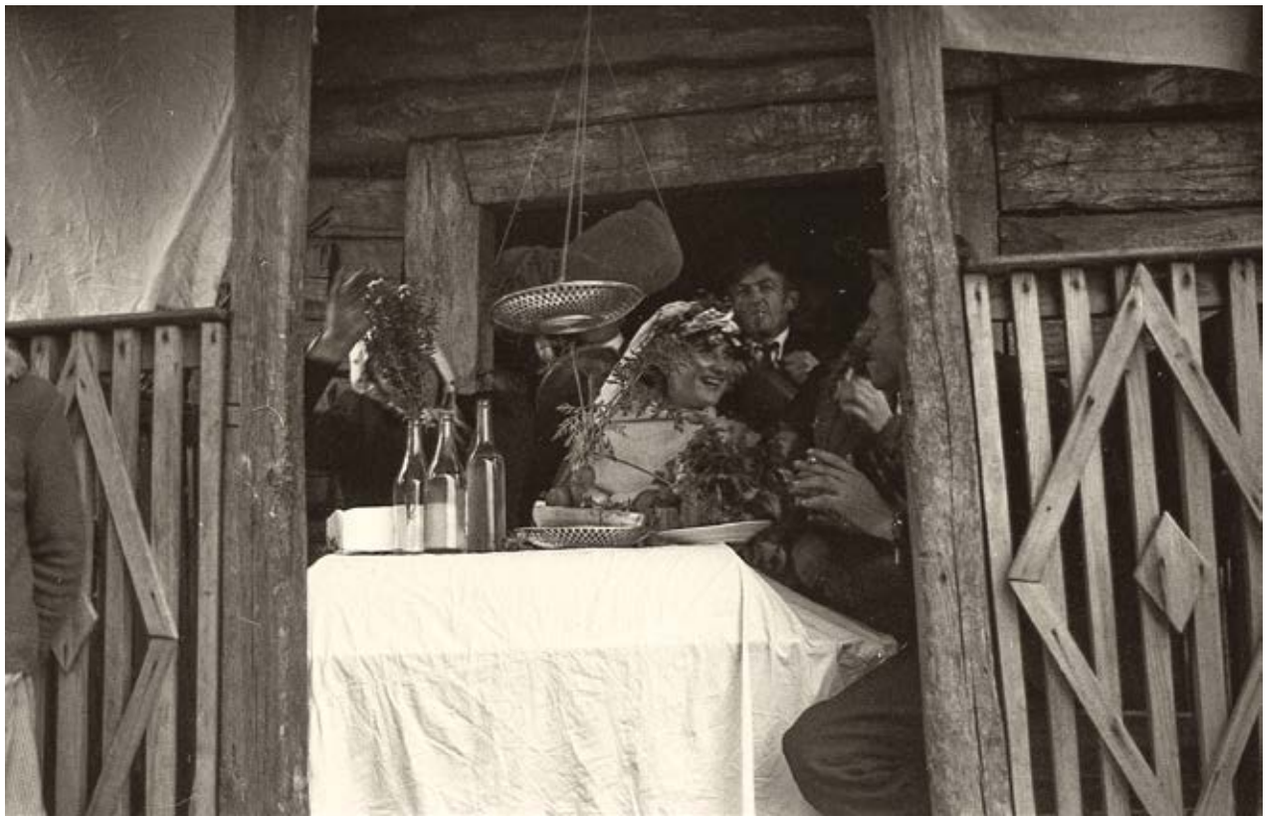

Po jungtuvių sugrįžusį pulką pasitinka persirengėlių vestuvės: „Grįžom, prieinam, – viskas, mums vietos nėra. Sėdi ir dainuoja! Ir tada turi išsipirkti stalą. Išreikalauja iš svotų visko, išreikalauja iš pabrolių ir tada užleidžia.“

Danutė ir Julius Radziuliai kartu jau 54-erius metus

Vestuvių dalyviai nusifotografavo atminimui. „D. Šemetulskis padarė, ir visiems turėjome išdalinti tas nuotraukas! Mes tais laikais neturėjome jokių fotografų...“

Fotografijos iš Danieliaus Šemetulskio šeimos archyvo.
Parengė Saulė Matulevičienė

WEDDING IN PELESA IN 1970

In October 1970, a wedding took place in Pelesa – a Lithuanian "island" in Belarus – between Danutė Kruopytė and Julius Radziulis, celebrated at the home of the notable figure from the region, Marija Kruopienė (1920–2003), who fought for the right to learn and worship in her native language. The photographer Danielius Šemetulskis (1928–1985) captured the event. More than five decades later, three participants of this wedding discuss the old customs that had been observed in this area longer than in other parts of Lithuania. They remember the wedding proceedings, the main participants and their roles, and the involvement of the village community. The tradition of exchanging gifts is emphasised, alongside the obligatory lamentation of the bride, and magical actions intended to bring happiness to the future family or help unmarried women leave their homes more quickly.

ŠEIVAMEDIS, KADAGYS IR SENOVĖS BALTŲ DIEVAS PUŠKAITIS

Nijolė LAURINKIENĖ

*Lietuvoje augantys augalai šeivamedis (*Sambucus*) ir kadagys (*Juniperus communis*) vartoti liaudies medicinoje, kulinarijoje, nuo seno naudoti metų ciklo švenčių ir kt. papročiuose, apeigose. Etnokultūriniu aspektu, šie augalai ypatingi tuo, kad jau XVI–XVII a., kaip liudija baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, jie buvo susiję su senaisiais tikėjimais, mitologija. Šių šaltinių duomenimis, šeivamedžio ir kadagio samprata atsiskleidžia jų ryšį su baltų žemės, laukinės gamtos, miškų bei giraičių dievu Puškaičiu ir jam tarpininkaujančiomis gamtos dvasias primenančiomis būtybėmis, susijusiomis su požeminiu pasauliu, – vadinamaisiais barstukais ir markopoliais.*

Nelietuviška asmenvardžių rašyba atskiru sąrašu pateikta straipsnio gale.

Reikšminiai žodžiai: šeivamedis, kadagys, dievas Puškaitis, barstukai, markopoliai, baltų religija ir mitologija, etnobotanika.

Kai kurie iš mums pažįstamų augalų yra paveldėję žiloje senovėje jiems priskirtas prasmes ir atitinkamas panaudojimo galimybes. Nuo seno augalai mums buvo ne tik buitinės aplinkos dalis, teturinti pragmatinę reikšmę, – kaip maistas, vaistas, gamybinė žaliava ir kt. Jie buvo sureikšminti ir tebėra mums reikšmingi taip pat dvasiniu atžvilgiu. Senojoje mūsų religijoje kartais įžvelgiama metempsichozės – mirusiųjų sielų, vėlių persikėlimo į medžius – apraiškų. Pasak archajiško baltų tikėjimo, medžiuose apsireikšdavę ir kai kurie dievai, tad per medį, kaip mediatorių, su jais galėdavusi vykti religinė komunikacija. Ne be reikalo senovės baltai kai kurias savo giraites, miškus laikė šventais, saugojo nuo prašalaičių, naudojo jas kulto poreikiams, atlikinėdami jose mirusiųjų pagerbimo ir dievų garbinimo ritualus.

Šiame straipsnyje siekiama atskleisti dviejų ypatingų augalų – šeivamedžio ir kadagio, puošiančių mūsų gyvenamąją ir gamtinę aplinką ir įvairiai panaudojamų, – prasmes baltų mitologijoje. Kadangi šie augalai buvo itin glaudžiai siejami su baltų (daugiausia vakarų) laukinės gamtos dievu Puškaičiu, tad jų ryšys su šia dievybe bei jam artimomis mitinėmis būtybėmis čia ir bus gvildenamas.

ŠEIVAMEDIS

Lietuvoje auga trys šeivamedžio rūšys: juodauogis šeivamedis (*Sambucus nigra*), raudonuogis šeivamedis (*Sambucus racemosa*) ir žolinis šeivamedis (*Sambucus ebulus*). Mūsų kraštuose dažniausiai aptinkami raudonuogis ir juodauogis šeivamedžiai. Raudonuogis šeivamedis tėra dekoratyvinis augalas ir nei maistui, nei vaistams nevartojamas.

Todėl toliau kalbėsime apie populiaresnį ir daugeliu atžvilgių naudingesnį juodauogį šeivamedį (kitaip dar *šeivmedis*, *šeimedis*, *bezdas*, *smirdalis*, *sedula*, *kiaurmedis*, *prakaitas* – LKŽe; Vaitkevičienė 2019: 113–115). Tai daugiametis, 2–6 m aukščio krūmas arba nedidelis (iki 10 m aukščio) medis. Žydi gegužės–liepos mėnesiais puošniais, baltai gelsvais, stiprų kvapą skeidžiančiais žiedais, nokina melsvai juodas uogas. Auga mišriuose bei lapuočių miškuose, šlaituose, upelių krantuose, sodybose, prie gyvenamųjų namų. Šeivamedis nuo seno žmonių vertintas utilitariniu požiūriu kaip vaistinis, estetiniu – kaip dekoratyvinis augalas ir netgi dvasiniu požiūriu, mat yra susijęs su senaisiais tikėjimais.

Nuo seno šeivamedis laikytas šventu, magiškų galių turinčiu augalu, namų globėju ir sergėtoju. Šį augalą įprasta sodinti prie gyvenamųjų ir ūkio statinių kaip teikiantį sėkmę ir atstojantį buveinę namus globojančioms dvasioms. Pasak žolininkės Giedrės Bružienės, šis šventas augalas net būdavęs privalomas kiekvienoje sodyboje, nes padėdavęs namų dvasias prišaukti[1].

Pats pavadinimas *šeivamedis* yra daiktavardžio *šeiva* arba būdvardžio *šeivas* ‘šleivas, kreivas’ dūrinys su daiktavardžiu *medis*. Minėtoji *šeiva* turi daug reikšmių, kurių pagrindinės yra susijusios su audimo staklėse naudota priemone

1 Prieiga internetu – https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/mityba/stebuklingas-augalas-kurio-pilnos-pamiskes-dziovinamas-smirdi-bet-verta-nepraeiti-pro-sali-1030-813262.

Žydintis šeivamedis. Aurelijos Nikitenko nuotrauka

siūlams susukti, taip pat – su tam tikrais žmogaus kaulais, su vežimo dalimis, būtent: ‘į šaudyklę dedamas virbalas, ant kurio susukami ataudų siūlai’, ‘ritė’; ‘blauzdos kaulas’, ‘dilbis’; ‘kartis, jungianti ratų pirmagalį su pasturgaliu, pertrauktis’ ir kt. (LKŽe: *šeivas*, *šeiva*). Apibendrinus *šeiva* reikštų tam tikrą pailgą daiktą – audimo staklių detalę, kaulą, vežimo kartį ir t. t. Audimo staklių šeiva yra kiauravidurė, tai vamzdelis, skirtas, privyniojus ant jo siūlų, užmauti ant tiesaus pagaliuko ir įstatyti į šaudyklę, kuri kaišoma per audžiamo audeklo žiotis. O šeivamedis – kiauraviduris medis, netgi vadintas *kiaurmedžiu* (t. y. ‘medžiu, kurio šerdis lengvai išsiima, išduriama’), todėl buvęs labai tinkamas šeivoms gaminti, nes jo šeivos lengvai sukasi apie savo ašį (Baltrušaitis, Žižliauskaitė 2006: 114; Vaitkevičienė 2019: 115; LKŽe: *kiaurmedis*). Kaip pasakyta: *Šeivas iš šeivmedžio ėmė – tuščias buvo* Įsr (LKŽe: *šeivmedis*)[2].

Aiškindamas žodžio *šeiva* etimologiją, Ernstas Frenkelis pažymi, jog tai senas žodis, turintis atitikmenų slavų kalbose (**cěva*, **cěvь*) – lenkų *cew*(*k*)*a*, čekų *cév*(*a*) ‘vamzdelis, lazdelė’, rusų *cevka* ‘ritė, vamzdis, arklio blauzdikaulis’ (Fraenkel 1962–1965: 970). Tad lietuvių šeivamedis buvo pavadintas žodžiu, nurodančiu esminį jo ypatumą – tuščiaviduri stiebą.

Ypač ryški sveikatinamoji šeivamedžio samprata – kaip vaistinio augalo, kuris padeda ne tik atgauti sveikatą, bet ir išsaugoti jaunystę, įgyti atsparumą ligoms. Jo žieduose išties yra medžiagų, trukdančių virusams patekti į ląsteles. Liaudies medicinoje vartoti valgomojo šeivamedžio vaisiai, sultys, žiedai ir žievė. Šeivamedžio arbatos gerta nuo kraujospūdžio ir peršalus dėl išprakaitavimo: *Nu kraujo spaudimo zuikio kanapių, česnago i šeimedžio žiedų užplikyti, pryš valgį po stiklą [išgerti]* Šlu; *Duodavo šeimedžio nū prakaitavimo* Rsn (LKŽe: *šeimedis*). Be to, peršalus, pervargus ar nusigandus – tai yra ištikus *irmėdei* (žr. LKŽe *irmėdė*) – rekomenduota: *Išgert šiltos bezdų arbatos, atsigult, šiltai apsiklostyt – prakaits išmuš, ir praeis* (BsTB XII: 193, Nr. 78). Susmulkinti šeivamedžio lapai, apvirti meduje, vartoti susirgus inkstų ir šlapimo pūslės uždegimais bei chroniškai užkietėjus viduriams. Piene apvirti šeivamedžio lapai dedami ant nudegimų, furunkulų, iššutimų[3]. Gydytasi ir šeivamedžio žievės sultimis: *Geriausia mostis prieš votis, atviras ronas ir piktus skaudulius:*

2 LKŽe vartojamos santrumpos išsiskleidžia ant jų palaikius pelės kursorių.

3 https://www.tv3.lt/naujiena/projektai/juodasis-seivamedis-n423825.

Šeivamedžio uogos. Aurelijos Nikitenko nuotrauka

imk žaliosios šeimedžių žievės syvų, vaško bei nesūdyto sviesto ir, tai gerai sumaišęs, tepk skaudžiamąją vietą (BsTB XII: 85, Nr. 81; taip pat žr. Vaitkevičienė 2019: 113).

Šeivamedžio žiedai ir uogos naudojami ir kulinarijoje. Žiedai, turintys rauginių medžiagų ir pasižymintys fermentacinėmis savybėmis, yra vienas iš ingredientų gaminant alų, midų, raginant daržoves. Tiesa, tautosakoje esama tik vienos kitos užuominos šeivamedžio žiedus naudojus alaus ir midaus gamyboje. Tačiau, kaip pastebi Daiva Vaitkevičienė, dainose minima sedula, kurios viena reikšmių kaip tik yra 'šeivamedis', o sutartinėse sakoma jos baltus žiedus buvus naudojamus alui raugti (SlS: Nr. 85; Vaitkevičienė 2019: 113). Ir dabar šeivamedžio kaulavaisių dedama į girą, iš jų verdama uogienė. Tiesa, augalas – visas, įskaitant sėklas – yra nuodingas, tad šeivamedžių uogos vartotinos itin atsargiai[4].

4 https://zolininkas.lt/augalai/valgomasis-seivamedis/.

Soduose, prie namų augantys šeivamedžiai naudingi dar ir tuo, kad jų lapai atbaido kai kuriuos kenkėjus, tarp jų – kurmius (ten pat).

Platus šeivamedžio panaudojimo spektras, matyt, prisidėjo ir prie jo, kaip maginio, apotropėjinių savybių turinčio augalo, sampratos susidarymo.

KADAGYS

Paprastasis *kadagys* (*Juniperus communis*), kitaip dar *kadugys*, *kadagmedis*, *kadugiažolė* arba *ėglius*, *ėglis* – beveik visoje Lietuvoje augantis krūmmedis. Tai daugiametis višžalis augalas. Užauga paprastai iki 3–5 m aukščio, rečiau iki 10–15 m. Subrandina juodai mėlynus kankorėžėlius, panašius į uogas. Dažniausiai auga smėlingame dirvožemyje, pušynų skynimuose, tarp retų medžių ir krūmų, kartais – mišriuose miškuose. Valo aplinkos orą, išskirdamas aktyvią bakterijas naikinančią medžiagą – fitoncidus.

Kadagio botaninės savybės pastebėtos lietuvių tradicinėje kultūroje. Minklė sako: *Kas be žiedo uogas mezga? – Kadugys* (LTR 451/344-24; LTR 873/344-7 ir kt.). Pasak priežodžių: *Moteriškė ne žmogus, sijonas ne drabužis, kadagys ne medis* (eLPP, *moteriškė*); *Skursta kaip ožkos apgraužtas kadugys* (LFe: *kadugys*). Apie kadagio augavietę, apie tai, kad kadagiui tinkanti nederlinga žemė, dykynė, užsimenama vakarų baltų gamtinę aplinką aprašančiuose istoriniuose šaltiniuose. XVII a. istorikas Matas Pretorijus pažymi: „<...> o ten, kur auga kadagys (*Kaddig*), apskritai, yra dykra ir netinkama dirbti žemė. Priešingai, kituose miškuose, kur auga ąžuolai, alksniai, liepos, eglės ir kt., galima padaryti derlingą žemę, bet tik ne ten, kur auga kadagys. Todėl jie sako, kad tokiai vietai Dievas davęs kadagį (*Kaddig*)" (BRMŠ III: 258).

Iš žodžio *kadagys* etimologijos galima spręsti apie šio augalo ir jį įvardijančios gimininges leksikos paplitimo arealą: lie. *kadagys*, la. *kadags*, *kadaks*, prūsų *kadegis*, tos pačios šaknies ru. *каδумь*, ukr. *каδumu*, slovėnų *kaditi*, le. *kadzić* bendra reikšme 'rūkyti, smilkyti' ir kt. Kaip matyti, slavų kalbose *kadagio* atitikmenys reiškia smilkymą. Matyt, kadagio smilkymas, rūkymas buvo būdinga praktika. Tai patvirtina ne tik kalbos, bet ir papročių bei liaudies medicinos duomenys. Kita vertus, plg. suomių *kataja* 'kadagys' bei estų *kadakas* 'kadagys'. Būta bandymų kildinti šiuos finų žodžius ir iš baltų kadagio pavadinimo, ir atvirkščiai (Фасмер 1967: 156; Fraenkel 1962–1965: 201–202).

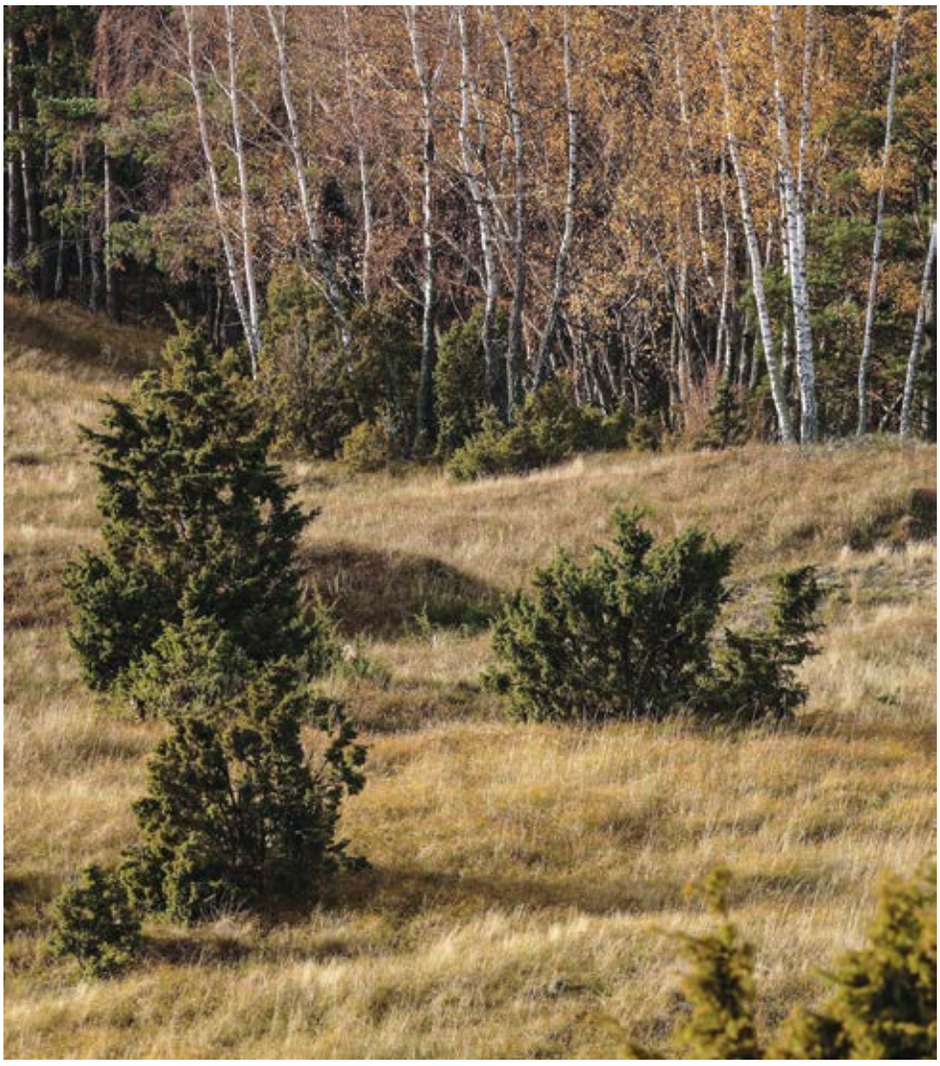

Kadagiai. Vytauto Knyvos nuotrauka

Kadagys – pavasario švenčių apeigų bei papročių atributas, nuo seno turėjęs religinį-maginį statusą. Anksti pavasarį, kuomet gamta bunda ir medžiai dar tik rodo gyvybės ženklus, iš jo šakelių, neretai pridedant gluosnio su pumpurais, Verbų sekmadieniui rišamos verbos. Kadagio verba – atgyjančių gamtos jėgų, atgimstančios augalijos simbolis, kurios prisilietimu pažadinamas ir sustiprinamas ne tik žemės, bet ir žmogaus, gyvulio gyvastingumas. Kai kur Lietuvoje dar XX a. pradžioje, kaip teigia Pranė Dundulienė, būta papročio per Verbas ar Velykas verba (neretai kadagine) plakti žemę, kad ši greičiau atgimtų ir sužaliuotų (Dundulienė 2008: 90). Tikėta, jog šio višžalio augalo šakelės prisilytėjimas, ja suduotas smūgis veikia magiškai – teikia sveikatos, užtikrina sėkmę. Todėl ankstyvą Verbų sekmadienio rytą namiškiai plakdavo vienas kitą verbomis, linkėdami: *Verba plaka, ne aš plaku, būk laimingas, nuo visų ligų apgintas* arba *Ne aš plaku, verba plaka, būk sveikas, iki metų ir po metų* (Dundulienė 2008: 90–91). Kadagio verbos namuose laikomos visus metus kaip sodybos apotropėjinė priemonė, saugant nuo žaibo, gaisro, piktų dvasių: *Norint nuo perkūno atsigyt, reik padaryt kryžučius iš kadugių šakelių, kurie per Verbą prieš Velykas yra pašventyti, ir tų kryžučių po vieną įdėstyti į visų trobų sąsparas* BsMtII60(Nm) (LKŽe: verba; žr. Buračas 1993: 202). Būdinga perkūnijos metu nuo žaibo ir velnio trobą rūkyti, be kitų žolynų, ir kadagiais: *Tas aglukas* [ėglius, kadagys]*, sako, nog grausmo gerai, biskį šakelį trobon padegina, kap kyla juodzi debesys* (Marcinkevičienė 2008: 126); *Laike griaustinio tėvai parūko šventinto verbų ėgliaus arba sudžiovintų nuo Žolinės gėlių* (LTR 757/64); *Pašvęstais Didžiajam Šeštadienį ėgliais rūkyti visus trobos kampus* (LTR 739/43; žr. LTR 758/4; Buračas 1993: 200; Dundulienė 2008: 90).

Kadagys buvo ir gyvulių apsaugos, taip pat jų gyvybingumą stiprinanti priemonė. Pavasarį pirmą ganiavos dieną gyvuliai būdavo išgenami mušant verba, neretai tiesiog kadagio šakele, taip linkint jiems sveikatos, produktyvumo, saugumo, laikymosi bandoje. Paprotys žinomas didžiojoje

Lietuvos dalyje, ypač Rytų, Pietų Lietuvoje, nors fiksuotas ir Pietvakarių bei Šiaurės Lietuvoje. Pasak Jono Balio: „Pirmą kartą išgenant bandą, gyvulius išvaro iš tvarto ir plaka su verba (kadugio šakute), tą rykštę pargindamas piemuo parsineša namo ir užkiša tvarte už balkio, – tada gyvuliai nesiskirstys, visi pareis namo“ (BLKŠ: 177). Vilniaus rajone, Malūnų kaime, plakdavo tik karves, kad jos duotų daugiau pieno ir kartu būtų apsaugotos nuo ligų (Mardosa 2009: 139, žr. 146).

Apotropėjiniais tikslais Verbų sekmadienį arba ganiavos pradžioje gyvuliai dar ir aprūkomi kadagio verba. J. Balio duomenimis: „Paprastai imamas puodas su žarijomis, ant jų beriamos ėglio arba kadugio (verbos) šakelės, devyndrekis arba abiejų mišinys, puodas (šukė) pakišamas karvei po pilvu ir taip smilkoma“ (BLKŠ: 178). Tikėtasi, kad verba aprūkyti gyvuliai bus apsaugoti nuo perkūno trenksmo, blogos akies, ligų, gyvatės įkirtimo, vilkų, taip pat geriau augs, karvės duos daugiau pieno (BLKŠ: 178; Mardosa 2009: 174–175).

Gyvavo praktika gydymo tikslais smilkstančiu kadagiu aprūkyti ir žmones. Kadagių šakelių ir uogų dūmais smilkytos patalpos infekcinių ligų epidemijų atvejais. Kadagio dūmų „terapija“, matyt, ir šiaip veikdavusi raminamai: ji taikyta vaikams ir suaugusiesiems ištikus nervinio ar net psichinio pobūdžio negalavimams: nuo „apsėdimo“, išgąsčio, neramaus miego, vaikščiojimo per miegus, nuomario. Pavyzdžiui: *Agluku parūkina, kap sako žmogu[i] negerai. Jis kap apsėstas. Rūkina, kap mato, kad žmogu silpnumas, žmogus prieg smercies, bet nei sveiksta, nei myršta* (Marcinkevičienė 2008: 126; žr. Mardosa 2009: 168, 179–180; Buračas 1993: 202).

Specifinė kadagio dūmų panaudojimo sritis – marinimo ir laidojimo papročiai – aprūkomas būdavo tiek pats mirštantysis, tiek visa patalpa: *Švencytu agluku rūkina prieg numirėlio* (Marcinkevičienė 2008: 126; žr. Mardosa 2009: 182–185). Kadagio dėta prie mirusiojo: XX a. pabaigoje Marijampolės r., Padovinio k., mirus vyrui, vieną kadagio šakelę dėdavo į karstą, o likusias sudegindavo (Mardosa 2009: 185). Kad *dūšia* ramiai iškeliautų, Salako sen., Avinuostos k., karste po pagalve būdavo pakišama šventinta verbos šakelė arba į pagalvę dedama kadagio (Mardosa 2009: 185). Kai kur Lietuvoje verbos ar tiesiog kadagio šakelės dėtos ant kapo (Buračas 1993: 200). Tai, kad kadagys asocijavosi su mirtimi, byloja lietuvių kalbos frazeologija, antai pasakymas *kadagys traukia*, reiškiantis žmogų esant ‘arti mirties’: *Tą mūsų Juzelį jau kadagys traukė, bet dar išsikapstė* Slnt (Paulauskas 1977: 109).

Žemdirbystės papročiuose kadagys irgi atliko apsauginį vaidmenį. Sėjant javus, sutrinti kadagio spygliai būdavo įmaišomi į pirmosios sėtuvės grūdus. Dirvon įsmeigta kadagio šakutė saugojo pasėlius, kad neišguldytų ir neišmuštų ledai (Vyšniauskaitė 1993: 54).

Plačiai liaudies medicinoje naudojamos kadagio uogos ir šaknys. Uogos gerina tulžies išsiskyrimą, dezinfekuoja šlapimtakius, varo šlapimą, slopina sąnarių skausmus. Kadagio uogų užpilas, sumaišytas su kitomis žolėmis, valo organizmą, šalina iš jo toksinus ir gerina medžiagų apykaitą. Kadagio šaknų preparatais liaudies medicina gydo skrandžio opas, bronchitą, odos ligas. Pastebėta, jog susmulkintas šis augalas sulaiko kraują: *Tekant kraujui iš nosies, labai gerai kraują sulaiko sutrintas pirštuose kadugys. Ir paskui įdėti nosin* (LTe: *kadugys*).

Kadagio uogos naudojamos kulinarijoje kaip prieskonis – mėsai, ypač žvėrienai bei avienai, paskaninti, dedamos į rauginamus kopūstus, agurkus, burokėlius. Be to, kadagio vaisiai vartojami girai, degtinei aromatizuoti. Žemaitijoje užfiksuotas posakis *iš kumpo kadagio* naminei degtinei pavadinti: *Ar neturi iš kumpo kadagio?* Trš (LFe: *kadagys*).

Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos verbų tyrėjas Jonas Mardosa savo monografijoje yra išreiškęs pagrįstą mintį, jog kadagio naudojimo, visų pirma apeigose ir papročiuose, savitumai gali būti lemti pirmykštėje žmonių mąstysenoje susiformavusio jo mitologizuoto vertinimo (Mardosa 2009: 82). Šiame straipsnyje kaip tik ir siekiama atskleisti kadagio mitologizavimo tendencijas ir pobūdį. Matyt, dėl kadagiui priskiriamų apsauginių, gydomųjų, apvalančių savybių (tiek pateisinamų fiziologiškai, tiek simbolinių, mitopoetinių) jis ir buvo suvokiamas kaip magiškas, sakralizuojantis augalas. Panašiai išskirtinis, mitiniame pasaulėvaizdyje įprasmintas, kaip minėta, buvo ir šeivamedis. Toliau bus kalbama apie šiuos augalus baltų mitologijoje, apie jų vietą mitiniame pasaulėvaizdyje, tiksliau – jų siejimą su tam tikra jo sritimi ir jos dievais bei kitomis mitinėmis būtybėmis.

Šeivamedis ir kadagys minimi XVI–XVII a. baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose. Šių šaltinių pateikiamomis žiniomis, tai esą šventi augalai, susiję su senovės baltų žemės dievu Puškaičiu (*Puszkaitis*, *Puschkayts*, *Puschkaytus*, *Puschajtis*, *Purskaitos*) ir jo valdomais nykštukų tipo „žemės žmogeliais“ barstukais (*Barstucke*, *Barsctukkai*) bei markopoliais (*Markopole*, *Marakopullei*), įsikuriančiais kaip tik po minėtais medžiais.

Kuršių nerijos kadagynas. Vytauto Knyvos nuotrauka

Puškaitis – daugiausia vakarų baltų laukinės gamtos dievas, globojęs miškus, giraites, jų augaliją ir per savo minėtus valdinius atlikęs žmogui gyvybiškai svarbią – aprūpinimo žemės vaisiais, pirmiausia javais, – funkciją.

ŠEIVAMEDIS IR PUŠKAITIS

Anksčiausiai Puškaitis (*Puschkayts*, *Puschkaytus*) paminėtas vadinamojoje „Sūduvių knygelėje“ (apie 1520–1530) kaip „žemės dievas po šventuoju šeivamedžiu“ (*der Erden Gott vnter dem heiligen holtz des Holunders*) (BRMŠ II: 128–129, 144). Ne kartą šiame šaltinyje pabrėžiama, kad šio dievo buveinė – „žemėje po šeivamedžiu“ (*In der erden vnter dem Hollunderbaum*). Augalas laikomas „labai garbingu ir šventu“ (BRMŠ II: 133, 148).

Šeivamedis – tiesa, nesiejant jo su konkrečiu dievu – kaip prūsų dievų buveinė pristatomas ir istoriko Erazmo Stelos bei kronikininko Simono Grunau (BRMŠ II: 17, 22, 72, 109). Pasak E. Stelos (*De Borussiae antiquitabus*, 1518), ąžuolas ir šeivamedis esą *numinum domos* ‘dievų namai’, todėl gyvavęs draudimas juos kirsti (BRMŠ II: 17, 22). S. Grunau (*Preussische Chronik*, 1529) teigimu, *Item eichen böme und holunder strauch sie in ehren hilten, wen die götthe woneten auff in* „Ir dar jie [prūsai] ąžuolą ir šeivamedį laiko pagarboje, užtat, kad juose dievai gyvena“ (BRMŠ II: 72, 109). Abiejų autorių šeivamedis, kaip ypatingai adoruojamas augalas, gretinamas su ąžuolu, abu medžiai apibūdinami kaip dievų namai. Tik ąžuolas, kaip liudija dar ir kiti šaltiniai, be abejonės, – griaustinio dievo Perkūno medis, o šeivamedis – laukinės gamtos dievo Puškaičio.

Motiejus Stryjkovskis (*Kronika Polska, Litewska, Żmódska i wszystkiej Rusi*, 1582), be kitų šaltinių, rėmęsis ir minėtąja „Sūduvių knygele“, šeivamedį sieja būtent su Puškaičiu (*Puszajtis*) ir vadina jį „šventų švenčiausiu“ (*naświętsze*) medeliu (BRMŠ II: 514, 547).

Istoriko Luko Davido „Prūsijos kronikoje“ (*Preussische Chronik*, 1583) pažymima, kad šeivamedis yra ne tik šventas, bet jis prūsų negalėjo būti net ir menkiausiais būdais niokojamas: šeivamedį jie „taip gerbia, kad nenori nuo jo nė šakelės atpjauti, nei nulaužti, nekalbant jau apie jo nukirtimą ar išrovimą“ (BRMŠ II: 292). Galiojo tabu dergti ir sakralia laikomą vietą po šiuo augalu: jei gyvulys ar žmogus tyčia ar netyčia apšlapins ar kitaip suterš vietą po šventu šeivamedžiu, tai tą gyvulį užpulsiančios įvairios bėdos arba jis pastips (BRMŠ II: 292; žr. 294). Slavų (ukrainiečių, lenkų, serbų, kroatų) tikėjimuose, kuriuose šeivamedis irgi išskirtas kaip ypatingas, su mitiniu pasaulėvaizdžiu (chtonine jo sritimi) susijęs augalas, taip pat galiojo tabu rauti šeivamedį bei laužyti jo

šakas, o už tai žmogui grėsusi mirtis, nelaimės, ligos (reumatas, kaltūnas, traumos) ir gyvulių kritimas (СД I: 268). Serbų drausta ir šlapintis ar miegoti po šiuo augalu, lipti į jį, panašiai grasant už tai vienokiais ar kitokiais sveikatos sutrikimais (ten pat).

Vieta po šeivamedžiu buvusi šventa dėl to, kad priklausė dievybei ir jai pavaldžioms mitinėms būtybėms arba tik dėl to, kad, pasak M. Pretorijaus, „po juo gyveną bezdukai (*Bezdukkai*) žmonėms kenkią“ (BRMŠ III: 232). Tačiau kaip tos būtybės kenkiančios, istorikas nepaaiškina. Be to, jis dar pažymi, jog po šeivamedžiu vengta ilgiau būti ir miegoti ne bet kada, o pavasarį – dėl stipraus jo žiedų kvapo:

> <...> iš patyrimo žinoma, kad ilgai būti arba miegoti po šeivamedžiu, ypač pavasarį, kai jis žydi, yra nesveika. Klaipėdoje buvo moterėlė, mėgdavusi kartkartėmis po šeivamedžiu pamiegoti perpietės. Galiausiai ji nuo to neteko proto, ją gydyti apsiėmė amžiną atilsį ponas Kyperus, medicinos daktaras, ir su Dievo pagalba greitai pagydė, jai liepęs kelias dienas ir naktis gulėti paunksmėje po ąžuolu. Gali būti, kad stiprus kvapas atbukina vidaus organus ir dėl to jie negali deramai veikti; šėtonas tada žmonių silpnumą panaudoja apgavystei ir sukelia visokių beprotiškų fantazijų, galbūt padidina žemės dievukų, arba pagal žodžio „bezdukai“ reikšmę šeivamedžio gyventojų, jėgą, nes bezdu (*Bezdas*) prūsiškai, taip pat Nadruvoje ir Skalvoje, vadinamas šeivamedis, tai bezdukai (*Bezdukkai*) yra tie, kurie prie šeivamedžio laikosi. (BRMŠ III: 232)

Slavų šeivamedis irgi įsivaizduotas ne tik kaip miško ar namų dvasių (guculų *дuдух*, lenkų *skrzał*, *duszki*, slovakų *píkulik*) buveinė, bet neatsiejamas ir nuo „velnių“ (*черт, бес*, *дьявол, сатана*), todėl tyrėjų apibūdinamas kaip „demoniška vieta“ (СД I: 267–268). Slavai šeivamedį, matyt, kitados irgi laikė šventu augalu, o velniams jį priskyrė jau vėliau, veikiant seniau jų priimtai krikščionybei.

AUKOJIMAI PUŠKAIČIUI PO ŠEIVAMEDŽIU IR KITUR

Po šeivamedžiu, tai yra Puškaičio buveinėje (*wohnung*), kaip sakoma „Sūduvių knygelėje“, atliekami aukojimai šiam dievui:

> Po juo [šeivamedžiu] atneša duonos, alaus bei kito maisto ir prašo jį apšviesti savo markopolius (*Markopolan*) ir pasiųsti savo barstukus (*Parstucken*) (mažuosius žmogelius) į jų kluonus, kad jie ten prineštų javų ir gerai saugotų ką atnešę. (BRMŠ II: 148)

Tiesa, minėtiems Puškaičio pavaldiniams, prinešantiems javų, ūkininkai atnašavo ne tik šeivamedžio paunksmėje, bet ir pačiuose kluonuose:

> Nakčiai jie pastato kluone stalą, padeda alaus ir duonos, virto ir kepto [maisto], sūrio su sviestu, kviečia juos į svečius ir uždaro kluoną. Kai rytą randa suvalgyta maistą, tai labai džiaugiasi ir to maisto, kurio daugiausia suvalgyta, vėl aukoja, jo daugiausia deda ant stalo ir tiki, kad su dievų pagalba jų javų padaugės. (BRMŠ II: 148–149)

Tad, „Sūduvių knygelės“ žiniomis, Puškaičiui ir jo pagalbininkams aukojami gaminiai iš grūdų (duona, alus) ir pieno produktai (sūris, sviestas), taip pat užsimenama apie nekonkretizuotą virtą ir keptą, tai yra ugnimi ir karščiu apdorotą, maistą. Kituose šaltiniuose Puškaičiui aukojamo maisto racionas neapsiriboja minėtais produktais. Jam galėjo būti aukojama ir mėsa – vištiena, taip pat midus (BRMŠ II: 547; III: 258).

Puškaičiui aukota ketvirtadienį sutemus. Apie tai užsimena Lukas Davidas: šią savaitės dieną viena prūsė moteris savo tarnaitei liepdavusi nunešti į rūsį (tai esąs dar vienas Puškaičio būstas) ir ten palikti kaip auką keptą vištą (BRMŠ II: 293–294). Beje, ketvirtadienis žinomas ir kaip kitiems dievams – griaustinio dievui Perkūnui, laumei, taip pat germanų griausmavaldžiui Torui paskirta diena (Laurinkienė 1996: 178–179). Matyt, ši diena laikyta tinkama atnašavimui įvairiems dievams, tarp jų – Puškaičiui.

M. Stryjkovskis pažymi, kad Puškaitį (*Puschajtis*) „per tam tikras šventes dukart per metus garbina“ (BRMŠ II: 547). Pasak istoriko, jam melstasi vakarais, o jo valios vykdytojams barstukams aukota naktimis, paliekant jiems klojime duonos, mėsos, sūrio, sviesto (BRMŠ II: 547). Jei tie „požeminiai nykštukai“ daugiau suvalgo duonos, manyta, kad ateityje jie parūpins daugiau javų, o jei mėsos, tai „gerai eis į ranką gyvuliai“ (BRMŠ II: 548). Kadangi tie nykštukai pasirodą naktimis, kai mėnuo šviečia, tai juos visų pirma regintys „liguisti“ žmonės (BRMŠ II: 548).

Taigi Puškaičiui bei jo valdiniams aukoti visokie maisto produktai ir aukoti jie po šeivamedžiu arba (kartais) kluone, jaujoje, rūsyje jau sutemus, vakare arba naktį, tikriausiai ketvirtadieniais.

KAS TAS PUŠKAITIS?

Aišku, kad Puškaitis – „žemės dievas“, kaip jis apibūdinamas ne viename rašytiniame šaltinyje: *der Erden Gott* (BRMŠ II: 128), *Erdtleutlein* (BRMŠ II: 262), *bóg ziemny* (BRMŠ II: 513). Tačiau tokia jo charakteristika nepakankama, ji neatskleidžia visos jo specifikos.

Dievybės pobūdį, jos prigimtį neretai išreiškia pats jos vardas. Tad perprasti dievo vardą neretai tolygu atskleisti jo esmę.

Puškaičio vardą mėgino aiškinti ne vienas tyrinėtojas. Algirdas Julius Greimas kildino jį iš veiksmažodžio *puškuoti* ‘giliai kvėpuoti’ arba iš daiktavardžio *puškas* ‘spuogas, puškulys’, ‘pūslė’, ‘gurgulas, pamputys’, ‘kabantis papuošalas, spurgas’ (LKŽe: *puškas*). Esą žemė puškuodama, tai yra giliai kvėpuodama, skatina augimą, leidžia miniatiūrines žemės esybes. Puškaitis, pasak A. J. Greimo, esanti „inkarnacija žemės, kuri *puškuodama* ir skleisdama kvapus bezdų pagalba gimdo chtonines išaugas: barstukus – bezdukus – kaukus“ (Greimas 1990: 42). Puškaitį jis apibūdino kaip gamtos, žemės dievą, „gyvenantį anapus dirbamų laukų ribų, gal net skynimų dievą“ (Greimas 1990: 41–42). Gintaras Beresnevičius, nors ir nepateikė savito šio dievo vardo aiškinimo, pritarė A. J. Greimo nuomonei, esą Puškaitis esąs „arklo nepaliestos žemės, taigi, savaime suprantama, ir miškų dievas“ (Beresnevičius 2001: 161). Daiva Vaitkevičienė A. J. Greimo pateiktam dievavardžio aiškinimui irgi pritarė (Vaitkevičienė 2019: 110, 111).

Vladimiras Toporovas Puškaitį irgi siejo su žeme, tačiau jo vardą sugretino su latvių kalbos žodžiais *pušķot* ‘puošti, gražinti’ (taip pat ‘pasidengti žiedais’) bei *pušķis* ‘gėlių puokštė, spurgas, kutas, kuokštas’ (MHM II: 354). Šaknies *puš-* bei *pušk-* žodžių, susijusių su puošnumo, putlumo, vešlumo reikšmėmis, galinčių tikti Puškaičio vardui paaiškinti, esama ir lietuvių kalboje. Kad ir *pùšinti* ‘puošti, dabinti’, *pušnyti* ‘puošti’, *pušnus* ‘purus, purtnus, išsipūtęs’, *puškoti* ‘puošti kambarį eglių šakomis, gėlėmis’ (LKŽe atitinkamų žodžių lizduose; žr. Balsys 2006: 68).

Beje, latviškai šeivamedis *plūškoks* – sudurtinis žodis, kurio antrasis dėmuo yra *koks* ‘medis’, o pirmasis – vienos šaknis su la. *plušķis* ‘driskius’, V. Toporovo nuomone, galįs būti susijęs su minėtuoju *pušķis* (Karulis 1992: 71). Puškaičio vardo šaknį V. Toporovas taip pat įžvelgia rusų kalbos žodyje *пышный* ‘putlus, vešlus, puošnus’, tarp kurio vartojimo pavyzdžių ir *пышное жыто* „vešlūs, tarpstantys javai“; *Боже, роди жыто пушистое!* „Dieve, užveisk javus tarpstančius!“ (MHM II: 354). Platesniame indoeuropietiškame kontekste V. Toporovas Puškaitį palygino su senovės indų Pūšanu (*Pūṣán*, plg. sen. indų *puṣ-* ‘vešėti, tarpti, klestėti’), Avestos deive Apouša (*Apouša*, iš atitinkamos šaknies su neiginiu **a-puš-* ‘nevešančioji’), graikų Panu (*Παν*) (Топоров 1974: 3–36; MHM II: 354). Senovės indų Pūšanas siejosi su vešėjimu, tarpimu, klestėjimu, taip pat kelionėmis, laikytas vedliu į mirusiųjų pasaulį, turėjęs ryšį su Soma, Mėnuliu ir Saule. Senovės graikų Panas – chtoniškas stichinių gamtos jėgų dievas, globojęs miškus, laukus, taip pat piemenis, pats miškuose ganęs gyvulių bandas, grodamas švilpyne, gimęs su ožio ragais, kojomis ir barzda (MHM II: 279, 353).

Rimantas Balsys pritaria V. Toporovo pateiktam Puškaičio vardo aiškinimui ir dievą priskiria žemės, vaisingumo, derlingumo dievybių kategorijai (Balsys 2010: 5, 83). Vaisingumo, derlingumo dievu Puškaitį laiko ir Janina Kursytė (Kursīte 2009: 373). Vis dėlto šitoks Puškaičio apibrėžimas pernelyg susiaurina jo prigimtį: šis dievas išties yra susijęs su augalijos vešėjimu, tik ne vien ir gal net ne tiek kultūrinės, kiek laukinės – miškų ir giraičių.

Taip, Jonas Bretkūnas Puškaitį (*Puschkaitus*) apibūdino kaip sūduvių „žemės vaisių ir visokių javų dievą“ (*Puschkaitus sal sein ein Gott vber die fruchte der Erden als alerleÿ getreÿdes*) (BRMŠ II: 306, 312). Bet štai pasak M. Pretorijaus, Puškaitis buvęs *ein Gott der Preussen <...> der über die Wälder, derer viele sie heilig gehalten haben, regieret* „prūsų dievas <...>, valdęs girias, iš kurių daugelis buvo laikomos šventomis“ (PrPĮ III: 288–289). Vadinasi, miškai yra buvę jo valdos. Ne be reikalo tad ir Jakobas Langė (1772) su Gothardu Frydrichu Stenderiu (1783) teigė, jog Puškaitis (*Puschkeitis*, užuomina į mažybinį la. *pušķītis* ‘kuokštelis’) buvęs *der Gott der grüner Heyne* „žalių giraičių dievas“ (BRMŠ IV: 187, 199, 207). Tiesa, Pėteris Šmitas XX a. pradžioje šių autorių teiginius buvo įvertinęs gana kritiškai, esą jie į savo žodynus tiesiog perkėlė kai kuriuos dievus iš prūsiškų bei lietuviškų šaltinių ir dar kai ką pridėjo nuo savęs (Šmitas 2004: 110, 121).

Pažymėtina šiuo atžvilgiu lietuvių daina, kurioje veiksmažodis *puškuoti* (nors, tiesa, reikšme ‘šniokšti’) pavartotas kalbant kaip tik apie miškus: *Laukai žaliuoja, miškai puškuoja* LTR Krk, Žd, Sb (LKŽe: *puškuoti*). Kyla įtarimas, juolab dėl palyginimo su žaliuojančiais laukais, jog ir miškų puškavimas seniau galėjo būti suvokiamas būtent vešėjimo prasme ir savaime susieti juos su Puškaičiu.

Be cituotų autorių, Puškaitį yra paminėję ir daugelis kitų: Jonas Maleckis-Sandeckis, Lukas Davidas, Aleksandras Gvanjinis, Jonas Lasickis. Nors didžioji dalis jų pateikiamos informacijos kartojasi, vis dėlto dauguma jų sieja Puškaitį su giraitėmis, miškais ir šventais laikomais medžiais, paprastai – su šeivamedžiu ir tik vienąsyk – su kadagiu (BRMŠ II: 208–209, 292–293, 312, 492, 547, 600; III: 257; IV: 172, 199, 207).

Tad baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose vyrauja Puškaičio apibūdinimas kaip žemės, laukinės gamtos (giraičių ir miškų) dievo, laiminančio augaliją, valdančio sudievintas gamtos dvasias, globojančio prie šeivamedžių ir kadagių (jam priskiriamų medžių ir jo kulto vietų) esančias sodybas ir jų gyventojus bei per savo tarpininkus gausinančio jų turtą.

KADAGYS IR PUŠKAITIS

M. Pretorijus vienintelis iš XVI–XVII a. istoriografų atskleidė ir akcentavo Puškaičio ryšį su kadagiu. Pasak istoriko:

> Ir nors Puškaičiui (*Puskaitis*) šventi buvo įvairiausi medžiai, tačiau ypač tiko kadagių miškai (*Kaddig Wälder*). Juk dar ir dabar yra nemažai [žmonių] Žemaitijoje, Prūsijoje, kartais ir Skalvoje, kurie kadagį (*Kaddig*) laiko šventu ir tiki, kad ten gyvenąs Puškaitis (*Puszkaitis*). (BRMŠ III: 257)

M. Pretorijus ne tik pažymi kadagio šventumą ir ryšį su Puškaičiu, bet ir apibrėžia su šiuo augalu siejamo dievo garbinimo arealą: Prūsija, Skalva ir Žemaitija. Istorikas teigia, jog po kadagiu Puškaitis turi savo buveinę, čia atliekami aukojimai jam ir jo pavaldiniams barstukams (*Barstucke*, *Barsctukkai*), arba bezdukams (*Bezdukkai*), arba barzdukams (*Barzdukkas*), ir markopoliams (*Markopole*, *Marakopullei*). Kaip auka šiems mitiniams veikėjams po kadagiu būdavo padedama duonos, alaus, midaus ir kitų valgių, įsivaizduojant, kad aukotojai tokiu būdu „sulauksią iš ponų gyvenimo palengvinimo ir turto“ (BRMŠ III: 258).

M. Pretorijus neabejotinai rėmėsi „Sūduvių knygele“, pakartodamas kai kurias joje pateiktas žinias. Tačiau, kaip minėta, jis pridūrė ir naujos, kituose šaltiniuose nesamos informacijos. Jo surinkti duomenys apie Puškaitį ir jo santykį su kadagiu, apie barstukus ir jų vardo variantus, apie markopolius, jų nešamų turtų šaltinį, reikia manyti, yra autentiški, ir jais galima pasikliauti. Juk gerai žinoma, kad istorikas rėmėsi ne tik ankstesniais mitografų veikalais, bet ir to meto vietos gyventojų gyvąja tradicija (žr. Vėliaus straipsnį BRMŠ III: 104).

PUŠKAIČIO PAVALDINIAI – BARSTUKAI IR MARKOPOLIAI

Vadinamieji Puškaičio tarnai, kuriems tarpininkaujant šis dievas vykdė savo pagrindines funkcijas, vadinti barstukais (BRMŠ II: 144, 148). M. Pretorijus juos įvardija net trimis panašiai skambančiais vardais: barstukai (*Barstucke*, *Barsctukkai*), barzdukai (*Barzdukkas*) ir bezdukai (*Bezdukkai*), neskirdamas tarpusavyje (BRMŠ III: 258).

Manoma, jog rašytiniuose šaltiniuose dominuojantis vardas *barstukai* remiasi veiksmažodžiu *barstyti*. A. J. Greimas aiškina, jog į *barstuko* vardą galima žiūrėti kaip į deverbalinį daiktavardį, išvestą iš veiksmažodžio *berti* iteratyvinės formos *barstyti* ir turintį „turto dalinimo, barstymo“ reikšmę (Greimas 1990: 38). R. Balsys primena ir kitas šio veiksmažodžio reikšmes: *barstyti* reiškia ir ‘sėti’, o *berti* – ‘sėti, gerinti kuo maistą, daryti uždarą, tankiai dygti’ (LKŽe: *berti*, *barstyti*). Ir daro išvadą: „Vadinasi, barstukai ne šiaip sau barsto naudą, o gausina turtus rūpindamiesi būtent javų sėja, jų daga ir sėkmingu sudorojimu“ (Balsys 2006: 77–78). Abu aškinimai vienas kitą papildo.

Apie varianto *barzdukai* prasmę yra svarstęs pats M. Pretorijus: „Šitus mažučius žemės žmogučius kai kurie, atrodo, dėl ilgos barzdos vadindavo barzdukais (*Barsdukkas*), nes *Barsda* reiškia barzdą, o tą, kuris turi ilgą barzdą, dar dabar nadruviai vadina barzduku (*Barsdukkas*) (BRMŠ III: 258). Taigi istorikas sieja vardo kilmę su šioms mitinėms būtybėms būdinga ilga barzda. Tokia vardo interpretacija, manau, irgi įtikėtina. Pasak M. Pretorijaus, „barzdukai (*Barsdukkai*) gyveną po žeme“ (BRMŠ III: 259). Vadinasi, jie yra požemio gyventojai.

Bezdukai – neabejotinai šeivamedžio pavadinimo *bezdas* vedinys, tikriausiai atsiradęs jau vėliau, nes šis šeivamedžio pavadinimas laikomas skoliniu iš lenkų kalbos: *Yra dar ir smirdantiejai bezdai* Vvr; *Miške auga bezdai* Yl (LKŽe: *bezdas*). Tiesa, *bezdu* neretai pavadinama ir alyva, kaip ir šeivamedis pasižyminti ryškiu, tik kur kas malonesniu kvapu. Bezdukai šitaip pavadinti tapo, suprantama, dėl savo vietos po šeivamedžiu.

Šiaip ar taip, tai turto žmonėms nešėjai, pripildantys kluonus, jaujas gėrybių, visų pirma javų

(BRMŠ II: 148–149, 293; III: 258). Tai to paties tipo mitinės būtybės kaip kaukai, chtoniškos prigimties maži žmogeliukai, gausinantys savo šeimininkų turtus. Mitologijos tyrėjų neabejojant pripažįstama, kad prūsų barstukų atitikmuo Lietuvoje yra kaukai (Greimas 1990: 37–38; Beresnevičius 2001: 67–68; Balsys 2006: 77). Ir pats M. Pretorijus nadruvių garbinamus bezdukus sieja su vadinamaisiais kaukučiais (*Kaukuczys*). Kaukus jis taip pat vadina „žemės žmogučiais“ (*Erdmännlein*) (BRMŠ III: 109, 229). Tiesa, istorikas pažymi: „Kai kurie nadruviai skiria kaukučius (*Kaukuczys*) nuo bezdukų (*Bezdukkus*)“, vis dėlto skirtumas tarp jų, anot istoriko, nedidelis: bezdukai gyveną miškuose po medžiais, o kaukučiai – kluonuose, sandėliuose ir gyvenamuosiuose namuose; beje, M. Pretorijus pažymi, jog kaukučiai, kaip ir barzdukai, yra barzdoti (BRMŠ III: 259). Pagaliau, pasak „Sūduvių knygelės“ ir Luko Davido, barstukai juk irgi būna ne tik miškuose, bet, kaip ir kaukučiai, nešdami gėrybes žmonėms, lankosi sodybose – kluonuose, jaujose bei rūsiuose (BRMŠ II: 148–149, 293).

Apie Puškaičio pavidalą mes nieko nežinome, o štai minėtųjų jo valdinių išvaizda aiškiai nusakyta. Pasak M. Pretorijaus, bezdukai, barstukai „esą maži sudievinti žemės žmonės“ (BRMŠ III: 258). Negana to,

> tai esą visai maži vyrukai, kuriems barzda siekianti kelius. Visa būtybė esanti maždaug piršto dydžio, vyrai paprastai nešioją raudonas kepurėles ant galvos, o moterys – baltus šydus. (BRMŠ III: 258)

„Sūduvių knygelėje“ barstukai taip pat apibūdinami kaip „maži žmogeliai“ (*die kleinen Mennichen*) (BRMŠ II: 129, 144). A. Gvanjiniui tai „keisti žemės vaiduokliai, kuriuos jie vadina nykštukais <...> jie ūgio ne didesnio kaip per uolektį“ (BRMŠ II: 481, 492). M. Stryjkovskis pristato juos kaip „pigmėjus, mažus žmogučius“ (BRMŠ II: 515, 547). Luko Davido „mažieji žmogiukai barstukai“ aprašomi kaip būtybės su smailomis kepurėmis, prie kurių prikabinta po melsvai degantį žibintėlį. Jie, vesdamiesi „po mažą mažą moterį ar mergaitę, gražiai pasipuošusią“, sueina į trobą ir čia pradeda šokti (BRMŠ II: 294–295). Tie mažieji žmogiukai pasireikšti gali tik tamsiuoju paros metu, naktį ir tik niekieno nematomi, tai yra slapta. Jie aplankydavę namus ketvirtadieniais sutemus (BRMŠ II: 293). A. Gvanjinio irgi akcentuojamas tamsusis paros metas – naktis, ypač vidurnaktis, mėnesiena kaip barstukų aktyvios veiklos žmonių aplinkoje laikas (BRMŠ II: 492).

Puškaičiui paklūsta dar vieno tipo mitinės būtybės, irgi nešančios į namus turtus, – markopoliai, minimi daugelyje šaltinių: „Sūduvių knygelėje“, J. Maleckio-Sandeckio, Luko Davido, J. Bretkūno, A. Gvanjinio, M. Stryjkovskio, M. Pretorijaus. Matyt, jie taip pat turėjo žmogišką pavidalą, nes „Sūduvių knygelėje“ apibūdinami kaip „žemės žmonės“ (*die Erdtleuthe*), taip pat J. Bretkūno (*Erdleutte*) (BRMŠ II: 129, 307, 312). Pasak M. Pretorijaus, markopoliai – viena iš turto nešėjų kaukučių (*Kaukuczey*) atmainų:

> Pagal kilmės vietą, būtent jūrą, kurią vaizduojasi kaip tam tikrą gėrybių versmę, iš kurios kaukučiai (*Kaukuczey*) tempia turtus savo garbintojams, juos dar vadina markopoliais (*Marakopullei*). (BRMŠ III: 259)

Nuo įprasto kaukučių įsivaizdavimo vadinamieji markopoliai skiriasi tuo, kad turi ryšį su vandenimis – jūra, kuri jiems esanti garbintojams parūpinamų gėrybių šaltinis.

Be markopolių, skiriamos dar ir moteriškos lyties markopetės (*Markopeti*). Ir anie, ir šios apsigyvena „tokioje vietoje, kur geri žmonės“, neša jiems daug gėrybių ir padaro juos „didžius ir turtingus“, todėl laikomi „ponų ir kilmingųjų dievais“.

Markopolių ir markopečių vardai atrodo keistoki ir sunkiai pasiduoda etimologizavimui. Pėteris Šmitas juos kildino tiesiog iš garsaus Venecijos pirklio bei keliautojo Marko Polo (1254–1323), aprašiusio kinų turtus, vardo (Šmitas 2004: 111). R. Balsys markopolius sieja su tuometinės Prūsijos realija: „Vokiečių *marka* (*Mark*, iš vid. vok. *Marca* ‘siena, pasienio ruožas’). Tai – viduramžiais miškingas, pelkėtas, nedirbamas žemės plotas, kuris supo ūkininkų sodybas. Marka buvo bendruomeninė nuosavybė“ (Balsys 2006: 83–84). Antrąjį vardo sandą *polis* R. Balsys gretina tiek su graikų kalbos žodžiu *polis* ‘įtvirtintas miestas’, tiek su rusų *поле*, lenkų *pole* ‘laukas’ (ten pat). Pridurčiau čia ir lietuvių kalbos žodį *põlis* ‘sija, kalstas, rąstas, įkaltas į žemę statiniui atremti’: *Tiltas ant pólių* BŽ502; *Smakas išsitiesė ant tilto, o Jonas pasirėmė ant polio* BsMtII248 (LKŽe: *polis*). Be to, pažymėtina, jog lietuvių kalboje esama ir šaknies *mark-* žodžių, kaip tik susijusių su vandens telkiniu, tik mažesniu, kaip *markà* ‘vieta (ppr. kūdra) linams merkti, linmarka’ (*Rytoj trauksma iš markõs linus, jau gal išmirko* Ds; *Mūsų markõs[e] yra daug žuvies* Pš; *Še, nunešk bulbes nuplauti į marką* Krp); taip pat *marklà* ‘purvas, bala’; *markinti* ‘mirkyti, šlapinti, drėkinti’; *mar̃kinas* ‘šlapias, permirkęs’ (LKŽe).

Pasak M. Pretorijaus, tie mistiški vandenys – markopolių turtų šaltinis – glūdintys „po žeme“, vadinasi, požemyje:

> Šitie [markopoliai ir markopetės], kaip jau minėta, esą ateina iš jūros, nes pagal seną šiandieninių nadruvių, taip pat, iš dalies, ir skalvių bei žemaičių tradiciją barzdukai (*Barsdukkai*) gyveną po žeme, o po žeme, jų manymu, esąs vanduo, kaip jie sako – didelė jūra, susijungianti tam tikrais kanalais su didele pasauline jūra. (BRMŠ III: 259)

Šitoks tikėjimas atitinka mitinį pasaulėvaizdį, apatinės jo srities sandarą – plačiai žinomus „mirties vandenis“, kuriuos velioniui tenka kirsti pakeliui į mirusiųjų pasaulį.

Keltina prielaida, kad Puškaičio valdiniai barstukai bei markopoliai iš esmės esančios sudievintos požemio galios, turinčios ryšį su mirusiųjų pasauliu. (Panašiai, pasak Gotfrydo Ostermejerio, kaukas esąs būtent požemio nykštukas – *Kaukas ein unterirdisch Männchen* BRMŠ IV: 71.) Per savo valdinius su požeminiu pasauliu gali būti siejamas ir Puškaitis. O juk rašytiniuose šaltiniuose nuolat pabrėžiamas Puškaičio chtoniškumas, apibūdinant jį kaip „žemės dievą“: *der Erden Gott* (BRMŠ II: 128), *Erdtleutlein* (BRMŠ II: 262), *bóg ziemny* (BRMŠ II: 513). Barstukai irgi pabrėžtinai „žemės žmonės“ (*Erdmenlen*) (BRMŠ II: 209) arba „žemės vaiduokliai“ (*ziemne fantasmata*) (BRMŠ II: 481, 492, žr. 547). Ir markopoliai „žemės žmonės“ (*die Erdtleuthe*) (BRMŠ II: 129, žr. 307, 312; III: 259). Tad neabejotinas barstukų, markopolių ir Puškaičio artimas ryšys ne tik su žemės paviršiumi, bet ir su žemės gelmėmis – požemiu. Vadinasi, veikiausiai ir su mirusiųjų pasauliu.

IŠVADOS

Šeivamedis ir kadagys – išskirtiniai augalai etnobotaniniu ir etnokultūriniu požiūriu – baltų buvo laikomi šventais ir sieti su senaisiais tikėjimais. Abu šie augalai naudoti liaudies medicinoje, kulinarijoje. Be to, XVI ir XVII a. baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose jie apibūdinami kaip dievų buveinės, po jais gyvenąs Puškaitis, žemės, laukinės gamtos, miškų bei giraičių dievas, kuris, kaip tikėta, per savo pavaldinius barstukus ir markopolius – nykštukų pavidalo požemio mitines būtybes – aprūpindavęs sodybas bei jų šeimininkus gamtos teikiamomis gėrybėmis, pirmiausia – javais. Todėl puošniais žiedais žydintį šeivamedį buvo įprasta sodinti prie gyvenamųjų statinių, tikint, kad jis laiduoja visokeriopą gerovę ir sėkmę.

Su Puškaičiu ir minėtais jo tarnais buvo susijęs ir kadagys, žinomas kaip gyvastingumo simbolis, maginė apotropėjinė ir gyvulių produktyvumą skatinanti priemonė. Kita vertus, sprendžiant iš laidotuvių apeigų, kadagys siejosi su „kelione“ į anapus – jis buvo dedamas velioniui į karstą. Puškaičio pavaldiniai barstukai bei markopoliai taip pat galėjo kontaktuoti su mirusiųjų pasauliu, nes, kaip liudija rašytiniai šaltiniai, jie buvo laikomi požemio būtybėmis, o su mirusiųjų pasauliu iš dalies buvo siejamas ir pats jų valdytojas. Kadagio, kaip ir kai kurių kitų spygliuočių (eglės, kipariso), ryšį su mirusiaisiais bei jų „iškeliavimu“ į kitą pasaulį patvirtina XX a. ir ankstesnių laikų laidotuvių papročiai.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Bretkūnas, Jonas = vok. Johannes Bretke, Bretkius ir kt.
Davidas, Lukas = Lucas David
Frenkelis, Ernstas = Ernst Fraenkel
Grunau, Simonas = Simon Grunau
Gvanjinis, Aleksandras = Alexander Guagnini
Kursytė, Janina = Janīna Kursīte
Langė, Jakobas = la. Jakobs, Jēkabs Lange, vok. Jacob(us) Lange
Lasickis, Jonas = le. Jan Łasicki, lo. Joannes Lasicius, Lasitius
Maleckis-Sandeckis, Jonas = le. Jan Malecki, lo. Joannes Maletius
Ostermejeris, Gotfrydas = Gottfried Ostermeyer
Pretorijus, Matas = lo. Matthaeus Praetorius, vok. Matthäus Prätorius
Stela, Erazmas = Erasmus Stella
Stenderis, Gothardas Frydrichas = vok. Gotthard Friedrich Stender, la. Gothards Fridriks Stenders
Stryjkovskis, Motiejus = le. Maciej Stryjkowski, lo. Matys Striicovius, Strycovius
Šmitas, Pėteris = Pēteris Šmits
Toporovas, Vladimiras = Владимир Николаевич Топоров

ŠALTINIAI

BlLKŠ = Jonas Balys. *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius: Mintis, 1993.
BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: *XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
BRMŠ III = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, III: *XVII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
BRMŠ IV = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, IV: *XVIII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

BsTB XII = *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, XII: *Juodoji knyga*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas ir L. Sauka. Vilnius: Vaga, 2004.

eLPP = *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, elektroninė versija. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998–2021, prieiga per internetą: https://archyvas.llti.lt/elpp/lt.

LFe = *Lietuvių frazeologizmai*, elektroninė versija, prieiga per internetą: http://lkiis.lki.lt/frazeologizmu.

LKŽe = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX, elektroninė versija, prieiga per internetą: http://lkz.lt.

LTe = *Lietuvių tikėjimai*, elektroninė versija, prieiga per internetą: http://lkiis.lki.lt/liaudies-tikejimu-kartoteka.

LTR = Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

PrPĮ III = Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, III. Parengė Ingė Lukšaitė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.

МНМ I–II = *Мифы народов мира*. Гл. ред. С. А. Токарев, Москва: Советская энциклопедия, 1980–1982.

СД I = *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, I. Под редакцией Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995.

LITERATŪRA

Balsys 2006 = Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006.

Balsys 2010 = Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010.

Baltrušaitis, Žižliauskaitė 2006 = Vingaudas Baltrušaitis, Lina Žižliauskaitė. *Kaišiadorių etnografinis žodynėlis*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2006.

Beresnevičius 1990 = Gintaras Beresnevičius. *Dausos: Pomirtinio gyvenimo samprata senojoje lietuvių pasaulėžiūroje*. Vilnius: Taura, 1990.

Beresnevičius 2001 = Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.

Buračas 1993 = Balys Buračas. *Lietuvos kaimo papročiai*. Parengė Albinas Degutis, Vidmantas Jankauskas, Vacys Milius. Vilnius: Mintis, 1993.

Dundulienė 2008 = Pranė Dundulienė. *Gyvybės medis lietuvių mene ir tautosakoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.

Fraenkel 1962–1965 = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.

Greimas 1990 = Algirdas Julius Greimas. *Tautos atminties beieškant: Apie dievus ir žmones*. Vilnius–Chicago: Mokslas, 1990.

Karulis 1992 = Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, II. Rīga: Avots, 1992.

Kursīte 2009. = Janīna Kursīte. *Tautlietu vārdene*. [Rīga]: Nemateriāla kultūras mantojuma valsts aģentūra, 2009.

Laurinkienė 1996 = Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

Marcinkevičienė 2008 = *Levūnų kaimo papročiai*. Sudarė Nijolė Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2008.

Mardosa 2009 = Jonas Mardosa. *Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos verbos: Liaudiškojo pamaldumo raiška XX a. antrojoje pusėje–XXI a. pradžioje*. Vilnius, Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009.

Paulauskas 1977 = Jonas Paulauskas. *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*. Kaunas: Šviesa, 1997.

Šmitas 2004 = Pėteris Šmitas. *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai, 2004.

Vaitkevičienė 2019 = Daiva Vaitkevičienė. *Žydinti taurė: Baltų gėrimai ir apeigos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

Vyšniauskaitė 1993 = Angelė Vyšniauskaitė. *Mūsų metai ir šventės*. Kaunas: Šviesa, 1993.

Топоров 1974 = Владимир Николаевич Топоров. Об индоевропейских соответствиях одному балтийскому мифологическому имени (балт. *Puš(k)ait-* : др.-инд. *Pūṣán,* др.-греч. *Πάν*. *Балто-славянские исследования*. Москва: Наука, 1974.

ELDER TREE, JUNIPER, AND THE ANCIENT BALTIC GOD PUŠKAITIS

Nijolė LAURINKIENĖ

The article analyses the elder (*Sambucus*) and juniper (*Juniperus communis*) plants growing in Lithuania and their relationship with the ancient Baltic god Puškaitis (Puschkayts, Puschkaytus) from an ethnocultural and, to some extent, ethnobotanical perspective.

In folk medicine and culinary arts, these plants have long been used in the customs and ceremonies of the annual cycle of festivals and other celebrations. Sources from the 16th–17th century on the Baltic religion and mythology show they were connected to ancient beliefs and mythology. According to these sources, the elder tree and juniper are associated with the Baltic god of the earth, wildlife, forests and groves, Puškaitis, and with the underworld creatures resembling nature spirits, the so-called barstukai (*Barstucke*, *Parstucken*) and markopoliai (*Markopole*, *Marakopullei*), who provide their worshippers with earthly goods such as cereals and other resources for survival. There is no knowledge of the specific form of Puškaitis, and the *barstukai* and *markopoliai* are depicted as anthropomorphic dwarf-like creatures.

The elder tree has always been planted outside homes, not only as an ornamental plant but also as a plant associated with ancient Baltic beliefs. In 16th-century sources of Baltic religion and mythology, it is described as a sacred plant, a dwelling place of the gods, under which the god Puškaitis lives, taking care of the owners of the homesteads where the elder tree grows.

Puškaitis and his helpers are also associated with the juniper tree, which was linked with a "journey" to an otherworldly realm, imagined to be in the underworld. The junipers connection with the dead and their journey to the other world, as well as that of some other conifers (spruce, cypress), is confirmed by the funeral customs of the 20th century and earlier centuries.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E. paštas: n.laurinkiene@yahoo.com

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENTĖS FONDAS

Būdas. 2024 Nr. 6 (219)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. lina.lepraskiene@lnkc.lt

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Rasa KALINAUSKAITĖ. Apie 1980-uosius Paberžėje, 1863–1864 m. sukilimo atmintį ir istorijos polinkį kartotis. Pokalbis su istorike Neringa ČEŠKEVIČIŪTE | **1**

Tyrimai

Dainius ELERTAS. 1863 m. sukilimo Baltijos epizodas. II d. | **16**

Atmintis

Lina LEPARSKIENĖ. 1863–1864 m. sukilimas lietuviškoje istorijos erdvėje. Pokalbis su istoriku Darium STALIŪNU | **29**

Lina LEPARSKIENĖ. 1863–1864 m. sukilimas Šiaulių kraštotyrininkų akiratyje | **38**

Tyrimai

Dainius RAZAUSKAS. Dangaus akmenys, uolos ir kalnai | **47**

Arūnas SVERDIOLAS. *Svotbinė rėda*: mainų mazgas. II d. | **58**

Atmintis

Danielius ŠEMETULSKIS, Saulė MATULEVIČIENĖ. 1970 m. vestuvės Pelesoje | **75**

Tyrimai

Nijolė LAURINKIENĖ. Šeivamedis bei kadagys ir senovės baltų dievas Puškaitis | **84**

Viršelyje: Vestuvių išvakarėse raikoma duona. Pelesa (Gardino sr., Varanavo r., Baltarusija). 1970 m. Danieliaus Šemetulskio nuotrauka iš šeimos archyvo

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Projektą „Etninės kultūros paveldas XXI a.: tyrimai ir interpretacijos II“ remia Lietuvos kultūros taryba. Skirta 7 000 eurų.

MRF MEDIJŲ RĖMIMO FONDAS

Projektą „Kultūros paveldas ir gyvoji tradicija: tąsa, kaita, kartotė“ remia Medijų rėmimo fondas. Skirta 25 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2024
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2024 12 08
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 900 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų šventės fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB „DRUKA“, Mainų g. 5, Klaipėda 94101

Nuoširdžiai linkime šviesių, prasmingų, viltingų metų!
Tikimės, kad skaitysite BŪDĄ ir 2025-aisiais!

Autorių dėmesiui

Autoriai, norintys spausdinti savo straipsnį mokslinių darbų skyriuje, turėtų:

1) Išryškinti tyrimų objektą, apibrėžti tyrimo tikslus, nusakyti tyrimo metodą, pateikti išvadas, naudotos literatūros sąrašą, pateikėjus ir kt.
2) Trumpai, keliais sakiniais prieš straipsnį suformuluoti straipsnio esmę. Parengti 0,5 mašinraščio apimties santrauką lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą.
3) Straipsniai, pretenduojantys į „Mokslo darbų" skyrių, duodami recenzuoti ne mažiau kaip dviem žurnalo redkolegijos nariams ar jų nurodytiems recenzentams.

Žurnalą „Būdas" nuo kiekvieno artimiausio numerio galite užsisakyti internetu (www.prenumeruok.lt), Lietuvos pašto skyriuose ir redakcijoje.

INDEKSAS 5033.

Žurnalą galima įsigyti:

- didžiųjų miestų spaudos kioskuose;
- redakcijoje – Barboros Radvilaitės g. 8, IV a., arba Lietuvos nacionalinio kultūros centro bibliotekoje;
- Vilniuje – knygyne „Akademinė knyga" (Universiteto g. 4), parduotuvėje „Ragainė" (S. Skapo g. 3),
  Kolekcininkų dėmesiui – kviečiame užsukti į redakciją papildyti savo komplektų!

Žurnalo „Būdas" publikacijos skelbiamos tarptautinėje duomenų bazėje EBSCO Publishing:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

The publications of the journal "Būdas" (Habitus) are now accessible on the EBSCO Publishing data base:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

BŪDAS. 2024. Nr. 6 (219). 1–96. ISSN 2669-0403
Kaina 4 Eur. Internetinė svetainė: www.zurnalasbudas.lt

Jau 30 metų rašome apie Lietuvos
praeitį ir dabartį, kultūros paveldą
ir tuos, kas jį puoselėja.

Žurnalą galite užsisakyti
nuo artimiausio numerio
Lietuvos pašto skyriuose
arba internetu: http://www.prenumeruok.lt,
ir rasite jį savo pašto dėžutėje!

Redakcija